
СОЦІОЛОГІЯ:

ТЕОРІЯ,

МЕТОДИ,

МАРКЕТИНГ

2022/4

ЖОВТЕНЬ — ГРУДЕНЬ

Науково-теоретичний
часопис

Заснований
Інститутом соціології
НАН України
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

ЗМІСТ

СТАТТІ

У пам'ять Валерія Михайловича Ворони (1940–2022) 5

Валерій Ворона (Київ). Соціологія як наукова дисципліна:
постпозитивістська концепція Дж. Александера та П. Коломі 7

Олександр Рахманов (Київ). Феномен олігархізації політичної влади
в Україні: від піднесення до занепаду 30

Ольга Бурова (Київ). Популізм: драйвери, вимірювання та запобіжники . . . 46

Олена Іваненко (Київ). Ринок праці і зайнятість під час війни:
стан та перспективи 56

Інга Козлова (Львів). Культурна спадщина Львівщини:
(візії експертних середовищ). 76

Юлія Гетман (Київ). Диджиталізація публічної сфери як підґрунтя
інституціоналізації громадсько-політичної активності онлайн 90

Геннадій Коржов (Київ), **Максим Єнін** (Київ). Соціологічні виміри
кібербулінгу: сутність, наслідки, стратегії подолання 103

Валерій Пилипенко (Київ). Постпозитивізм у мультипарадигмальному
просторі соціальних та поведінкових наук 121

Наталія Отрешко (Київ). Теоретична дослідницька програма
транскультурності: історія формування, проблеми та перспективи 143

Сергій Makeєв (Київ). Класики німецької та світової соціології
у Першій світовій війні. 162

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

Віктор Степаненко (Київ). Громадська думка за часів війни (передмова) . . 172

George Gallup, Director of the American Institute of Public Opinion
(Read, April 25, 1942). How important is public opinion in time of war? 173

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Круглий стіл «Українське суспільство після перемоги». 179

Ольга Максименко (Київ). Короткий звіт про круглий стіл
«Достовірність соціологічного знання: теоретико-методологічний,
емпіричний та дискурсивний аспекти» 193

Показчик статей, опублікованих у часопису
«Соціологія: теорія, методи, маркетинг» 2022 року 197

Нагадуємо!

Журнал «Соціологія: теорія, методи, маркетинг»
розповсюджується тільки за передплатою.

Передплату можна оформити за
Каталогом видань України «Преса поштою» на 2023 рік:

- на сайті ДП «Преса» www.presa.ua
- на сайті АТ «Укрпошта» www.ukrposhta.ua
- у відділеннях поштового зв'язку
- в операційних залах поштамтів
- у пунктах приймання передплати

Передплатний індекс

за Каталогом періодичних видань України 2023 року — **74276**.

CONTENTS**ARTICLES**

- In memory of Valeriy Mykhailovych Vorona (1940–2022) 5
- Valeriy Vorona** (Kyiv). Sociology as a scientific discipline: the post-positivist conception of J. Alexander and P. Kolomi. 7
- Oleksandr Rakhmanov** (Kyiv). The oligarchization phenomenon of political power in Ukraine: from rise to decline 30
- Olga Burova** (Kyiv). Populism: Drivers, measurements and protectors. 46
- Olena Ivanenko** (Kyiv). The labor market and employment during the war: state and prospects 56
- Inha Kozlova** (Lviv). The Cultural Heritage of Lviv Region: (Visions of Expert Environments) 76
- Yuliia Hetman** (Kyiv). Digitalization of the public sphere as the basis for the institutionalization of socio-political activity online. 90
- Hennadii Korzhov** (Kyiv), **Maksym Yenin** (Kyiv). Sociological dimensions of cyberbullying: essence, consequences, and coping strategies 103
- Valerii Pylypenko** (Kyiv). Postpositivism in the multiparadigmatic space of social and behavioral sciences 121
- Natalia Otreshko** (Kyiv). Theoretical research program of transculturality: the history of formation, problems and prospects. 143
- Serhii Makeiev** (Kyiv). Classics of German and World Sociology in World War I. 162

SOCIOLOGICAL ESSAYS

Viktor Stepanenko (Kyiv). Public opinion in time of war (preface) 172

George Gallup, Director of the American Institute of Public Opinion

(Read, April 25, 1942). How important is public opinion in time of war? 173

ACADEMIC LIFE

The round-table discussion “Ukrainian society after victory” 179

Ol’ha Maksymenko (Kyiv). A short report on the round-table discussion

“Trustworthiness of sociological knowledge: theoretico-methodological,
empirical and discursive aspects” 193

Index to articles published in “Sociology: Theory, Methods, Marketing”

in 2022 197

Підписано до друку 21.12.2022 р. Формат 70×108/16.

Ум. друк. арк. 12,5. Обл.-вид.арк. 12,32. Тираж 100 прим. Зам. № 1601/23.

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу
“Соціологія: теорія, методи, маркетинг”

Віддруковано ФОП Андрієвська Л.В., м. Київ, 02099, вул. Бориспільська, 9а

Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 5190 від 29.08.2016 р.

У пам'ять Валерія Михайловича Ворони (1940–2022)

У цьому числі журналу ми публікуємо останню наукову статтю Валерія Михайловича Ворони, академіка НАН України та багаторічного директора Інституту соціології НАН України.

Валерій Михайлович був не просто вченим та організатором науки: дивним чином в ньому поєднувалось глибоке знання улюбленого предмета — політичної економії — та цікавість до суміжних наукових царин, нескінченна життєва мудрість у повсякденних справах та безсторонній аналіз глобальних соціальних процесів.

Як людина по-справжньому занепокоєна та зацікавлена тим, що відбувається навколо, він не обмежувався знаннями однієї наукової дисципліни та як некабінетний учений вивчав життя в усьому його розмаїтті.

Пройшовши нелегкий шлях у своєму навчанні від випускника школи-семирічки невеликого містечка в Гомельській області до одного з найбільш авторитетних вчених великої країни, яка стала для нього другою Батьківщиною, за долю якої він переживав (і цей мотив незмінно був присутнім у всіх його виступах, статтях, розмовах), Валерій Михайлович здобув не просто найвище звання академіка, а став одним із творців української соціологічної науки.

Його шлях від політеконома до соціолога був довгим і тернистим — йому передувала праця звичайним робітником (техніком на залізничній станції), що стало цінним життєвим досвідом, який дався взнаки пізніше в розумінні виробничих відносин як підґрунтя всіх суспільних відносин.

Економічний факультет Київського державного університету, на якому він навчався в 1962–1965 роках, став не лише місцем набуття теоретичних знань про економічний розвиток суспільства, а й осередком вірних та надійних друзів — того безцінного багатства, яке зберігалось та примножувалося впродовж усього його життя. В наш час стрімких змін, що відзначається безліччю технічних нововведень та постійними переміщеннями у величезному глобальному просторі, дуже важко зберегти на десятиліття міцну дружбу та стійкий зв'язок з університетськими однокурсниками. І не лише зберегти дружні стосунки, а й брати безпосередню участь в житті кожного, збирати друзів на святкування ювілеїв, допомагати їм у складних ситуаціях, як це робив Валерій Михайлович. Посеред наукових праць, господарчих турбот в Інституті та звичайних життєвих проблем він завжди знаходив час для спілкування з друзями, колегами, підлеглими.

Київський інститут народного господарства, де в 1967-му починалася наукова кар'єра В. Ворони, визначив його подальший шлях у науковому пізнанні, точку зору та професійну самоідентифікацію: відтоді Валерій Михайлович називав себе не інакше, як політекономом. Так його представляє читачам і остання монографія Валерія Михайловича «Соціологічні нариси політеконома».

П'ять років роботи на Київському мотоциклетному заводі на посаді керівника відділу доповнили теоретичні знання про економічні процеси практичним досвідом у сфері організації праці та управління виробництвом. З цими знаннями, набутими в робітничому заводському середовищі, Валерій Михайлович прийшов у відділ соціології праці Інституту філософії НАН України. У 1990-му, захистивши докторську дисертацію на тему «Концепція господарювання: теорія та методологія», він стає завідувачем відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України. Відтоді він став не тільки політекономом, а й економсоціологом — ученим, чие розуміння суспільних процесів завжди відрізнялося масштабністю, системністю та притаманним тільки справжнім суспільствознавцям гуманістичним підходом.

Людина, яка пройшла у своєму житті і суворе дитинство (коли не дочекався з війни свого батька), і тяжку фізичну працю в селі й на виробництві, і труднощі студентського життя в чужому на той момент місті, але попри все зберегла вірність своїм друзям, кришталеву чесність у наукових працях та у спілкуванні з навколишніми, людина, яка мала сміливість казати те, що насправді думає, як державним чиновникам, так і колегам по цеху, але водночас незмінно врівноважена, ввічлива, спокійна, людина, яка вміє вислухати та примирити навіть безмежно протилежні за поглядами сторони — така людина залишає слід не тільки в науці, а й у суспільній пам'яті, в історії розбудови держави. І слід цей матеріальний: він у створеному за його участі 1992 року та очолюваному ним тривалий час Інституті соціології НАН України, у втілених проєктах національного масштабу, у долях вчених, котрі написали свої кандидатські та докторські роботи під керівництвом Валерія Михайловича. Цей внесок залишиться на десятиліття, втілиться в численних послідовниках у науці, в теоретичних розробках і практичних дослідженнях. Таким і має бути життя справжньої вченого, успішного керівника та гідної особистості.

ВАЛЕРІЙ ВОРОНА,

доктор економічних наук, професор, академік НАН України, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VALERIY VORONA,

Doctor of Sciences in Economics, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Principal Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

valeriy.vorona.is@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4694-1618>

Соціологія як наукова дисципліна: постпозитивістська концепція Дж. Александера та П. Коломі

Вступ

Серед результатів рецепції постпозитивізму в соціології — спроби переосмислення природи цієї наукової дисципліни на його епістемологічних підвалинах. У 1980–1990-х роках такі спроби здійснювали Дж. Александер та П. Коломі. Так, перший з них намагався виявити теоретичну логіку, окреслити епістемологічні передумови загальної теорії та проаналізувати нові теоретичні напрями в соціології на постпозитивістських засадах [Alexander, 1982; Alexander, 1990; Александер, 1992а; Александер, 1992b]. Другий прагнув інтерпретувати з позиції постпозитивізму соціологічне метатеоретизування, зокрема, як попередню та перспективну дослідницьку програму [Colomy, 1991; Colomy, 1992]. Також ці дослідники спільно вдавалися до постпозитивістської реконструкції неофункціоналізму [Alexander, Colomy, 1985; Alexander, Colomy, 1990]. У зауважених публікаціях неодноразово, але непрямо й побіжно окреслювалися елементи та контури постпозитивістської концепції соціологічної науки. Наразі в соціології бракує експлікації цієї концептуалізації, що й пропонується у цій статті.

Епістемологічний континуум і теоретичні традиції

Вихідним постпозитивістським припущенням Дж. Александера щодо соціології є локалізація всіх складників соціологічної думки у межах єдиного нау-

Цитування: Ворона, В. (2022). Соціологія як наукова дисципліна: постпозитивістська концепція Дж. Александера та П. Коломі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 7–29, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.04.007>.

кового континууму між полюсами двох відмінних середовищ — неемпіричного метафізичного світу теоретизування та емпіричного світу спостережень (рис.).

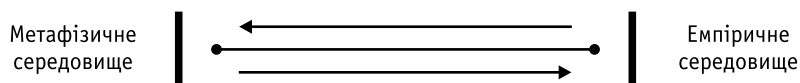

Рис. Континуум соціально-наукової думки [Alexander, 1982: p. 2]

Відтак соціологічна думка варіює від абстрактних, загальних і метафізичних елементів, з одного боку, до конкретних, емпіричних і фактичних — з іншого. Між цими граничними елементами локалізується решта формальних елементів або рівнів соціологічного наукового дискурсу — зокрема ідеології, моделі, поняття, закони, пропозиції, методологічні припущення та твердження спостереження. Власне всі ці формальні елементи найчастіше згадуються в науковій літературі як незалежні точки зору на соціальну реальність. Їх континуальна концептуалізація передбачає, що, попри переважну орієнтацію соціально-наукового твердження на метафізичний або емпіричний полюс, воно ніколи не може бути детермінованим виключно одним із них. Навіть якщо форма наукового твердження характеризується здебільшого якимось одним формальним елементом континууму соціологічної думки, будь-яке таке твердження містить імпліцитні чи експліцитні референції щодо природи кожного іншого формального елемента наукового континууму.

П. Коломі стверджує, що впродовж історії соціологічної думки варіанти концептуалізацій, досяжні дослідникам суспільства на кожному дискурсивному рівні, були обмежені. Йдеться про трактування людської природи, ідеології, моделі суспільства та методологічні підходи [Colomy, 1991: p. 270]. Зокрема, в припущеннях щодо людської природи дискутується міра інструментально-раціональної / морально-нормативної / емоційно-потребнісної мотивації поведінки дівців. В ідеологічному дискурсі безперервно змагаються відносно послідовні консервативні, ліберальні та радикальні аргументи. При моделюванні суспільства дискусії відбуваються в межах концептуальних осей «відносна випадковість / когерентність» та «відносна динаміка vs тенденції урівноваження» соціальних систем. Методологічні дискусії зводяться головню до конфлікту між інтерпретаційним та каузальним підходами в аналізі соціальних феноменів.

Александр та Коломі заперечують існування внутрішнього зв'язку між різними формальними елементами або рівнями, локалізованими в епістемологічному соціально-науковому континуумі, — ідеологіями, моделями, поняттями, законами, пропозиціями, методологічними припущеннями та твердженнями спостереження. Ці формальні елементи вважаються якісно дискретними, себто абсолютно незалежними одне від одного. На позір відсутні жодні емпірично або логічно переконливі причини для комбінування, наприклад, теоретичних припущень про інструментально-раціональну мотивацію поведінки дівців із методологічним каузальним підходом. Але в історії соціальної думки почасти спостерігається «вибіркова спорідненість» між деякими теоретичними уявленнями, сформованими на різних елементних формальних рівнях епістемологічного континууму. Понад те, соціологи зазвичай вважають, що навіть дійсно існують певні імперативні зв'язки між опціями на цих різних рівнях. Підґрунтя

цього переконання вбачається в тому, що соціологічна дослідницька практика локалізується в межах ґрунтовно сформованих теоретичних традицій соціології, кожна з яких визначає зв'язки між її складовими формальними елементами у різний спосіб. Себто соціологія ґрунтується на емпіричних фактах та дослідницьких проєктах, що їх пояснюють та обґрунтовують за допомоги теоретизування середнього рівня, але організовується загалом теоретичними традиціями. Ці теоретичні традиції засновують харизматичні чільні інтелектуали, які з часом набувають квазікласичного статусу, визнаються і вшановуються як фундатори нових галузей науки та наукових шкіл у відповідних фахових спільнотах. Відтак теоретичні традиції трактуються як фундаментальна особливість соціологічного наукового простору.

Із постпозитивістського погляду, «соціологію можна схарактеризувати як багаторівневий раціональний дискурс про суспільство і його конституювальні одиниці та процеси, причому патерни та напрямки цього дискурсу зумовлені провідними традиціями дисципліни» [Colomy, 1991: р. 271]. Теоретичні традиції на кшталт історичного матеріалізму, структурного функціоналізму, символічного інтеракціонізму, етнометодології та інших вважаються чинником, що спрямовує розвиток різних форм соціології. Концептуальні уявлення, вкорінені в цих конкуруювальних теоретичних традиціях, опосередковують та спрямовують соціологічні формулювання нагальних наукових проблем. У перебігу соціологічного пізнання «соціальна реальність ніколи не зіставляється сама з собою» у вигляді спостережених емпіричних фактів, з одного боку, та суто емпіричних узагальнень про них — з іншого [Alexander, Colomy, 1990: р. 41]. Всі соціологічні формулювання нагальних наукових проблем та їх розв'язання з огляду на спостережені емпіричні факти та узагальнення їх уможливорюються у відносно стандартизованих, парадигматичних формах.

Наукова творчість соціологів імпліцитно та експліцитно програмується теоретичними традиціями як середовищем їхньої фахової соціалізації та провадження власних студій: «Матриці, в яких існують конкретні соціальні науковці, не обов'язково мають бути взяті з однієї традиції чи бути цілковито окремими, але науковці повинні в них існувати, незалежно від того, усвідомлюють вони це чи ні» [Colomy, 1991: р. 271]. Наголос на неабиякому значенні теоретичних традицій у соціології є ключовим в постпозитивістському баченні її структури та організації як наукової дисципліни. Попри безперечну важливість спеціалізованих ареалів, Коломі вважає, що соціологію не слід розуміти як організовану передусім її спеціалізаціями (спеціальностями), визначеними їхніми емпіричними об'єктами дослідження або теоріями середнього рангу (за Р. Мертоном). Ідеться про поділ соціологічної науки на галузеві та спеціальні соціології, подекуди втілений на рівні організаційної структури соціологічних інституцій (зокрема, структурування соціологічних факультетів на кафедри, а академічних науково-дослідних інститутів соціології — на відповідні відділи). Натомість глибинна структура соціології увиразнюється як складена з мереж і літератур. Ця мережева структура породжуються взаємодіями між досліджуваними емпіричними об'єктами, поточними теоретичними традиціями та інтелектуальними рухами в дисципліні, які можуть стати новими такими традиціями.

Окреслену концептуальну модель епістемологічного континууму соціологічного думки (рис.) Александер та Коломі застосували у дослідженнях патернів розвитку та занепаду низки теоретичних традицій в соціології. Але вичерпний і детальний аналіз розвитку та репрезентацій цих традицій на кожному з рівнів соціально-наукового епістемологічного континууму вимагав неабияких зусиль. Зрештою, в результаті цих виснажливих досліджень дослідники запровадили також спрощене концептуальне розрізнення між двома жанрами теоретичних традицій в соціології — дослідницькими програмами та генералізувальним (узагальнювальним)¹ дискурсом.

Дослідницькі програми та генералізувальний дискурс

Методологія постпозитивізму в дослідженнях соціально-наукових традицій характерна розглядом змісту та зв'язків між їхнім генералізувальним дискурсом та дослідницькими програмами. Вважається, що соціальні науки на рівні теоретизування зорганізуються довкола спільних та конкурувальних теоретичних традицій, презентованих у генералізувальному дискурсі, а на рівні емпіричного аналізу нагальних проблем — довкола дослідницьких програм, що конкурують. Генералізувальний дискурс та дослідницькі програми виникають та розвиваються в контексті певної теоретичної традиції, і внески в неї обох цих жанрів є край важливими.

Необхідність дослідницьких програм для емпіричного аналізу нагальних соціальних проблем не викликає сумнівів та оскаржень, бо власне для цього й поставила соціологія як відповідна профільна наукова дисципліна. Тому й безперечним є визнання дослідницьких програм, які сукупно становлять емпірико-аналітичну складову соціології: «Для багатьох соціологів, особливо у Сполучених Штатах, дослідницькі програми репрезентують серце і душу дисципліни» [Colomy, 1991: р. 272]. Натомість дисциплінарна позиція щодо генералізувального дискурсу, який репрезентує загально-соціологічне теоретизування, бачиться виразно більш амбівалентною. Поряд із визнанням кардинального значення загальної теорії (гранд-теорії) для поступу соціології непоодинокими є й сумніви у її корисності. Цей напрям соціологічного теоретизування критикується як складна та безплідна формальна «асоціація та дисоціація понять», зазвичай презентованих в «заплутаному багатослів'ї» (Ч.Р. Мілс), або як «глухий кут» соціології (Т. Скочпол). Відповідями Александера і Коломі на цю гостру критику стають спроби увиразнення функцій загального теоретизування або генералізувального дискурсу у соціологічних теоретичних традиціях та в соціології загалом.

Зокрема, Александер у власному роз'ясненні природи соціальних наук зауважив, що їх призначення не зводиться суто до прогнозу й пояснення на підставі емпіричних фактів, бо так само значущими в них є й загальніші методи дискурсу, притаманні теоретизуванню:

¹ У дискурсі української соціології започатковано вжиток транслітерованого термінологічного аналогу «генералізувальний дискурс» англomовного поняття «generalized discourse» [Танчер, 1994: с. 7].

«...дискурс (а не просто пояснення) є відмітною рисою соціального пізнання. Кажучи про дискурс, я маю на увазі способи аргументації, витонченіші ніж ті, до яких звичайно вдаються у науковій дискусії. Останні спираються на емпіричний доказ, індуктивну й дедуктивну логіку, пояснення на підставі законів і на методи, за допомоги яких ці закони можуть верифікуватися або фальсифікуватися. Дискурс, навпаки, є формально-логічним. Він зосереджений на процесі аргументації, а не на результатах безпосереднього досвіду і стає необхідним тоді, коли немає ясності у питанні про істину. Дискурс діє силою доводів, а не через прогнози. Його переконливість ґрунтується на таких властивостях, як логічна послідовність і розширення меж дослідження, здатність глибоко прозирати в суть тлумачення, доречність, риторична сила і естетична витонченість доведення» [Александр, 1992а: с. 126].

Як і емпіричні дослідження, дискурс претендує на знаходження істини та виходить з уявлень про її раціональну природу. Але дискурс не обмежений критерієм емпіризму, себто критерієм емпіричної обґрунтованості істинності. Він порушує надемпіричні проблеми, що постають за відсутності спільних засадничих теоретичних припущень в сучасній соціології, а також за відсутності принципової згоди в питанні про природу її емпіричного знання. Дискурсивні критерії істинності виходять за межі емпіричної адекватності та поширюються на природу й результати припущень, зумовлювання й адекватність моделей, висліди ідеологій, метаімплікації методів та коннотації визначень. Александр трактує дискурсивні претензії на істинність як спроби раціоналізувати й систематизувати те, що зазвичай є лишень складністю соціального аналізу і соціального життя, яка досягається інтуїтивно. Зокрема, він наголошує дискурсивно-логічну, а не пояснювальну природу зіткнень думок соціологів довкола інтерпретативних і каузальних методологій, утилітарних і нормативних концепцій дії. Дискурсивно-логічним за природою також бачиться й принципове протистояння конкуруювальних рівноважних і конфліктних теоретичних моделей суспільства, радикальних і консервативних теорій соціальних змін. З цього погляду дискурс вважається унаочненням спроб соціологів виокремити критерії поціновування істини в різних неемпіричних царинах досягнення соціальної реальності.

Зрештою, з постпозитивістського погляду соціологія загалом теж трактується як дискурсивно-логічна царина. Вкрай важливу роль у її генералізувальному дискурсі Александр відводить пресупозиціям — апріорним найзагальнішим допущенням надемпіричного типу, що їх роблять соціологи, коли вдаються до аналізу соціальної реальності:

«Кожна соціальна теорія і кожна емпірична робота використовують апріорні допущення, які дають змогу вченим зорганізувати дані, котрі в їхні голови входять через чуття, в найпростіші категоріальні відношення. Тільки так здійснюються свідомі маніпуляції, які конституують раціональну, або наукову думку. Допущення є предметом дискурсу, й подеколи вони дістають дискурсивно-логічне підтвердження. Однак вони здебільше виникають у процесах, котрі передують виявам розуму» [Александр, 1992b: с. 134].

Попри те, що пресупозиції стають предметом раціонально-логічних тлумачень у генералізувальному дискурсі соціології, їх витoki зазвичай сягають

психічних процесів нерационального, емоційного та ціннісного сприйняття та інтуїтивного, неусвідомлюваного і нерелексованого осягнення соціальної реальності дослідниками. У своєму презентованому експліцитному вигляді пресупозиції — це ніщо інше, як метатеоретичні передумови емпіричного спостереження, аналізу та узагальнень, а також теоретизування.

Коломі зауважує у порівняльному контексті низку відмінностей між генералізувальним дискурсом та дослідницькими програмами як жанрами теоретичних традицій (табл. 1).

Таблиця 1

Відмінності генералізувального дискурсу та дослідницьких програм як жанрів теоретичних традицій у соціології, згідно з П. Коломі (1991)

Параметр	Генералізувальний дискурс	Дослідницькі програми
Специфіка та зміст роботи в жанрі	Дебати про пресупозиції, онтологію та епістемологію, ідеологічний та метафізичний зміст соціологічної аргументації, її історичний контекст, методологічне підґрунтя соціально-наукової практики, загальні описові та пояснювальні моделі соціальних процесів та систем.	Спроби інтерпретації та пояснення специфічних емпіричних структур та процесів, розв’язання важливих емпіричних та соціальних проблем; елаборація, ревізія або реконструкція усталених дослідницьких програм або ініціація нових.
Проблеми, розв’язувані в жанрі	Відносно загальні абстрактні питання, емпіричні референції яких не завжди є одразу очевидними.	Відносно конкретні проблеми з більш-менш легко визначеними емпіричними референтами.
Вплив на інший жанр	Забезпечує загальні засади та концептуальні моделі, у термінах яких формують більш емпірично орієнтовані проблеми та розв’язання їх у дослідницьких програмах.	Досягнення емпірично орієнтованих пошуків в рамках дослідницьких програм можуть сприяти змінам в генералізувальному дискурсі традиції.
Критерії оцінювання плідності жанру	Оцінюється традиційно за емпіричними критеріями — за спроможністю генерувати дослідницькі програми, які можуть ефективно конкурувати з емпірично орієнтованою роботою в інших конкурентних традиціях; валідним тестом є емпірична плідність дискурсивних формулювань.	Оцінюються не лише з огляду на емпіричну точність, а й у термінах теоретичної логіки та узагальнених уявлень певного генералізувального дискурсу, в концептуальному ареалі якого імпліцитно або експліцитно започатковуються та перебувають.
Позиції в дисципліні щодо стандартів (критеріїв) якості роботи жанру	Стурбованість очевидною відсутністю однозначних критеріїв для оцінювання результатів загального теоретизування, відтак — скарги на незначний досягнутий або можливий прогрес у розв’язанні загально-теоретичних дискусій.	Припущення, що стандарти для оцінювання якості доробку всіх дослідників, котрі емпірично орієнтовані на розв’язання проблем дослідницького проекту, можна легко зрозуміти, істотно поширювати та нескладно застосовувати

Генералізувальний дискурс конституюють, формують і структурують загальнотеоретичні дискусії з приводу різних онтологічних, епістемологічних, методологічних та ідеологічних аспектів соціологічного знання. Натомість дослідницькі програми розбудовуються в перебігу досліджень емпірично спо-

стережуваних феноменів. Отже, кардинально відмінними є проблеми, які розглядаються у межах цих двох жанрів. Найбільша така відмінність полягає в рівні абстракції, на якому дослідники порушують ці проблеми та формують розв'язання їх. Генералізувальний дискурс зосереджений на загально-теоретичних, а дослідницькі програми — на конкретних та емпірично оприявнюваних проблемах. Розрізнення проблематики цих жанрів теоретичних традицій ґрунтується на переформулюванні дихотомії концептуальних/емпіричних проблем науки, запропонованої Л. Лауданом.

Конкретно-емпіричні уявлення про соціальну реальність, які є визначальними для дослідницьких програм, значно меншою мірою обмежують генералізувальний дискурс. Відтак він генерує розв'язання проблем, специфіковані на дуже абстрактному загальному рівні: «У певному сенсі можна сказати, що генералізувальний дискурс говорить про все загалом і ні про що окремо» [Colomy, 1991: р. 273]. Але у дискурсивних формулюваннях та спробах розв'язань загальнотеоретичних проблем визначаються фундаментальні особливості й динаміка соціального світу, специфікується природа людських дій та ключових соціальних процесів, пропонуються методи їх аналізу. Звідси «абстрактний характер генералізувального дискурсу наповнює його формулювання широким діапазоном потенційної застосовності...» [Colomy, 1991: р. 273]. Зокрема, впродовж 1930–1980-х років центральними в генералізувальному дискурсі північноамериканської та, значною мірою, світової соціології були загальнотеоретичні проблеми порядку/конфлікту, структури/агентності, мікро/макрорівня аналізу. В такому дискурсивно створеному загальнотеоретичному контексті дослідницькі програми визначали й намагалися розв'язати специфічні емпіричні проблеми.

На підставах методології постпозитивізму напрями інтелектуальної діяльності в межах генералізувального дискурсу та дослідницьких програм трактуються не лише як автономні, а й як взаємозалежні. Зокрема, в рамках теоретичної традиції генералізувальний дискурс уможливорює концептуальні підвалини для започаткування і розвитку дослідницьких програм: «генералізувальний дискурс забезпечує директиви для дослідницьких програм; він пропонує, що можна побачити, як підійти до того, що можна побачити, і типи питань, які можна порушувати про це» [Colomy, 1991: р. 273]. Ці директиви, що походять із генералізувального дискурсу традиції, вважаються радше гнучкими настановами, а не детальними інструкціями. Генералізовані дискурсивні формулювання можуть розгалужуватися для більш специфічних предметів емпірично орієнтованих пошуків. Але надмірне дискурсивне керівництво дослідницькими програмами вважається небажаним через загрозу аналітичного формалізму, який уможливорює диктат генералізувального дискурсу над емпіричними уявленнями. Тому використання генералізувального дискурсу видається оптимальним суто на рівні генерування набору концептуальних пропозицій для емпіричних досліджень предметних ареалів. Себто останні мають здійснюватися на основі вибраних концептуальних елементів генералізувального дискурсу. Зазвичай генералізувальний дискурс сталих і плідних теоретичних традицій у такий спосіб концептуально стимулює розвиток не одної, а цілої низки дослідницьких програм, організованих довкола досліджень нетривіальних емпіричних проблем.

Своєю чергою, «домінувальні та зрілі дослідницькі програми часто створюють абсолютно нові царини спостережних тверджень; вони також встановлюють стандарти масштабу пояснень та внутрішньої узгодженості, яким мають відповідати конкурувальні програми» [Alexander, 1990: р. 541]. Загалом в дослідницьких програмах стандарти оцінювання якості доробку емпіричних аналітиків вважаються доволі однозначними, зрозумілими, застосовними, усталеними, кодифікованими та загальноновизнаними. Натомість в царині загального теоретизування, репрезентованого генералізувальним дискурсом конкурувальних теоретичних традицій, завважається дефіцит однозначних критеріїв для експліцитного порівняння та оцінювання його результатів. Відтак констатуються незначні досягнення та можливості поступу в розв'язанні загальнотеоретичних дискусій.

Разом із тим, генералізувальний дискурс також забезпечує оцінювальні стандарти для критичних тлумачень результатів дослідницьких програм, пов'язаних із традиціями, що конкурують. Ці тлумачення можуть виявляти різні теоретичні та емпіричні прогалини в емпіричних дослідженнях програм і давати підстави для зусиль, спрямованих на їх надолуження та коригування. Йдеться про увиразнення та експертизу неявних теоретичних передумов емпіричних тверджень: «Хоча конкретне соціальнонаукове твердження може набувати безперечної емпіричної форми, воно також припускає, навіть якщо б імпліцитно, більш узагальнені компоненти. Плідне критичне тлумачення використовує абстрактні, всеосяжні принципи для оцінювання узагальнених уявлень, які спрямовують більш конкретні соціологічні студії» [Colomy, 1991: р. 274]. В результаті з'ясовується, як недоліки в дискурсивних припущеннях соціально-наукового твердження породжують аномалії в його емпіричному застосуванні. У випадку виявлення аналітичних або фактичних прогалин в наукових пошуках дослідницьких програм засоби для їх подолання створюються з використанням тих самих узагальнених принципів генералізувального дискурсу. Загалом ефективне спрямування розвитку дослідницьких програм, як і переконливість розв'язань загальнотеоретичних проблем, значущість цих розв'язуваних проблем для дисципліни є тими досягненнями, за якими генералізувальні дискурси різних теоретичних традицій конкурують між собою та прогресують.

Мінливість конкурувальних теоретичних традицій

Постпозитивістське трактування соціології як наукової дисципліни, диференційованої на низку теоретичних традицій, примітне зауваженням двох різноспрямованих тенденцій в існуванні цієї науки. З одного боку, соціологічний традиціоналізм обов'язково означає існування та відтворення теоретичних традицій, що може мати наслідком певний застій або відсутність змін в теоретизуванні. З іншого боку, якщо ці теоретичні традиції гостро конкурують між собою, вони неминуче мають змінюватися, посилюватися і зростати, щоби продовжувати існувати та відтворюватися в конкурентному середовищі: «Щоб зберегтися, традиції мають змінитися; ті, що живуть більше ніж одне покоління, як правило, суттєво переглядаються та реконструюються» [Colomy, 1991: р. 276]. Зокрема, в історії теоретичних традицій зауважуються періоди рути-

нізації теоретизування, що настають відразу після їх заснування харизматичними теоретиками-основоположниками. Але культивований універсализм інституціоналізованих наукових стандартів критицизму за взірцями природничих наук зобов'язує соціологів до знеособленої критичної раціональності. Ця раціональність, своєю чергою, протистоїть їхньому партикуляризму ініціальної традиційної лояльності, спонукає до організованого скептицизму у сприйнятті результатів досліджень та посилює відкритість щодо теоретичних змін. Відтак основним рушієм розвитку соціології, основною динамікою в ній є конкуренція та конфлікт між її теоретичними традиціями та всередині них.

У поясненні мінливості теоретичних традицій Александер та Коломі спираються на структурну модель наукової дослідницької програми І. Лакатоса: виокремлення в її рамках незмінного «твердого ядра» фундаментальних припущень та адаптивного «захисного поясу» допоміжних теорій (детальніше про цю модель див.: [Резнік, 2021: сс. 112–115]). Відтак вважають, що та чи та традиція в соціальних науках диференціюється на дуже стійке до змін теоретичне ядро та постійно мінливі предметні периферійні ареали, що оточують це ядро [Alexander, Colomy, 1990: р. 41]. Однак ця аналітична диференціація центральних, належних до ядра проблем теоретичної традиції не є ізоморфною розрізненню між генералізувальним дискурсом та дослідницькими програмами цієї традиції. Генералізувальний дискурс теоретичної традиції часто спрямовується на її периферійні елементи, а дослідницькі програми можуть керуватися конкретними уявленнями, які можуть вважатися життєво важливими для цієї традиції.

Згідно з постпозитивістською моделлю наукового поступу, розвиток соціальної науки не зумовлюється суто необхідністю зрозуміти емпіричну реальність, і її зростання не відображає просте розширення емпіричного знання чи його концептуального масштабу. Йдеться натомість радше про «надпотужну детермінацію соціальної науки на підставі теорії та надслабку — на підставі того, що звуть фактом» [Александер, 1992а: с. 127]. З цього погляду, теоретичні традиції, їх генералізувальний дискурс та дослідницькі програми співіснують, конкурують та розвиваються у єдиному контексті або спільному науково-дисциплінарному просторі соціології. Тому головні критерії для оцінювання міри наукового поступу ґрунтуються на зв'язках між конкурувальними теоретичними традиціями та внутрішніх дороговказах кожної з цих традицій. Себто йдеться радше не про теоретичний чи емпіричний поступ соціології сам по собі, а про відносний пояснювальний і теоретичний успіх у порівнянні з попередньою версією власної традиції або інших традицій-конкурентів.

Згідно з цією постпозитивістською моделлю наукового поступу і ядра, і периферійні ареали теоретичних традицій різною мірою змінюються в перебігу теоретизування їх представників. Для позначення виокремлених ідеально-типових форм цього теоретизування використовується низка термінів: елаборація, ревізія, реконструкція, експропріація та скасування [Alexander, Colomy, 1990: pp. 55, 58]. Вихідні припущення, особливості, об'єкти та можливі результати цих ідеально-типових форм теоретизування є відмінними (табл. 2).

Таблиця 2

Ідеально-типові форми теоретизування, в перебігу яких змінюються теоретичні традиції в соціології (Дж. Александер та П. Коломі, 1990)

Ідеально-типова форма	Пояснення
Елаборація (вдосконалення, доопрацювання, довершення, деталізація)	Виходить із припущення, що оригінальна (ортодоксальна) теоретична традиція є внутрішньо послідовною та відносно повною. Позиціонується як лояльне дотримання традиційних теоретичних уявлень. Спрямовується передусім на уточнення та розширення масштабу вихідної теоретичної традиції. Може бути ненасиченою або щільною (згідно етнографічних стандартів К Гірца). Охоплює периферійні ареали вихідних версій традицій.
Ревізія (перегляд)	Виходить здебільшого із відчуття вразливості усталеної теоретичної традиції. Відтак під виглядом лояльної специфікації цієї традиції часто докладаються імпліцитні (неявні) зусилля, щоб привернути увагу до виявлених у ній деформацій та запропонувати формулювання, які можуть їх подолати. Охоплює здебільшого периферійні ареали вихідних версій традицій.
Реконструкція (перебудова)	Виходить із чіткого визнання розбіжностей із засновником вихідної теоретичної традиції. Експліцитно започатковує інші традиції. Може відродити вихідну теоретичну традицію, навіть якщо створює можливість для такого розвитку її, з якого народжуються нові традиції. Охоплює ядра та периферійні ареали вихідних версій традицій.
Експропріація (вилучення і привласнення)	Інкорпорація однією традицією ключових елементів протилежної традиції з метою власної елаборації, ревізії, реконструкції та розширення. Охоплює ядра та периферійні ареали традицій.
Скасування	Виходить не з визнання фальсифікації стрижневих та периферійних уявлень теоретичної традиції, а зі стану нелегітимності її в очах наукової спільноти. Охоплює ядра та периферійні ареали традицій.

Процеси, визначені як елаборація, ревізія, реконструкція, експропріація та скасування, можуть відбуватися як через дискурс, так і через дослідницькі програми теоретичних традицій. Але ці процеси різною мірою поширюються на ядро та периферію теоретичних традицій.

Процеси, локалізовані в суто периферійних ареалах традицій, уявляються як елаборація та ревізія їх. Вони періодично повторюються в історії теоретичної традиції і можуть відбуватися вже в період рутинізації її одразу після заснування або під час значних переформулювань її задля збереження за умов гострої конкуренції у дисципліні. Попри те, що елаборація та ревізія репрезентують себе як лояльне підтримання традиційних теоретичних уявлень, вони відрізняються за мірою креативності/консервативності у розв’язанні цього завдання. Порівняно з елаборацією ревізія є більш далекосяжною, але ще не найрадикальнішою у змінах питомої вихідної теоретичної традиції, стосовно якої навіть у послідовників складається розуміння її недосконалості та нерелевантності:

«Ревізіонізм є найпевніша ознака невдоволеності теорією. Ті, хто прагне зберегти встановлений напрям, надто відчують його вади, і саме їм доведеться

твердо триматися вимоги його дискурсивно-логічного обґрунтування. У відповідь на таке іманентне напруження талановиті вчені й послідовники ревізували *ad hoc* первісну теорію й розбудували нові, хоча й часто-густо непослідовні, способи дискурсу. Проблема ж у тому, що в разі, коли не спростовано течію загалом, то по таких переглядах лишаються самі лише категорії. Проте дискурсивно-логічні аргументи, породжені критикою, висвітлюють вади первісної теорії» [Александр, 1992b: с. 146].

Радикальнішими ідеально-типовими формами теоретизування, в перебігу яких змінюються ортодоксальні теоретичні традиції в соціології, є реконструкція, експропріація та скасування. У цих випадках докорінних змін зазнають не лише периферійні ареали теоретичних традицій, а й їхні ядра. Реконструкція з-поміж цих форм теоретизування вирізняється суттєвою зміною ядра теоретичної традиції без оскарження його зв'язку із її вихідною оригінальною версією. Водночас від елаборації та ревізії реконструкція відрізняється однозначним визнанням розбіжностей із теоретичними підходами основоположника ортодоксальної традиції та створенням експліцитних передумов для започаткування інших традицій. Непоодинокими є випадки, коли теоретики-творці нових традицій раніше зазвичай були непересічними реконструкторами давніших теоретичних традицій, що стали підґрунтям для формування їхніх новітніх теорій.

Реконструкція теоретичної традиції має свою специфіку на рівнях її генералізувального дискурсу та дослідницьких програм. За спостереженнями Александра та Коломі, на практиці, зазвичай, генералізувальний дискурс про більш загальні проблеми дисципліни декларує та запроваджує реконструкцію традиції. Успіхи в генералізувальному дискурсі традиції дають підстави критикувати попередні дослідження, ґрунтовані на її попередньому ортодоксальному дискурсі, та пропонувати необхідні виправлення. Своєю чергою, узагальнені питання, порушені генералізувальним дискурсом, забезпечують робочі рамки для можливого осмислення конкретніших пояснювальних проблем на рівні дослідницьких програм цих традицій. Критичне судження генералізувального дискурсу почастішає спонукою до ревізійністських і реконструктивних зусиль на цьому рівні.

Зазвичай елаборація, ревізія та реконструкція, результатом яких стає модифікація традиції, спрямовуються саме на ті ареали її ортодоксальної версії, які критикуються послідовниками та опонентами за теоретичну або емпіричну нерелевантність. Якщо модифікована традиція репрезентує безперечний теоретичний поступ, це свідчить про здатність її послідовників продукувати задовільну елаборацію, ревізію та реконструкцію у відповідь на критику, яка раніше загрожувала її ортодоксальній версії.

Александр та Коломі вважають також корисним введення в науковий обіг поняття «експропріація» для позначення інкорпорації однієї традицією ключових елементів протилежної традиції з метою власної елаборації, ревізії, реконструкції та розширення [Alexander, Colomy, 1990: p. 58]. Ідеться про випадки, коли, теоретики однієї традиції, попри власну гостру антипатію до іншої традиції-конкурента, експропріюють з неї певні концептуальні елементи та склад-

ники, щоби посилити й розширити власні теоретичні традиційні підвалини. Власне така експропріація вважається однією з ознак розширення теоретичної традиції. Зрештою, теоретизування може мати на меті скасування — відмову від певної теоретичної традиції. Ця мета ґрунтується не так на міркуваннях про наукову нерелевантність стрижневих та периферійних уявлень цієї традиції, як на її невизнанні, неприйнятті, непримиренні з нею широких кіл науковців. Але внаслідок скасування теоретичні традиції радше не зникають, а стають латентними, через що завжди існує певна ймовірність їх використання.

Елаборація, ревізія, реконструкція, експропріація та скасування можуть мати різні наслідки для теоретичних традицій. В підсумку ці традиції можуть концептуально збагачуватися та вивисчуватися або бідніти та спрощуватися, позбавлятися своєї глибини та інтелектуальних джерел. І теоретичні зміни в соціальних науках загалом можуть бути відповідно прогресивними, реакційними або поєднувати водночас у різній пропорції прогресивні та реакційні тенденції. Поняття елаборації, ревізії та реконструкції описують не ступінь реального теоретичного поступу, а лишень фактичну міру спорідненості між вихідною оригінальною версією теоретичної традиції та наступною похідною модифікованою версією її.

Александр та Коломі вважають фактором зміни переважних теоретичних уподобань соціологічної фахової спільноти не їх теоретичну ефективність, глибину та об'єктивний емпіричний масштаб, а передусім «дисциплінарну чутливість»:

«Зрушення в дисциплінарній чутливості порушують різні питання. Вони надають перевагу розвитку різних способів дискурсу. Дійсно, часто тільки після того, як підхід приймає нові дискурсивні уявлення, зростають теоретична глибина та емпіричний масштаб. Саме в цьому сенсі можна говорити не стільки про соціально-науковий “розвиток”, скільки про соціальні наукові “рухи”» [Alexander, Colomy, 1990: p. 43].

Вирішальними видаються не наукова аргументованість і бездоганність презентованої теоретичної позиції, а соціально-психологічний чинник її сприйняття у фаховій спільноті науковців, яке спирається не лишень на раціональні, а й на ціннісні та емоційні інтенції останніх. Від дисциплінарної чутливості залежить міра легітимності теоретичної традиції на різних етапах її мінливості. На етапі тріумфальної появи та рутинізації теоретична традиція може сприйматися дисциплінарною спільнотою здебільшого як послідовна та безперечна, після елаборації та ревізії — як вдосконалена та впорядкована, за результатами реконструкції та експропріації — як докорінно перебудована та суттєво доповнена, під час деконструкції та зникання — як марна та не варта існування й відтворення, на етапі ренесансу — як знову актуальна. Утім, наведена послідовність форм теоретизування «елаборація-ревізія-реконструкція-експропріація-скасування-реактуалізація традиції» є ідеально-типовою аналітичною моделлю її мінливості.

Оцінювання поступу та успішності теоретичної традиції ґрунтується на порівнянні її попередніх версій, починаючи із вихідної ортодоксальної, із наступними (оновленими, вдосконаленими, перебудованими) її версіями. Порівнюва-

ти слід як дискурсивний, так і дослідницько-програмний або емпіричний рівні репрезентації цих версій.

Александр та Коломі застосували власну ідеальну типологію форм теоретизування (табл. 2) для інтерпретації мінливості теоретичної традиції марксизму. Вони вважали засновника цієї традиції К. Маркса яскравим прикладом теоретика, який раніше був важливим реконструктором традицій, з яких згодом сформував свою нову теорію. Зокрема, на початку 1840-х років він був «молодогегельянцем» — учасником радикального квазірелігійного руху останніх учнів Г.В.Ф. Гегеля. Цей рух мав за мету заново переосмислити Гегелів творчий доробок для критичних напрямків Просвітництва і навіть для соціалістичної думки. Але коли Маркс ознайомився з класичною політичною економією, він полишив молодогегельянство та створив історичний матеріалізм. Себто від реконструкції теоретичних традицій філософії та політекономії він перейшов до створення власної традиції теоретизування. А подальші зміни традиції історичного матеріалізму здійснювали послідовники Маркса:

«Після Маркса є елаборації та ревізії таких авторів, як Енгельс, Каутський, Отто Бауер, Лабріола та інші. Однак ці специфікації були перервані більш радикальними реконструктивістськими зусиллями покоління Першої світової війни, таких теоретиків, як Ленін, Грамші, Лукач, Корш та інші. Подальша специфікація марксизму часто відбувалася в цих переформульованих марксистських традиціях Леніна–Маркса, Грамші–Маркса, Лукача–Маркса тощо, незалежно від того, визнавалася реконструкція експліцитно чи ні. Пізніше в історії марксистської традиції такі мислителі, як Сартр, Альтюсер, Е.П. Томпсон, а також ті, хто був пов'язаний із Франкфуртською школою, запровадили новий виток більш радикального переформулювання» [Alexander, Colomy, 1990: pp. 56–57].

У підсумку вихідна традиція історичного матеріалізму розгалужилася на низку похідних традицій, серед яких — традиція марксизму-ленінізму, культивована свого часу в СРСР та його сателітах, а також діалектико-гуманістична та сцієнтистська традиції, що розвивалися у західних країнах. До діалектико-гуманістичної традиції марксизму належать Франкфуртська школа (Т. Адорно, М. Горькаймер, Ю. Габермас та ін.), фрейдо-марксизм (В. Райх, Г. Маркузе, Е. Фром), екзистенціалістський марксизм (Ж.-П. Сартр, К. Касторіадис, К. Лефор) та ін. До сцієнтистської традиції марксизму відносять наукові школи структуралістського марксизму (Л. Альтюсер, Е. Балібар, Д. Лекур та ін.), аналітичного марксизму (Е.О. Райт, Дж. Коен, Дж. Елстер, Дж. Ремер та ін.), світ-системного аналізу (І. Валерстайн, А.Г. Франк та ін.) та ін. Вважають, що зазначені розгалужування теоретичної традиції історичного матеріалізму здебільшого започатковувалися та впроваджувалися як реконструкція її на рівні притаманного їй генералізувального дискурсу. Втім, зауважено випадок, коли відгалуження нової традиції марксизму започаткувалося на рівні дослідницької програми його вихідної оригінальної традиції:

«Емпіричний виклик Бернштайна панівному марксистському твердженню про падіння норми прибутку — питання дослідницької програми, а не генералізувального дискурсу — вдарив у серцевину марксистської традиції та започаткував реконструкцію, яку в марксизмі називали “соціал-демократичною”

тенденцією. Ця тенденція, однак, супроводжувалася великою часткою генералізувального дискурсу» [Alexander, Colomy, 1990: p. 57].

З погляду постпозитивістів, внаслідок елаборації, ревізії, реконструкції та експропріації оригінальна вихідна традиція марксизму подекуди змінилася докорінно: на відміну від марксизму XIX століття, у марксизмі XX століття частиною його теоретичного ядра вважається пресупозиція про матеріалізм та ідеалізм, і такі зрушення в бік ідеалізму не сприймаються як загроза марксистському характеру теоретизування. Ці тенденції загалом розглядаються як збагачення, ускладнення, інтелектуальне розширення та поглиблення зазначеної теоретичної традиції.

Теоретична конкуренція: рівні, параметри, недоліки

Теоретична конкуренція в будь-якій науці вважається природною, бо є, за Р. Мертоном, наслідком організованого наукового скептицизму. Науковий пошук в соціальних науках ґрунтований на сумнівах, перегляді та оскарженні установлених і загальноновизнаних думок. З постпозитивістського погляду, теоретичні традиції, що конкурують у дискурсах цих наук, мають нерівні можливості та ресурси. Коломі зауважує соціальну наукову ієрархію цих традицій за критеріями нерівномірності розподілу між ними різних видів цінних та дефіцитних соціальних ресурсів: наукового авторитету, символічного капіталу (за П. Бурдьє), можливостей публікацій, аудиторії для цих публікацій, престижних постів для чільних представників, різних винагород від громадськості, привабливості для кращих та обдарованих науковців наступних поколінь. Але нерівні позиції різних конкуруювальних теоретичних традицій в цієї ієрархії рано чи пізно змінюються: відбувається постійна, повільна або стрімка своєрідна висхідна та низхідна «вертикальна», а також «горизонтальна» соціальна «мобільність» цих традицій. Раніше впливові чільні теоретичні традиції та наукові школи витісняються на периферію наукової дисципліни її новими, прогресивними традиціями і школами.

За постпозитивістськими мірками, у науковому дискурсі західноєвропейських та північно-американських країн жодна видатна та провідна соціально-наукова традиція ніколи не зберігала своєї гегемонії понад двадцять п'ять років [Colomy, 1991: p. 276]. Її генералізувальний дискурс та контекстні дослідницькі програми перманентно зазнають нищівних критичних випадів та оскаржень з боку адептів традицій-конкурентів. Чільність та видатність панівної наукової традиції не рятують, а радше навпаки — перетворюють її в жупел для критики прихильників традицій-конкурентів. І часто йдеться не так про загальнонаукові інтереси строгої верифікації певних версій знання, як про «науковий егоїзм» прихильників його альтернативних версій. Між представниками конкуруювальних наукових традицій, коли вони особисто знайомі, у їхніх суто наукових взаєминах може діяти житейське правило «живеш сам — дай жити іншому». Але у конкурентних відносинах між їхніми науковими традиціями чинним зазвичай є правило «гри з нульовою сумою» — «переможець отримує все, аутсайдер — нуль». Доля теоретичних традицій та споріднених із ними дослідницьких програм залежить від здатності їхніх представників переконливо

реагувати на критику конкурентів, появу нових загальнотеоретичних та емпіричних проблем, виклики соціетальних та глобальних трансформацій.

Попри те, що представники однієї традиції або програми мають значною мірою спільні погляди на її витoki, досліджувану соціальну проблематику та способи вивчення останньої, між ними теж природно виникають певні розбіжності із приводу цих питань. Відтак і традиції, і програми внутрішньо сегментуються за теоретичними уявленнями на одному чи кількох рівнях соціально-наукового континууму — ідеології, моделі, поняття, закону, пропозиції, методологічного припущення та твердження спостереження (рис.). Презентація та спроби реалізації цих розбіжних версій традиційних або програмних уявлень призводять до внутрішньої конкуренції у межах теоретичних традицій та їх контекстних дослідницьких програм. Предмет внутрішньої теоретичної конкуренції є відмінним на різних рівнях соціології (табл. 3).

Таблиця 3

Предмет теоретичної конкуренції на різних рівнях соціології (П. Коломі, 1991)

Рівень конкуренції	Предмет конкуренції
В генералізувальному дискурсі	Обертається навколо створення кращих теоретичних розв'язань для (більш) значущих загальних проблем соціологічної теорії.
Між теоретичними традиціями та в їх межах	Побудована навколо дебатів щодо відносних переваг контекстних дослідницьких програм і загальних теорій.
На рівні дослідницьких програм	Організована навколо конкурентних спроб пояснити та/або інтерпретувати емпіричні структури та процеси, які вважаються значущими для дисципліни.

Зазвичай у межах тривалих теоретичних традицій продукуються конкурувальні концепції генералізувального дискурсу та дослідницькі програми, а в межах дослідницьких програм — конкурувальні пояснення та інтерпретації емпіричних структур та процесів соціального світу. У перебігу цих процесів соціологія, як і будь-яка наука, зорієнтована на точнішу ідентифікацію та кращі розв'язання різних значущих наукових проблем у своєму предметному полі. І ці проблеми не завжди можна розв'язати шляхом емпіричного аналізу на рівні дослідницьких програм. Деякі з найважливіших і розгалужених проблем соціології є загальнотеоретичними, бо формулюються та мають бути розв'язуваними на високих рівнях абстракції. Зрештою, і формулювання та розв'язання певних проблем шляхом емпіричного аналізу на рівні дослідницьких програм неможливе без експліцитного чи імпліцитного визначення дослідниками власної позиції щодо однієї чи кількох загальнотеоретичних проблем. На таких резонансних загальнотеоретичних проблемах власне й фокусуються конкурувальні версії генералізувального дискурсу.

Не всі загальнотеоретичні або емпірично розв'язувані проблеми є однаково значущими для соціології, і не всі розв'язання їх однаково переконливі для соціологічної фахової спільноти загалом. Ці обставини поживають дискусії в генералізувальному дискурсі соціології. Їх предмет становить відносна значущість різних загальнотеоретично та емпірично розв'язуваних проблем, а також

відносні переваги конкурувальних пояснень та розв’язань таких значущих проблем. Коломі вбачає імпліцитну презумпцію цих дискусій в тому, що відносна життєздатність запропонованих розв’язань важливих проблем має визначатися водночас на емпіричних і теоретичних підставах (згідно з відповідними емпіричними критеріями й теоретико-аналітичними стандартами оцінювання).

Вкрай гострими стають дискусії в генералізувальному дискурсі, коли перед фаховою спільнотою соціологів постає необхідність визначитися із пріоритетністю або значущістю загальнотеоретичних проблем для своєї наукової дисципліни: «...значення загальних проблем не зумовлюється природою речей. Радше, воно встановлюється або підважується через суперечливі дебати» [Colomy, 1991: р. 57]. Більшою чи меншою мірою аргументована та визнана оцінка суперечливих тверджень про відносну значущість загальнотеоретичної проблеми можлива на підставі певних критеріїв або стандартів такого оцінювання. Коломі спостеріг, що у XX столітті підставами для суперечливих оцінок відносної значущості певної загальнотеоретичної проблеми в соціології, порушуваної теоретичними традиціями, були три критерії (табл. 4).

Таблиця 4

Критерії (стандарт) оцінювання значущості загальнотеоретичної проблеми, порушуваної теоретичними традиціями в соціології за П. Коломі (1991)

Критерій (стандарт)	Пояснення
Загальність, вичерпність та масштаб	Претензії на центральність нової, загальнотеоретичної проблеми ґрунтуються на твердженнях, що в її альтернативне формулювання можуть бути включені загальнотеоретичні проблеми, значущість яких наголошують інші традиції та школи та/або прихильники ортодоксальних течій традиції автора. Себто йдеться про те, що нова загальнотеоретична проблема або переформулювання вже наявної аналітично перевершує всі попередні такі проблеми.
Інтелектуальна та моральна вартість	Соціальний резонанс чи узгодженість загальнотеоретичної проблеми з панівними темами епохи. Ця проблема вважається важливою або вартою, якщо вона відбиває у теоретичному вимірі приватні та громадські питання, які справляють найбільший тиск на сучасне суспільство. Себто проблема є тим більш значущою, чим більш безпосередньо стосується життя багатьох людей.
Передбачувана емпірична продуктивність	Можливість того, що загальнотеоретична проблема, переформульована чи щойно сформульована, спонукатиме й надихатиме дослідників по-новому формулювати емпірично розв’язувані проблеми та порушувати різні й гостріші питання щодо їхніх ареалів дослідження.

Ці критерії застосовуються у різних комбінаціях або поодинці, залежно від предмета, обставин та інтенцій учасників теоретичної дискусії. Наприклад, Коломі вважає твердження дискусантів про гадану емпіричну плідність певної загальнотеоретичної проблеми майже завжди ґрунтованими на низці їхніх контингентних припущень. Ідеться про припущення, що критична маса дисциплінарної спільноти визнає нову загальнотеоретичну проблему важливою, що

запропоноване розв'язання цієї проблеми також буде сприйнято як належне більшістю науковців, що емпіричні дослідники та аналітики згодом переорієнтують власні поточні дослідження відповідно до цієї нової загальнотеоретичної проблеми та її розв'язання, що під враженням від неабиякої вдалості цього ж розв'язання контекстні дослідницькі програми надихнуться на кращі розв'язання важливих емпіричних проблем. Для сприйняття цих припущень як реалістичних вкрай важливою є наявність дослідницьких програм, які потенційно можуть реалізувати сподівання на емпіричну продуктивність загальнотеоретичної проблеми.

Досконалість визначень та розв'язань загальнотеоретичних проблем теж стає предметом суперечок і порівнянь в генералізуючому дискурсі. У підсумку увиразнюються недоліки та вади запропонованих розв'язань цих проблем: а) наявність залишкових категорій в оскаржуваних розв'язаннях; б) відсутність аналітичної широти; в) тавтології та інші логічні помилки; г) поява шкідливих ідеологічних підтекстів; д) принципова незастосовність загальної теорії до соціальних наукових досліджень, попри твердження про емпіричну плідність її [Colomy, 1991: р. 277]. Оскільки на підставі виявлених дефектних розв'язань загальнотеоретичних проблем могли розв'язуватися й інші, менш значущі проблеми, то належить з'ясовувати також обмеження останніх.

Формулювання та розв'язання загальнотеоретичних проблем часто здійснюються на засадах інтерпретації та реінтерпретації класичних соціологічних текстів чільних теоретиків цієї дисципліни: «З оком, чутливим до ключових упущень, викривлень, текстуально невинуватених висновків та інших інтерпретаційних помилок, критик порівнює нові прочитання класиків із доказами, наданими самими відповідними текстами» [Colomy, 1991: pp. 277–278]. Зауважені недоліки пропонування розв'язань загальнотеоретичних проблем виявляються у порівняльному аналітичному контексті на тлі вже наявних розв'язань тих самих або подібних проблем. В підсумку щойно презентовані версії розв'язань проблем, визнані недосконалими, відхиляються остаточно або підлягають ревізії. Теоретику, який робить спробу розв'язати значущу загальнотеоретичну проблему краще за своїх попередників, доводиться пропонувати її розв'язання, позбавлене недоліків вже визнаних попередніх розв'язків.

Але конкуренція між теоретичними традиціями не може гарантовано стимулювати поступ генералізуючого дискурсу та приріст соціологічного знання, бо подекуди набуває стихійного, непродуктивного та деструктивного перебігу. Себто теоретична конкуренція у соціології, як і на будь-якому ринку, вважається далекою від досконалості. Коломі виокремив та пояснив низку передумов недосконалості теоретичної конкуренції в соціології (табл. 5).

Порівняно із представниками чільних усталених авторитетних теоретичних традицій, важче діяти тим, хто намагається започаткувати нову традицію, реконструювати занедбану чи зневажану традицію або підвищити статус маргінальної традиції. Йдеться не про цілковиту неможливість втілення зазначених амбітних намірів, бо вважається, що постійні та продуктивні зусилля теоретиків зрештою можуть здолати найскладніші перепони перед визнанням фаховою спільнотою їхнього якісного доробку, вартого загальної уваги. Але в перебігу

конкуренції теоретичних традицій утримання «панівних висот» в осерді дискурсу дисципліни є більш виграшним, ніж перебування на периферії цього ж дискурсу із прагненням зайняти його центр. Адже чинний поточний розподіл соціальних ресурсів у науковій дисципліні, баланс витрати зусиль та рівень контролю над дискурсом завжди не на користь непривілейованих периферійних теоретичних традицій.

Таблиця 5

Передумови недосконалості теоретичної конкуренції в соціології
(П. Коломі, 1991)

Передумова	Пояснення
Дефіцит механізмів компенсації фактичної нерівності між теоретичними традиціями в науковій дисципліні.	Переваги в генералізувальному дискурсі мають традиції та сегменти традицій з високим рівнем символічного капіталу. Врівноважування цих переваг декларованим організованим скептицизмом не компенсує непривілейованим традиціям або сегментам традиції негативних наслідків їхнього невідгідного становища. Навіть багатообіцяльна аргументація цих традицій або сегментів часто не враховується та відхиляється фаховою спільнотою з причин, які мало стосуються їхніх соціально-наукових достоїнств.
Руйнування раціональності дискурсу в змагальному запалі конкурентів.	Гострота конкуренції може підривати раціональний дискурс — час від часу сприяти такій поляризації між інтелектуальними таборами-конкурентами, що виявляється, наприклад, в цілком та відверто непродуктивних карикатурних, себто навмисних інтерпретаційних спотвореннях аргументів, запропонованих конкурентами — традиціями і школами. За цих обставин стереотипи та кліше заступають місце розумної оцінки формулювань конкурентів. Неконструктивність критики та її спростування унеможлиблює науковий обмін ідеями.
Корисливі упередження соціологів щодо наукової позиції своїх конкурентів та некритичне ставлення до своєї теоретичної традиції	Багато науковців пов'язують високу репутацію, наукові нагороди, кар'єрне зростання та інші форми фахового визнання з результатом боротьби між конкуруючими традиціями. Соціологи не є абсолютно незаінтересованими щодо цих фахових регалій та відзнак. Тому наявність або відсутність в них таких винагород може спонукати їх до вибіркового прочитання, фальшування та перекручування наукової позиції опонентів, а також нехтування або приховування фундаментальних труднощів, пов'язаних з їхньою власною традицією.
Множинність, оскарження та зміни критеріїв оцінювання генералізувального дискурсу	Існування кількох стандартів можливого оцінювання генералізувального дискурсу, застосування яких не завжди має результатом однозначні та консенсусні оцінки. Самі наявні критерії оцінки загальної теорії можуть бути змінені або оскаржені із пропозицією нових критеріїв з боку генералізувального дискурсу

Але всі учасники теоретичної конкуренції потерпають від імпліцитних, неоднозначних та мінливих стандартів для оцінювання в генералізувальному дискурсі відносної значущості загальнотеоретичних проблем та життєздатності пропонуваного розв'язання. Власне теоретичні традиції постійно генеру-

ють та висувають нові критерії для оцінювання досліджень своїх прихильників та конкурентів. Навіть коректне застосування цих мінливих стандартів в інтересах всіх конкурентів не дає підстав розраховувати на релевантні оцінки та висновки в генералізувальному дискурсі, цілком прийнятні для всіх членів фахової дисциплінарної спільноти. Недостатньо регламентована конкуренція теоретичних традицій не гарантує поступу соціологічного теоретичного знання. Тому необхідна така регламентація генералізувального дискурсу, що передбачає експліцитне порівняння та оцінювання конкуруючих традицій.

Метатеоретичний арбітраж теоретичної конкуренції

Неабиякі можливості для виправлення вад теоретичної конкуренції в соціології Коломі вбачав у соціологічному метатеоретизуванні. Він вдався до перегляду інтерпретації метатеоретизування Дж. Ритцером. Згідно з Ритцеровим визначенням, метатеоретизування є систематичним вивченням соціологічної теорії для глибшого та детальнішого розуміння її поточного стану, розроблення її новітніх досконаліших версій та створення всеохопної загальної теоретичної перспективи. Ці визначені бажані результати метатеоретизування репрезентують три його відповідні ідеальні типи, які в практиці метатеоретичних пошуків можуть поєднуватися. Разом із тим метатеоретичний інтерес постпозитивістів полягав у спрямуванні соціологічної метатеорії на дослідження наявного генералізувального дискурсу та різних версій теоретизування в контексті конкуруючих теоретичних традицій. Коломі відзначив збіги орієнтацій Ритцера та постпозитивістів на метатеоретичне оцінювання конкретних соціологічних теорій. В обох випадках ішлося про оцінювання цих теорій не лише з огляду на їхню емпіричну адекватність, а й у термінах позаемпіричних, універсальних стандартів теоретичної логіки. Це дало підстави доповнити Ритцерову типологічну інтерпретацію соціологічного метатеоретизування так, щоб вона враховувала й метатеоретичні інтенції постпозитивістів.

Коломі наголошував унікальну позицію метатеоретизування для арбітражу між конкуруючими претензіями теоретичних традицій, що змагаються в генералізувальному дискурсі дисципліни. Найважливіший метатеоретичний внесок тут вбачався у формулюванні та періодичному перегляді експліцитних, універсалістських критеріїв для оцінювання генералізувального дискурсу та дослідницьких програм певних традицій. Себто галузь метатеоретизування трактується як незалежний соціологічний аналітичний простір для продукування універсалістських стандартів та неупередженого застосування їх:

«Метою метатеоретизування як арбітражу... є винесення аргументованих суджень щодо відносних аналітичних переваг традицій, що конкурують. Стосовно генералізувального дискурсу таке судження вимагає формулювання загальних і дуже абстрактних критеріїв визначення значущості загальних проблем і життєздатності запропонованих розв'язань. Стосовно дослідницьких програм таке судження вимагає з'ясування передбачуваного теоретичного коду, який надихає програми традицій, і використання тих самих узагальнених критеріїв оцінки сильних рис та обмежень теоретичної логіки програм» [Colomy, 1991: р. 279].

Для ретельного вивчення наявних теоретичних традицій та їхніх концептуальних кодів метатеоретики повинні сформулювати виразні й бездоганні критерії оцінювання, легко застосовні до різних наукових шкіл. Вже чинні такі критерії за необхідності мають виправлятися в перебігу «арбітражного» метатеоретизування. Оскільки теоретичні традиції постійно пропонують нові критерії оцінювання досліджень прихильників та конкурентів свого генералізувального дискурсу, ці, щойно запропоновані, критерії можуть інкорпороватися в практику наукової дисципліни за умови, що метатеоретики визнають їх релевантними. Загалом метатеоретизування покликане постійно ревізувати зазначені оцінні стандарти. Зрештою, воно може з'ясовувати й оцінювати припущення генералізувального дискурсу, які спрямовують або обмежують дослідницькі програми, визначають або блокують нові напрями для емпіричних досліджень у їхніх межах.

У разі всебічного метатеоретичного оцінювання генералізувальний дискурс та дослідницькі програми мають розглядатися не як окремі одиниці, а як частини більшого цілісного когнітивного утворення — теоретичної традиції. Себто одиницями метатеоретичного оцінювання мають стати не окремі теорії, а цілісні теоретичні школи. Загалом це оцінювання також бачиться порівняльним: генералізувальний дискурс поточної теоретичної традиції та його контекстні дослідницькі програми підлягають порівнянню з ранніми ортодоксальними версіями, а також з відповідними версіями-аналогами конкуруювальних теоретичних традицій.

Як зауважує Коломі, арбітражне метатеоретизування почасти збігається з Ритцеровими типами метатеоретизування. По-перше, спільною метою для них є глибоке розуміння генералізувальних дискурсів і дослідницьких програм традицій-конкурентів для їх аргументованого й переконливого оцінювання. Також порівняння формулювань будь-якої окремої теоретичної традиції з альтернативними формулюваннями інших традицій стає підставою для оцінювання її сильних аспектів та обмежень. По-друге, дослідження конкуруювальних дискурсів традицій є необхідною передумовою створення загальних критеріїв, які будуть використовуватися при метатеоретичному арбітражі між ними. По-третє, арбітражне метатеоретизування, попри те, що здійснюється незалежно, поза і над наявними теоретичними традиціями, значною мірою аналітично та концептуально охоплює їх. Зрештою метатеоретичний арбітраж має фокусуватися на конкурентних відносинах між теоретичними традиціями й застосовувати свої універсалістські стандарти, щоб визначити ті теоретичні традиції, їх окремі сегменти або версії синтезу традицій, які є найкращими для поступу соціологічного знання.

Висновки

У перспективі постпозитивістських аналітичних засад соціологія бачиться організованою довкола конкуруювальних теоретичних традицій, які складаються із двох жанрів — генералізувальних дискурсів та їхніх контекстних дослідницьких програм. Генералізувальний дискурс теоретичних традицій спрямований на виявлення та розв'язання загальнотеоретичних проблем, а дослідницькі

програми структуровані довкола емпірично розв'язуваних проблем. Ці жанри розробляють відмінні проблематики, і їхні доробки оцінюються у термінах відмінних стандартів.

Рушієм поступу соціологічних знань постпозитивісти вважають наукову конкуренцію між теоретичними традиціями та всередині них, а також між дослідницькими програмами різних теоретичних традицій та всередині них. Можливості збереження конкурентоспроможності та існування теоретичних традицій та контекстних дослідницьких програм пов'язуються з їхніми змінами в результаті елаборації, ревізії, реконструкції та експропріації. Дефіцит спроможності традицій та програм конкурувати в генералізувальному дискурсі розглядається як передумова їх скасування.

Оскільки різні цінні та дефіцитні ресурси наукової дисципліни розподілені нерівномірно між теоретичними традиціями, конкуренція між ними виходить за суто наукові рамки і набуває почасти соціального характеру. Адже ступінь впливовості теоретичної традиції у науковій дисципліні може певною мірою впливати на соціальне становище прихильників цієї традиції у дисциплінарній фаховій спільноті науковців. Тому постпозитивісти не вважають теоретичну конкуренцію, ускладнену соціальними аберациями у фаховій науковій спільноті, цілком надійним механізмом гарантування успіху найкращих версій теоретизування.

З постпозитивістського погляду, неабиякий потенціал врегулювання гострої конкуренції між дискурсивними претензіями теоретичних традицій та емпіричними претензіями дослідницьких програм має метатеоретизування. Метатеоретики можуть розробляти концептуалізації генералізувального дискурсу традицій і теоретизування дослідницьких програм, уточнювати відомі та формулювати власні переконливіші універсалістські критерії оцінювання аргументів у конкуренції між теоретичними традиціями та всередині них.

Джерела

Александр, Дж. (1992a). Нові теоретичні напрями в соціології. *Філософська і соціологічна думка*, 2, 121–130.

Александр, Дж. (1992b). Нові теоретичні напрями в соціології. *Філософська і соціологічна думка*, 4, 132–156.

Резнік, В. (2021). Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 104–128. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104>.

Танчер, В. (1994). Теория в социологии: особенности и пути ее развития (вместо введения). В: В. Танчер (ред.), *Социологическая теория сегодня: сборник статей американских и украинских теоретиков* (сс. 3–11). Киев: Институт социологии НАН Украины.

Alexander, J.C. (1982). *Theoretical Logic in Sociology. Volume 1: Positivism, Presuppositions, and Current Controversies*. Berkeley: University of California Press.

Alexander, J.C. (1990). Beyond the Epistemological Dilemma: General Theory in a Postpositivist Mode. *Sociological Forum*, 5(4), 531–544.

Alexander, J.C., Colomy, P. (1985). Toward Neo-Functionalism. *Sociological Theory*, 3(2), 11–23.

Alexander, J.C., Colomy, P. (1990). Neofunctionalism Today: Reconstructing a Theoretical Tradition. In: G. Ritzer (Ed.), *Frontiers of Social Theory* (pp. 33–67). New York: Columbia University Press.

Colomy, P. (1991). Metatheorizing in a Postpositivist Frame. *Sociological Perspectives*, 34(3), 269–286.

Colomy, P. (1991). Metatheorizing: A Preliminary and Promising Program Metatheorizing in Sociology by George Ritzer. *Sociological Perspectives*, 35(3), 537–541.

Отримано 17.09.2022

References

Alexander, J.C. (1982). Theoretical Logic in Sociology. Volume 1: Positivism, Presuppositions, and Current Controversies. Berkeley: University of California Press.

Alexander, J.C. (1990). Beyond the Epistemological Dilemma: General Theory in a Postpositivist Mode. *Sociological Forum*, 5(4), 531–544.

Alexander, J. (1992a). New theoretical directions in sociology. [In Ukrainian]. *Philosophical and sociological thought*, 2, 121–130. [=Александр 1992a]

Alexander, J. (1992b). New theoretical directions in sociology. [In Ukrainian]. *Philosophical and sociological thought*, 4, 132–156. [=Александр 1992b]

Alexander, J.C., Colomy, P. (1985). Toward Neo-Functionalism. *Sociological Theory*, 3(2), 11–23.

Alexander, J.C., Colomy, P. (1990). Neofunctionalism Today: Reconstructing a Theoretical Tradition. In: G. Ritzer (Ed.), *Frontiers of Social Theory* (pp. 33–67). New York: Columbia University Press.

Colomy, P. (1991). Metatheorizing in a Postpositivist Frame. *Sociological Perspectives*, 34(3), 269–286.

Colomy, P. (1991). Metatheorizing: A Preliminary and Promising Program Metatheorizing in Sociology by George Ritzer. *Sociological Perspectives*, 35(3), 537–541.

Reznik, V. (2021). Analysis of research programs: a sociological perspective. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 104–128. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104>. [=Резнік 2021].

Tancher, V. (1994). Introduction. The Theory in sociology: the peculiarities and the trends of development. [In Russian]. In: V. Tancher (Ed.), *Sociological Theory Today: collection of articles by American and Ukrainian theorists* (pp. 3–11). Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [=Танчер 1994]

Received 17.09.2022

ВАЛЕРІЙ ВОРОНА

Соціологія як наукова дисципліна: постпозитивістська концепція

Дж. Александра та П. Коломі

У цій статті презентується експлікація постпозитивістської концепції соціологічної науки. Дж. Александр та П. Коломі імпліцитно сформулювали елементи цієї концепції у низці своїх публікацій. Вони трактували соціологію як низку теоретичних традицій, що конкурують між собою. Ці традиції складаються із двох жанрів: генералізувальних дискурсів та їх контекстних дослідницьких програм. Розвиток соціології відбувається в результаті конкуренції теоретичних традицій. Існування цих традицій залежить від їх адаптації та розвитку. Теоретичні традиції розвиваються внаслідок елаборації, ревізії, реконструкції та експропріації. Конкуренцію теоретичних традицій ускладнюють соціальні аберації у фаховій науковій спільноті. Продуктивність цієї конкуренції може забезпечити соціологічне метатеоретизування.

Ключові слова: постпозитивізм, епістемологія, теоретична традиція, дослідницька програма, генералізувальний дискурс, теоретична конкуренція, метатеоретизування

VALERIY VORONA

Sociology as a scientific discipline: the post-positivist conception of J. Alexander and P. Kolomi

This paper presents an explanation of the post-positivist conception of sociological science. J. Alexander and P. Colomi implicitly formulated the elements of this conception in a number of their publications. They interpreted sociology as a number of competing theoretical traditions. These traditions consist of two genres: generalized discourse and their contextual research programs. The development of sociology occurs as a result of the competition of theoretical traditions. The existence of these traditions depends on their adaptation and development. Theoretical traditions develop as a result of elaboration, revision, reconstruction and expropriation. The competition of theoretical traditions is complicated by social aberrations in the professional scientific community. The productivity of this competition can provide sociological metatheorizing.

Keywords: postpositivism, epistemology, theoretical tradition, research program, generalized discourse, theoretical competition, metatheorizing

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ,

доктор соціологічних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLEKSANDR RAKHMANOV,

Doctor of Sciences in Sociology, Associate Professor, Leading Research Fellow at the Department of Social and Political Processes, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

kneu_1906@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-8884-5515>

Феномен олігархізації політичної влади в Україні: від піднесення до занепаду¹

Вступ

Бізнес-верства стала рушійною силою модернізації господарського життя у західних суспільствах. За індустріальної доби люди, залучені до підприємницької діяльності, розглядалися як соціальна основа ринкових перетворень. Водночас, володіючи величезними економічними ресурсами, власники великого капіталу набували політичної суб'єктності. За доби монополістичного капіталізму вони встановлювали контроль над політичними інститутами, що несло загрозу демократичному устрою тогочасних розвинених суспільств. З часом у країнах Заходу цей вплив був збалансований зміцненням середнього класу і відповідним розвитком громадянського сектору. Однак посткомуністичні трансформації в Україні призвели до того, що клас великих власників набув надмірної політичної суб'єктності. Відбулася повномасштабна олігархізація політичної влади, коли нечисленне коло олігархів зуміло взяти під контроль всі гілки державної влади, причому олігархізація пронизувала не лише центральні гілки влади, а й проявлялася на локальному рівні.

Незважаючи на два Майдани та попри суспільний запит на деолігархізацію, великі власники продовжували контролювати політичне життя України. І лише

1 Ця стаття опублікована в рамках виконання НДР «Суспільство з надлишком викликів: загрози та ризики» (2022–2023 роки) за бюджетною програмою КПКВК 6541230 «Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень» Національної Академії Наук України.

Цитування: Рахманов, О. (2022). Феномен олігархізації політичної влади в Україні: від піднесення до занепаду. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 30–NNN, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.04.030>.

повномасштабна російсько-українська війна 2022 року суттєво похитнула могутність олігархів, оскільки агресія Росії завдала значних матеріальних збитків українській промисловості, яку контролювали ключові представники бізнес-еліти. Попри це процес відокремлення великого бізнесу від державних інститутів лише розпочався. Інтереси олігархії дотепер широко представлені або самими олігархами, або їхніми довіреними особами у місцевих радах та адміністраціях. Звідси вкрай важливо проаналізувати ті загрози та ризики для українського суспільства, які були викликані надмірним впливом власників великого капіталу на політичне життя в Україні. Отже, метою цієї статті є вивчення феномену олігархізації політичної влади в Україні, чинників його формування, розквіту та занепаду. Відтак завданнями цього вивчення були: 1) концептуалізація феномену олігархізації політичної влади шляхом розгляду теоретичних напрацювань щодо цієї проблеми у соціальних науках; 2) аналіз суспільно-політичних аспектів взаємовідносин української влади та власників великого капіталу впродовж посткомуністичних трансформацій.

Теоретичні аспекти

Олігархію традиційно визначають як систему контролю небагатьох соціальних акторів політичної сфери. Д. Ліч припустила, що вплив великого капіталу на політичні інститути стає олігархічним тоді, коли влада небагатьох стає нелегітимною і водночас стійкою до інакомислення більшості. Таким чином, олігархія — це концентрація вкоріненої нелегітимної влади та/або впливу в руках меншості, коли де-факто те, чого хоче ця меншість, зазвичай відбувається, навіть якщо це суперечить бажанням (активно чи пасивно вираженим) більшості [Leach, 2005: р. 329]. Таке визначення є найбільш наближеним до соціологічного розуміння особливостей функціонування влади за умов демократичного транзиту. Отже, олігархізацію політичної влади можна визначити як нелегітимний процес захоплення держави обмеженим колом соціальних акторів, котрі, як правило, володіють масштабними матеріальними та фінансовими ресурсами.

Проблема олігархізації політичної влади вперше була концептуально охоплена у марксистській теорії. Саме К. Маркс у першому томі «Капіталу» передбачив зміну структури капіталізму від конкуренції до процесу централізації та концентрації капіталу, що призводило до домінування великих корпорацій [Маркс, 1934]. Марксистське розуміння капіталізму та його структур дало змогу проаналізувати проблему олігархізації, зосереджуючи увагу на економічних монополіях і процесі монополізації. Хоча держава у визначенні імперіалізму посідає центральне місце, її роль в еволюції фінансового капіталу є підпорядкованою. Відповідно до марксистської теорії держави є інструментами в руках великих корпорацій або власників капіталу [Маркс, Енгельс, 1936]. Власники засобів виробництва домінують у виробленні політики, змушуючи державу служити їхнім матеріальним інтересам. А на стадії монополістичного капіталізму відбулося зростання фінансового сектору, який у перебігу свого розвитку почав домінувати над промисловим сектором. Залежність промислових підприємств від фінансових установ призвела до захоплення більшої частини державного корпоративного сектору.

В основі державно-олігархічних відносин також лежать особисті стосунки між олігархами та державними чиновниками. Такі стосунки є важливими для втілення консолідації олігархії, оскільки лідери держави за таких умов мають спільні інтереси з членами олігархії, а понад те — самі належать до неї чи беруть участь в її оборудках) [Leach, 2005; Karferer, 2005]. Ці політичні зв'язки надають преференційний доступ до державних субсидій, фінансування від уряду та банків, податкові пільги, а також звільнення від деяких правил через входження до стратегічних секторів, що узгоджується з інтересами уряду. Олігархи використовують свої політичні зв'язки для встановлення різноманітних бар'єрів для «входу» на ринок (як внутрішніх, так і зовнішніх інвесторів), часто лобіючи політику, що протидіє конкуренції, як-от податкові лазівки, тарифи, ліцензії, субсидії та державні перекази капіталу. Певну особливість у посткомуністичних країнах мав перехідний період, коли після розпаду єдиної централізованої економіки утворилася величезна порожнеча політичної та економічної влади. Саме тоді влада перемістилася від формальних політичних інститутів до неформальних мереж впливу серед осіб, які мали політичні зв'язки чи економічні ресурси. Зазвичай цей процес є найбільш поширеним у державах, які переживають економічний перехід і часто характеризуються слабкими правами власності [Sonin, 2003]. Власне, як стверджує А. Аслунд, існування пострадянської української олігархії як природного продукту особливих економічних, правових та політичних обставин, попри всі вади, стало однією із запорук економічного відродження України [Aslund, 2005]. На початковій стадії власники приватних компаній сприяли відновленню технологічних і коопераційних зв'язків між виробничими одиницями, раціоналізації руху ресурсів, зниженню витрат тощо.

Однак надалі олігархізація політичної влади призводить до згубних наслідків. Участь олігархії в багатьох сферах діяльності створює залежність ринку від влади олігархії. Крім того, зусилля олігархії, що має на меті зберегти свою владу, перешкоджають економічному розвитку та відкритості ринків капіталу, що призводить до зниження рівня інновацій на додаток до зменшення конкуренції. Саме перешкоджання конкуренції дає змогу олігархам отримати величезний вплив задля здобуття ренти. Як наслідок — монополізація економіки призводить до нижчої якості й вищих цін на товари та послуги на ринку.

Однак існує суттєва відмінність між процесами олігархізації у західному світі та у посткомуністичних країнах. На Заході великі власники, по суті, самі формували економіку: збагачуючись, вони примножували національне багатство, а вже потім набували політичної суб'єктності. Натомість українські великі власники свої основні капітали здобули шляхом сумнівної приватизації у результаті розвалу соціалістичної системи. Саме особливості проведення приватизації великих підприємств стали визначальними у формуванні суб'єктності великих власників у соціально-економічних і політичних трансформаціях в Україні та їх перетворенні на олігархів. З економічного погляду, зростання конкуренції між учасниками приватизаційних торгів призводить до підвищення прибутків від приватизації, залучаючи найбільш ефективного власника. Однак участь іноземців здебільшого була неприйнятною з огляду на політичні причини та «патріо-

тичні» настрої в суспільстві, коли набули поширення страхи, що іноземці «все скуплять» [Рахманов, 2012: сс. 245–246].

Понад те, подальший свій вплив вони зберігали лише за умов доступу до державного бюджету. Сформовані фінансово-промислові групи (ФПГ) або великі бізнес-групи, що започатковувалися в межах промислових регіонів та міст-мегаполісів, тлумачаться як олігархії, що зорієнтовані на пошук ренти та захоплення держави, тобто підпорядкування державної політики завданням втілення передусім власних інтересів коштом суспільного загалу [Гаврилишин, 2007: сс. 236–261]. Власне, додатковим джерелом функціонування олігархічної системи стала олігархічна рента з прибутку державних підприємств та грабіжницької оренди земельних паїв українських селян. У більшості компаній, які формально перебували у державній власності (державний контроль не менше 51%), через володіння вітчизняними олігархами навіть дрібними частками акцій виснажувалися виробничі та фінансові ресурси, оскільки приватний власник не прагнув нести відповідальність за долю підприємства, яке йому повністю не належить [Рахманов, 2017]. Монополізація найважливіших сфер економіки зробила великих власників основними платниками податків, що стало безвідмовним важелем впливу на ділове і політичне життя країни.

Домінування у громадській думці населення України «трудової» версії приватизації зумовило процеси роздержавлення шляхом оренди державного майна трудовим колективом із правом його викупу або безпосередньо шляхом викупу середніх і великих підприємств (так звана робоча, або мала, приватизація). У результаті підприємства були фактично зосереджені в руках керівництва. Результати вивчення суспільного ставлення до результатів приватизації державних підприємств та землі дали змогу констатувати, що українське суспільство ставило під сумнів легітимність приватної власності на великі підприємства [Резнік, 2010, сс. 462–465]. Причинами цього стала нечесна і несправедлива з погляду населення приватизація промисловості, яка породила олігархічну систему та корупційну економіку.

Однак, на відміну від Росії, де номенклатурний характер набуття російськими капіталістами власності призвів до умовного володіння приватизованими активами за часів утвердження авторитарного режиму «силовиків», складний, тернистий і часто кримінальний шлях первинного нагромадження власності українськими капіталістами, її утримання від хижацьких інстинктів своїх колег та чиновників, тривала участь у бурхливому політичному житті сформували чітке усвідомлення приватизованої ними власності як своєї і тільки своєї. Відсутність вагомої частки номенклатурного та «силового» походження капіталів серед великих власників України була пов'язана із запізнілою порівняно з Росією приватизацією стратегічних підприємств та землі, що дало змогу українським ФПГ акумулювати фінансові ресурси [Rakhmanov, 2015]. Тому на відміну від заставних аукціонів у Росії на початку 1990-х років, коли велика власність передавалася переважно в руки комсомольської номенклатури, відставання темпів приватизації в Україні дало змогу дрібним українським компаніям забезпечити собі корупційний патронат регіональної влади і взяти під контроль джерела масштабної ренти.

Економічні й політичні перетворення в сучасній Україні створили ситуацію, коли на роль політичного суб'єкта в суспільстві може претендувати лише нечисленна верства великих власників великого капіталу, яка єдина отримала зиск від цих перетворень. Негативне ставлення до приватизації великих підприємств в українському суспільстві та слабкість юридичного захисту набутої приватної власності змушували великих власників активно взаємодіяти з владою та включатися у політичну боротьбу. Участь великих власників в українській політиці відрізняється від подібної діяльності їхніх колег як із розвинених країн Заходу, так і з сусідньої Росії. У суспільствах західного типу політичним суб'єктом є клас приватних власників, який за посередництва політичних партій та лобістських структур забезпечує контроль над економічними важелями функціонування суспільства. Такі суспільства є «економічними», оскільки в них політичні зміни стимулюються діяльністю економічних акторів. І навіть за умов олігархічного правління зберігається конкуренція в медіапросторі, і це певною мірою сприяє демократизації таких суспільств.

Натомість у «політичних» суспільствах, до яких можна віднести російське, економічні актори не становлять самостійної і незалежної соціальної сили. Тут існування великих власників та обсяги їхніх доходів залежать від місця у політичній ієрархії та лояльності до політичної еліти. Пріоритети політичного розвитку в цьому випадку визначають не власники економічного капіталу, а вузьке політичне коло можновладців. Відсутність конкуренції та монополізований вплив політичного класу на ЗМІ спрямовують такі суспільства до авторитаризму.

На відміну від Росії, де суспільний запит привів до влади режим «силовики» з харизматичним і популярним лідером, який знівелював суб'єктність російських олігархів, в Україні суспільно-політичне розмежування та відсутність достатніх економічних ресурсів для підвищення рівня добробуту громадян не давало змоги окремій фракції політичної еліти підпорядкувати собі великих приватних власників. За умови політичної нестабільності основні ФПГ прагнули заручитися підтримкою основних політичних гравців. При цьому ці групи ставали основними фінансистами політичних виборів. Стимулювання геополітичної, етнокультурної та мовної належності українців і розмежування їх на різні політичні табори за цими ознаками дало змогу відволікти увагу суспільства від питань соціальної справедливості, нечесної приватизації та її наслідків. Ставлення населення до олігархів здебільшого визначалося логікою політичного позиціонування. Маючи своїх представників чи володіючи безпосередньо депутатським мандатом, великі власники лобювали свої інтереси, впливаючи на ключові політичні рішення.

Отже, своєрідні політичні та економічні умови перехідного суспільства, в яких діє олігархія, — погана інституційна структура економіки або політична фрагментація соціуму, — сприяють розвитку олігархії. Олігархія є причиною особливого зв'язку між державою й великим бізнесом зі здатністю формувати та спрямовувати економіку і політичний розвиток.

Можна перерахувати засоби, за допомогою яких олігархія впливає на контроль політичної влади:

- формування політики через пряме фінансування політиків, кандидатів, політичних партій або виборчих кампаній;
- маніпулювання масовим світоглядом та громадською думкою через зосередження власності на ЗМІ, які стали ключовим інструментом здійснення влади як через пряму власність олігархів на медіа-ресурси, так і через їхній контроль над якістю та змістом медіа-продукції, що є результатом їхнього домінування на ринку;
- лобізм, який передбачає ухвалення парламентами вигідних для олігархів законопроектів, підкуп чиновників, передавання службовим особам інсайдерської інформації тощо: доступ до «вільного» використання державного бюджету; доступ до експлуатації державних об'єктів за мінімальної ціни оренди або її фактичної відсутності; проведення тендерних конкурсів «для своїх» партнерів;
- особисті відносини олігархів із державними службовцями чи бюрократами; підкуп чиновників — явище так званих захоплених регуляторів, коли ключові працівники регуляторних органів, бюрократи, політики та держслужбовці із наближенням закінчення кар'єри отримують гарантію працевлаштування у великих корпораціях.

Зародження, розквіт та занепад олігархії в Україні

Характер взаємовідносин української влади та власників великого капіталу був неоднозначним і змінювався під впливом соціально-економічної та політичної трансформації України. Ще за радянських часів початком легальної підприємницької діяльності стало формування так званої комсомольської економіки. У межах створеної владою системи центрів науково-технічної творчості молоді (ЦНТТМ) та молодіжних житлових кооперативів комсомольські функціонери започаткували власне збагачення. Володіючи організаційним досвідом, колишні комсомольські працівники переважно зайняли ті ніші, котрі для радянської економіки були новими: фінансові операції, роздрібна торгівля, IT-технології, відеосалони, сфера обслуговування тощо.

Однак у першій половині 1990-х років в економіці й політиці домінували «червоні директори», які успадкували свій вплив ще з народного господарства. Це були керівники великих промислових підприємств та голови колгоспів/радгоспів, котрі після розпаду Радянського Союзу, на відміну від дискредитованих партійних керівників, зберегли і зміцнили свій вплив на економіку. У перші посткомуністичні роки приватний капітал, який тільки формувався, вдало домагався результатів за рахунок шахтарського протестного руху, що його «червоні директори» використовували з метою державної підтримки збиткових шахт. Але найбільший рівень політичної суб'єктності вочевидився тоді, коли, зорганізувавши масові шахтарські виступи, «червоні директори» домоглися дострокових виборів до Верховної Ради і Президента України, яким 1994 року став саме Л. Кучма. Крім цього, «червоні директори» перетворилися на носіїв електорального ресурсу, оскільки керували багатотисячними колективами робітників, які були готові за них голосувати на виборчому окрузі. Маючи електоральний ресурс, «червоні директори» були бажаними для будь-якої партії чи блоку.

Однаке від середини 1990-х років до влади почали просуватися нові багатії, яких умовно називають «трейдерами» та «фінансистами». «Фінансисти» були першими організаторами економічних процесів, відкривачами зовнішнього ринку. Неймовірний прибуток можна було отримати на постачаннях енергоносіїв. Особливу роль тут відіграли газовий та нафтовий сектори. У середині 1990-х років в українському газовому секторі домінували кілька потужних гравців, які за підтримки влади сформували величезні капітали на постачаннях газу і нафти, зокрема наближені до президента Л. Кучми. Успішність та прибутковість цього бізнесу прямо залежала від протегування з боку влади. Втрата протекції з боку влади зумовлювала згортання бізнесу та кримінальне переслідування.

Водночас на регіональному рівні бізнес-групи, що виникали у насичених промисловістю регіонах, за сприяння місцевої влади мали допуск до ще державних підприємств та місцевих фінансів. Унаслідок зрощення приватних структур (часто кримінальних) і регіональної влади утворився альянс одержувачів рентних доходів. Зрощення нового великого приватного капіталу із владою набуло форми спільного управління всім бізнесом регіону обраними бізнес-групами та місцевою владою. На початковій стадії бізнес-групи перебували в повному підпорядкуванні регіональній владі, бо не мали незалежної від влади економічної позиції. Основою їхнього капіталу були товарні та фінансові потоки підприємств, доступ до яких бізнес-групи могли одержувати тільки з дозволу регіональної влади. Однак мірою зростання економічного потенціалу бізнес-груп і формування власності на підприємствах їхня залежність від регіональної влади почала слабшати. Окремі найпотужніші регіональні фінансово-промислові групи разом з владою тепер змогли управляти регіонами через активну участь у формуванні соціально-економічної політики. Серед низки регіональних груп виокремилися чотири головні регіональні групи: донецька (корпорація «Індустріальний союз Донбасу», «SCM», «APC», «Данко», «Енерго», корпорація «Укрпідшипник»); дніпропетровська (корпорація «Інтерпайп», група «Приват»), київська (група «Футбольний клуб «Динамо»», група банку «Аваль»), харківська (група банку «УкрСиббанк»).

Від кінця 1990-х років представники великих ФПГ уже як власники великого капіталу почали активно проникати до українського парламенту. На відміну від практики розвинених країн, де впродовж тривалого часу формувалися спеціалізовані неполітичні інститути лобювання інтересів великих власників у політичній сфері, в Україні була створена власна офіційна система взаємовідносин великих власників з владою: ФПГ почали прямо використовувати загальну політичну структуру країни. Для представників великого капіталу статус народного депутата давав змогу безпосередньо проштовхувати вигідні закони задля реалізації власних корпоративних інтересів, впливати на виконавчу владу і, зрештою, забезпечувати персональний імунітет від можливих утисків влади.

Для цього регіональний капітал використовував інститут всеукраїнських політичних партій. Найвідвертіше це проявилось в період підготовки до виборів до Верховної Ради України 1998 року, коли найбільші бізнес-групи створили власні партії. Зокрема, київська регіональна ФПГ сформувала СДПУ(о); дніпропетровська регіональна ФПГ — партію «Трудова Україна»; донецька ФПГ

— Партію регіонів. За своєю політичною орієнтацією ці політичні сили підтримували владу. Наявність власних фракцій у парламенті дала українським капіталістам додатковий ресурс — політичний, завдяки якому бізнес-групи почали впевненіше почуватися у взаємовідносинах із владою. Політичний ресурс великих власників не тільки забезпечував гарантії ведення бізнесу, а й ставав у нагоді, коли його можна було обміняти на економічні привілеї чи активи. Причому відсутність такого ефективного інструменту часто послаблювала позиції навіть найсильніших бізнес-груп, натомість його наявність подеколи збалансовувала брак економічних ресурсів слабших суперників.

Напередодні президентських виборів 1999 року найпотужніші бізнес-групи почали виходити на загальноукраїнську арену, оскільки потребували підтримки влади у вирішенні питань, пов'язаних із зовнішньою торгівлею, зокрема у наданні пільг в експорті продукції, списанні заборгованості за енергоносії перед Росією, міжнародному кредитуванні тощо. На тлі ускладнення економічної ситуації в країні та загрози приходу до влади лівих кандидатів представники великого бізнесу підтримали кандидатуру Л. Кучми, якого було вдруге обрано президентом України.

Однак важке економічне становище та загроза дефолту потребували від влади рішучих кроків. Відновлення міжнародного кредитування й покращення інвестиційного клімату змусили владу звернути увагу на деструктивну поведінку бізнес-груп — поширення бартеру в економіці, вивезення капіталу за межі країни, несплату податків. Новому уряду В. Ющенка вдалося провести кілька ключових реформ, які сприяли обмеженню влади олігархів. Зокрема, була зламана система бартеру і заліку, що панувала у сфері торгівлі енергоресурсами, зменшено індивідуальні пільги для окремих підприємств. Саме тоді відбулася принципова зміна у відносинах влади із бізнес-групами, розпочалося дистанціювання влади від олігархів. Президент Л. Кучма як головний утримувач адміністративного ресурсу не віддавав явних переваг жодній сильній ФПП, нав'язуючи принцип відносин президента і зазначених груп як «системи стримувань і противаг» [Пасхавер, Верховодова, Суплін, 2004: с. 84]. Водночас Л. Кучма робив ставку на вітчизняні бізнес-групи, не допускаючи іноземних інвесторів до металургійних комбінатів.

Активна участь великого бізнесу в парламентській кампанії 2002 року була зумовлена як діловими інтересами, так і бажанням мати імунітет від втручання державних чиновників. Усе це змусило великий капітал з більшою наснагою демонструвати лояльність до влади, паралельно просуваючи своїх представників до влади — Верховної Ради, уряду, міністерств та інших державних органів задля лобіювання своїх інтересів у встановленні неформальних корпоративних домовленостей в економічній сфері. Утім, наближення президентських виборів 2004 року загострило боротьбу політичних і бізнес-інтересів, схиливши владу до лобіювання інтересів наближених до президента та прем'єр-міністра бізнес-груп. За таким сценарієм відбулася приватизація «Криворіжсталі». Все це посилювало антиолігархічні настрої в українському суспільстві, що, зрештою, вилилося у Помаранчеву революцію, яка політично диференціювала найбільші бізнес-групи. На бік провладного кандидата В. Януковича стала компа-

нія «SCM» (Р. Ахметов). Конкуренти цієї компанії, інші донецькі бізнес-групи — «ІСД» (С. Тарута і В. Гайдук) та «ММК ім. Ілліча» (В. Бойко) підтримали В. Ющенка. Група «Інтерпайп» (В. Пінчук) номінально підтримувала провладного кандидата, однак в подальшому дотримувалася нейтралітету. До підтримки опозиції схилилася також бізнес-група «Приват».

Головними суспільними запитами Помаранчевої революції були ліквідація авторитарного політичного режиму та послаблення його економічної бази — олігархічних ФПГ. У перший рік президентства В. Ющенка зі «старими» повноваженнями великий капітал був схильний сприйняти інституціональні реформи у сфері економіки. Питання приватизації й реприватизації чітко окреслили відмінності в підходах президента В. Ющенка та прем'єр-міністра Ю. Тимошенка. Якщо перший намагався обмежитися реприватизацією «Криворіжсталі» та спробою порозумітися з великими власниками, то друга — всупереч ліберальним очікуванням — віддавала пріоритет державному сектору і прагнула провести політику ледь не тотальної реприватизації. Під загрозою опинився головний інститут ринкової економіки — право приватної власності. Ці розбіжності та відчутний спад темпів економічного розвитку країни призвели до відставки уряду Ю. Тимошенко. З призначенням нового уряду Ю. Єханурова «помаранчева» влада відмовилася від радикальної політики реприватизації. Великим власникам було надано гарантії прав власності. При ньому окреслилися перші зрушення у формуванні раціональних взаємовідносин влади з великим капіталом.

За іронією долі антиолігархічні настрої, які вилилися в Помаранчеву революцію, зрештою були каналізовані в політичну реформу 2004 року, коли було внесено поправки до Конституції. Зрештою був послаблений президентський інститут, який за «старих» повноважень ще міг обмежувати апетити великого капіталу. Політична реформа як результат компромісу політичних еліт стала своєрідним захистом великих власників. У результаті політичної реформи 2004 року великий капітал став ще впливовішим, адже парламентсько-президентська форма правління, конкурентна парламентська боротьба виявилася сприятливим середовищем політичної суб'єктності великих власників. Прихід «помаранчевої» команди суттєво змінив стратегічні цілі великих ФПГ: якщо раніше у великих власників простежувалися вузько корпоративні інтереси, для чого частина з них спорадично проникала до парламенту, то тепер вони взялися розглядати політичний вплив як надійну гарантію успішного ведення бізнесу та збереження свого капіталу. Внаслідок ослаблення президентської влади український парламент став ареною боротьби провідних фінансово-промислових груп. З іншого боку, власники великого капіталу почали усвідомлювати всю небезпеку ситуації, за якої була можлива узурпація влади та встановлення авторитарного режиму.

Напередодні парламентських виборів 2006 року великі ФПГ виступили фінансистами головних політичних партій країни. Зокрема, серед політичних сил, що прийшли до влади після Помаранчевої революції, пропрезидентський блок «Народний союз “Наша Україна”» підтримали корпорації «Індустріальний союз Донбасу» та «Укрпромінвест»; Блок Юлії Тимошенко — група «Приват», корпорація «УкрАвто», «Запоріжсталь», «Фінанси та кредит»; Соціалістичну партію

України — група «Маріупольський металургійний комбінат ім. Ілліча». Натомість опозиційну Партію регіонів підтримали ЗАТ «SCM» та пов'язані з ним компанії Донецького регіону [Пасхавер, Верховодова, Агеєва, 2007: с. 18]. Унаслідок переходу соціалістів до табору переможця виборів — Партії регіонів — у парламенті була створена більшість, і прем'єр-міністром став В. Янукович. Оскільки головною силою Партії регіонів на той час була компанія «SCM», то фактично до влади прийшла найпотужніша ФПП країни. Була здійснена спроба реставрації олігархічних взаємовідносин влади і капіталу, а саме відновлення старої системи «клієнтського» обслуговування потреб великого капіталу. Насамперед було взято під контроль формування державних витрат на продукцію металургії та фінансової підтримки тих галузей, де ключову роль відігравали провладні ФПП.

Масовий перехід депутатів до парламентської більшості, яка могла б відтоді досягти конституційних розмірів і подолати президентські вето, змусив президента В. Ющенка навесні 2007 року своїм указом розпустити Верховну Раду. Однак парламентська більшість та уряд країни розцінили цей крок як антиконституційний і саботували перші дати дострокових виборів. І тільки шляхом переговорів, у яких представники великого капіталу виявилися стабілізаційним чинником розв'язання політичної кризи, була досягнута домовленість про проведення дострокових парламентських виборів, після яких було створено неідеальну коаліцію політичних сил БЮТ та НУНС. Уряд учергове очолила Ю. Тимошенко, котра стала більш обережною у відносинах з великим капіталом. Надалі В. Ющенко з обмеженими повноваженнями поступово втрачав популярність серед населення, оскільки обіцянки відокремити великий бізнес від влади не були втілені в життя.

Після обрання у 2010 році В. Януковича президентом України було створено пропрезидентську коаліцію у парламенті, після чого рішенням Конституційного Суду України було повернуто чинність Конституції України 1996 року і відновлено президентсько-парламентську форму правління. На перший погляд це було поверненням до моделі сильного президента, рівновіддаленого від провідних ФПП. Однак сталося класичне захоплення державної влади ключовими ФПП, коли важливі державні посади обійняли вже безпосередньо великі власники України [Рахманов, 2012: с. 197–199]). Це було вельми показово, адже такі призначення були неможливими, наприклад, у путінській Росії, де навіть суто політичні посади вже десятиліття обіймають переважно представники силових структур і спецслужб. Саме з приходом до влади В. Януковича процес олігархізації владної системи сягнув піку. Великий бізнес в Україні не був серйозно зацікавлений в інтеграційних процесах своєї країни як із Заходом, так і зі Сходом. Утім, невпинна узурпація влади президентом В. Януковичем і подальше зазіхання на активи олігархів змушували їх шукати захисту в можливій інтеграції України до правових інститутів ЄС, оскільки більшість великих власників мали на Заході активи, рахунки та нерухомість.

За винятком небагатьох представників, більшість великих капіталістів обрала нейтральну позицію або обережно підтримала Євромайдан, воліючи відновлення олігархічного консенсусу часів президентства В. Ющенка. Власне тому

одразу після повалення режиму В. Януковича негайно була відновлена парламентсько-президентська республіка. Під впливом блискавичної анексії Криму Росією, де український великий капітал повністю або частково втратив свої активи, нова тимчасова влада запропонувала очолити проблемні регіони олігархам. Такі кроки дали змогу втримати ситуацію і запобігли проявам сепаратизму й дестабілізації у більшості областей (крім Донбасу).

Анексія Криму та війна на Донбасі не дали змоги громадським активістам капіталізувати свою політичну суб'єктність у певну політичну силу, тому українське суспільство у 2014 році було змушене проголосувати на президентських виборах за представника великого капіталу П. Порошенка, й за політичні проекти, що частково або повністю були афільованими з великим капіталом, на парламентських виборах. Однак на відміну від попередніх етапів, коли головними політичними суб'єктами були політичний клас та великий капітал, до соціально-політичних процесів додалися ще два політичні суб'єкти — громадські активісти (в тому числі воєнізовані групи) та країни Заходу, чиї фінанси виявилися критично необхідними для збереження державних інститутів.

Тиск Заходу та громадських активістів у проведенні реформ дещо знизив корупційний вплив у певних секторах економіки, поставивши політичний клас у незручне становище перед новими антикорупційними органами. Збільшення кількості політичних гравців не дало змоги великому капіталові консолідуватися, тож його представники мусили наввипередки вступати до ситуативних альянсів із президентською та прем'єрською гілками влади, які на той час вже конкурували, а також тимчасово залучати у свої союзники громадянський сектор у внутрішньокласовій боротьбі. Під тиском країн Заходу за роки президентства П. Порошенка було проведено низку реформ в енергетичній та банківській сферах, внаслідок яких похитнулася економічна міць певних ФПГ, зокрема «Приват» (І. Коломойський) та Group DF (Д. Фірташ). Водночас деяким з ФПГ, зокрема «SCM» (Р. Ахметов) вдалося завдяки умовній лояльності навіть наростити свої прибутки. До того ж унаслідок непростих взаємодій влади у перемовинах з Росією (обмін полоненими, Мінські угоди) наростила потужність відверто проросійська ФПГ на чолі з В. Медведчуком, який зумів до того ж консолідувати впливові медіа-активи. Не менш активно нарощував свої ресурси і сам президент П. Порошенко, незважаючи на те, що його активи на час каденції були передані у незалежний («сліпий») траст. Така «плюралізація» політичного життя дещо зменшила вплив великих власників на владні рішення, проте високий рівень невдоволеності чинною владою у суспільстві через гальмування подальших реформ викликав безумовний попит на деолігархізацію суспільно-політичного життя в Україні [Рахманов, 2019: с. 220].

Саме на протиставленні П. Порошенкові та зростанні популістських настроїв у суспільстві став можливим олігархічний консенсус у плані медійної підтримки популіста В. Зеленського. Відверта або прихована підтримка більшості олігархів цього кандидата та його перемога на президентських виборах 2019 року (як і перемога партії «Слуга народу» на позачергових парламентських виборах того ж року) на перший погляд виглядала як олігархічний реванш. І справді, у перші роки правління президента В. Зеленського вплив олігархів сут-

тево зріс через їхній контроль за частиною депутатського корпусу в новому парламенті. Ухвалення окремих законів у Верховній Раді вже не могло відбутися без домовленостей з олігархами. Через неефективну боротьбу з пандемією коронавірусу довіра до влади суттєво знижувалася [Резнік, Рахманов, Резнік, 2021].

Однак вже у 2021 році Рада національної безпеки й оборони України застосувала санкції щодо В. Медведчука і його медіахолдингу. У вересні 2021 року Верховна Рада України ухвалила закон «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну або політичну вагу в суспільному житті (олігархів)». Відповідно до цього закону олігархом вважається фізична особа, що відповідає будь-яким трьом із чотирьох ознак: 1) бере участь у політичному житті; 2) має значний вплив на засоби масової інформації; 3) є кінцевим бенефіціарним власником підприємства-монополіста; 4) вартість його активів перевищує 1 000 000 прожиткових мінімумів. Відтак особи, які підпадають під зазначені вимоги, будуть визнані олігархами та внесені до Реєстру олігархів на сайті РНБО. Виключити особу з Реєстру можливо, якщо у неї відсутні не менше двох ознак, передбачених для потрапляння в цей список. Особи, які внесені до Реєстру, будуть обмежені в деяких правах, зокрема, олігархам забороняється: будь-яким способом фінансово або у вигляді послуг підтримувати політичні організації, партії та кандидатів; бути покупцем (бенефіціаром покупця) в процесі приватизації об'єктів великої приватизації; фінансувати будь-яку політичну агітацію або проведення мітингів/демонстрацій з політичними вимогами. Власне, вже влітку 2022 року почалася перевірка близько 86 осіб на відповідність критеріям, визначеним Законом [National Security and Defense Council of Ukraine, 2022]. Крім цього, українською владою було ініційовано процес припинення українського громадянства деяких великих власників.

Вторгнення Росії в Україну призвело до окупації та нищення промисловості, інфраструктури й логістики (облога морських портів), зниження споживання електроенергії. Саме ці ключові активи становлять економічне ядро могутності українських олігархів. Нівелювання цих активів пришвидшило процес деолігархізації, особливо за умов воєнного стану, коли вплив на політичні рішення є майже неможливим. У ситуації централізації владою медіапростору країни олігархи почали позбуватися своїх медіа-активів та депутатських мандатів. Війна зумовила перспективу трансформації залишків економіки в бік безолігархічного оновлення.

Висновки

Сучасні держави вирізняються за мірою та змістом своєї економічної присутності. За певних інституційних і соціально-економічних умов розвитку суспільства великі власники можуть отримати величезну політичну владу. Використовуючи політичні інститути, олігархи ще більше збагачуються, маючи доступ до ресурсів і кредитів, можливість впливати на урядові рішення та щільний контроль над ідейною сферою через володіння медіа. Головним викликом олігархізації політичної влади є те, що олігархи взаємодіють із державними суб'єктами через підкуп і корупцію, аби захистити своє багатство, і прагнуть

отримати ренту таким чином, щоби перешкодити як вільному ринку, так і демократичним принципам функціонування суспільства. Тому олігархія характеризується такими загрозами, як обмеження конкуренції, неможливість надходжень іноземних інвестицій, укорінення корупції, перешкода для економічного зростання, політична й економічна нерівність, використання суспільних ресурсів і спотворення уподобань звичайних громадян. Пов'язаність із державним апаратом стає причиною того, що олігархія може функціювати поза ринковими механізмами економіки.

Відмінний від постсоціалістичних країн Центральної Європи процес приватизації зумовив формування в Україні великого капіталу, коли вітчизняні регіональні бізнес-групи вже накопичили необхідні інвестиційні ресурси для придбання права власності на контрольовані активи. Ставши власниками великих промислових підприємств і залучивши банківський капітал для інвестицій на власні підприємства, українські капіталісти змогли сконцентрувати ресурси для захоплення політичної влади. Сформована в Україні неформальна система взаємовідносин власників великого капіталу і влади трималася на контролі з боку великого капіталу партійної системи шляхом фінансування владних і опозиційних політичних проєктів, а на певних етапах — і на безпосередньому входженні до урядових структур, за допомоги яких вони контролювали державні інститути відповідно до своїх економічних інтересів. Олігархізація політичної влади загальмувала економічний розвиток країни, її демократизацію та обороноздатність. Водночас існування олігархічної системи ставало певним запобіжником скочування країни до авторитарного режиму, позаяк усі без винятку олігархи побоювалися політичного зміцнення певного угруповання й тому усіма зусиллями блокували піднесення та критичну концентрацію влади в одних руках.

Динаміка взаємовідносин української влади і великого капіталу за умов постсоціалістичних перетворень пройшла кілька етапів формування, розквіту та занепаду політичної суб'єктності великих власників: зародження регіональних ФПГ на базі капіталу «червоних директорів», трейдерського та банківського капіталів за сприяння місцевої влади → вихід ФПГ на загальноукраїнську арену шляхом створення партійних проєктів → активна участь ФПГ у політичних процесах 2002–2005 років → політична суб'єктність ФПГ за умов парламентсько-президентської республіки (2006–2010 роки) → захоплення східноукраїнськими ФПГ політичної влади в Україні та безпосереднє управління політичними та економічними процесами (2010–2014 роки) → плюралізація політичного життя та зменшення впливу олігархів (2014–2019 роки) → прихід до влади популістів та відновлення олігархічного контролю над парламентом країни (2019–2021 роки) → політика деолігархізації, втрата великими власниками економічної, політичної та медійної бази внаслідок війни з Росією (2021–2022 роки).

Одним із чинників формування політичної суб'єктності власників великого капіталу стало суспільно-політичне розмежування українського соціуму, коли відмінні геополітичні та етнокультурні орієнтації громадян вдало експлуатувалися великими власниками, залишаючи їх основними арбітрами у разі чергового політичного загострення. І лише внаслідок російсько-української війни

зниження рівня зазначених розмежувань позбавило великих власників дієвого інструменту олігархізації політичної влади. Війна змусила великих власників зосередитися на порятунку своїх економічних активів. Лише післявоєнне життя покаже, наскільки зменшився їхній вплив на політичну владу. Парадоксально, але різке зниження політичної активності великих власників може стати вже зворотним викликом для розвитку суспільства — а саме втрати однієї із противаг скочування країни до авторитаризму.

Джерела

Гаврилишин, О. (2007). Капіталізм для всіх чи капіталізм для обраних? Розбіжні шляхи посткомуністичних перетворень. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія».

Маркс, К. (1934). *Капітал. Критика політичної економії*. Том I. Кн. I. Київ: Партвидав ЦК КП(б)У.

Маркс, К., Енгельс, Ф. (1936). Маніфест комуністичної партії. В: К. Маркс, Ф. Енгельс (ред.) *Вибрані твори. Том I* (сс. 151–189). Київ: Партвидав ЦК КП(б)У.

Пасхавер, О.Й., Верховодова, Л.Т., Агеева, К.М. (2007). *Світовий досвід для України: взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством*. Київ: Центр економічного розвитку.

Пасхавер, О.Й., Верховодова, Л.Т., Суплін, Л.З. (2004). *Формування великого приватного капіталу в Україні*. Київ: Міленіум.

Рахманов, О. (2012). Власники великого капіталу як суб'єкт соціально-економічних перетворень в Україні. Київ: Інститут соціології НАН України.

Рахманов, О. (2017). Соціальне підґрунтя олігархічної системи в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 60–73.

Рахманов, О. (2019). Бізнес і суспільство: потенціал відповідальної взаємодії. В: В. Резнік (ред.) *Формування відповідального суспільства: держава, політичні рухи, бізнес* (сс. 195–246). Київ: Інститут соціології НАН України.

Резнік, В.С. (2010). *Легітимізація приватної власності як концепт соціологічної теорії*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Резнік, О., Рахманов, О., Резнік, В. (2021). Суспільно-політичні наслідки пандемії COVID-19 як виклики легітимності соціального порядку в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 91–112.

Aslund, A. (2005). Comparative Oligarchy: Russia, Ukraine and the United States. *CASE Network Studies and Analyses*, 296, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1441910> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1441910>

Kapferer, B. (2005). New Formations of Power, the Oligarchic-Corporate State, and Anthropological Ideological Discourse. *Anthropological Theory*, 5 (3), 285–299.

Leach, D. K. (2005). The Iron Law of What Again? Conceptualizing Oligarchy Across Organizational Forms. *Sociological Theory*, 23 (3), 312–337.

National Security and Defense Council of Ukraine (2022). *Secretary of the NSDC of Ukraine held a meeting on the state of implementation of the law on oligarchs*. 20.07.2022. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/en/Diialnist/5605.html>

Rakhmanov, O. (2015). Social Preconditions and Methods for Creating Capital of Big Business Owners in Ukraine. In: Y. Golovakha (ed.) *Ukrainian Sociological Review: 2012–2013* (pp. 93–115). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine.

Sonin, K. (2003). Why the Rich May Favor Poor Protection of Property Rights. *Journal of Comparative Economics*, 31 (4), 715–731.

Отримано 30.07.2022

References

- Aslund, A. (2005). Comparative Oligarchy: Russia, Ukraine and the United States. *CASE Network Studies and Analyses*, 296, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1441910> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1441910>
- Havrylyshyn, O. (2007). *Capitalism for all or capitalism for the few? Divergent paths of post-communist transformations* [in Ukrainian]. Kyiv: Kyiv-Mohyla Academy Publishing House. [= Гаврилишин 2007]
- Kapferer, B. (2005). New Formations of Power, the Oligarchic-Corporate State, and Anthropological Ideological Discourse. *Anthropological Theory*, 5 (3), 285–299.
- Leach, D. K. (2005). The Iron Law of What Again? Conceptualizing Oligarchy Across Organizational Forms. *Sociological Theory*, 23 (3), 312–337.
- Marx, K. (1934). *Capital: A Critique of Political Economy* [in Ukrainian]. Volume 1, Book 1. Kyiv: Published by the Central Committee of the Communist Party (bolsheviks) of Ukraine. [= Маркс 1934]
- Marx, K., Engels, F. (1936). The Communist Manifesto [in Ukrainian]. In: K.Marx, F.Engels (eds.) *Selected works. Volume 1* (pp. 151–189). Kyiv: Published by the Central Committee of the Communist Party (bolsheviks) of Ukraine. [= Маркс, Енгельс 1936]
- National Security and Defense Council of Ukraine (2022). *Secretary of the NSDC of Ukraine held a meeting on the state of implementation of the law on oligarchs*. 20.07.2022. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/en/Diialnist/5605.html>
- Paskhaver, O.Y., Verkhovodova, L.T., Ageeva, K.M. (2007). *World experience for Ukraine: the relationship of big capital with the government and society* [in Ukrainian]. Kyiv: Center for Economic Development. [= Пасхавер, Верховодова, Агеева 2007].
- Paskhaver, O.Y., Verkhovodova, L.T., Suplin, L.Z. (2004). *Formation of Big Private Business in Ukraine* [In Ukrainian]. Kyiv: Millennium. [= Пасхавер, Верховодова, Суплін 2004].
- Rakhmanov, O. (2012). *Owners of Big Business as a Subject of Socio-Economic Transformation in Ukraine* [in Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Рахманов 2012]
- Rakhmanov, O. (2015). Social Preconditions and Methods for Creating Capital of Big Business Owners in Ukraine. In: Y. Golovakha (ed.) *Ukrainian Sociological Review: 2012–2013* (pp. 93–115). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine.
- Rakhmanov, O. (2017). The social foundation of the oligarchic system in Ukraine. *Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 60–73. [= Рахманов 2017]
- Rakhmanov, O. (2019). Business and society: the potential of responsible interaction [in Ukrainian]. In: V. Reznik (ed.) *Formation of a responsible society: the state, political movements, business* (pp. 195–246). Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Рахманов 2019]
- Reznik, O., Rakhmanov, O., Reznik, V. (2021) Socio-political consequences of the COVID-19 pandemic as challenges to the legitimacy of social order in Ukraine [in Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 91–112. [= Резнік, Рахманов, Резнік 2021]
- Reznik, V.S. (2010). *Legitimation of Private Property as a Concept of Sociological Theory*. Kyiv: Institute of Sociology, NAS of Ukraine. [= Резнік 2010]
- Sonin, K. (2003). Why the Rich May Favor Poor Protection of Property Rights. *Journal of Comparative Economics*, 31(4), 715–731.

Received 30.07.2022

ОЛЕКСАНДР РАХМАНОВ

Феномен олігархізації політичної влади в Україні: від піднесення до занепаду

У статті аналізується явище олігархізації політичної влади в Україні як системи контролю власниками великого капіталу над державними інститутами. Формуванню потужного національного капіталу сприяла неприйнятність громадською думкою залучення іноземного

капіталу та грошової форми приватизації державних підприємств. Нелативне ставлення населення до наслідків приватизації використовувалося олігархами для блокування інституціональних реформ, через що відбувалося поширення корупції й ручних методів перерозподілу власності. Додатковим ресурсом збагачення великих власників стало стягнення олігархічної ренти з прибутку державних підприємств. Залежність держави від олігархів забезпечувалася їхнім тотальним контролем над галузями економіки, які давали переважну частку надходжень до державного бюджету. Володіння олігархами ключовими ЗМІ давало змогу маніпулювати громадською думкою, що блокувало реформаторські ініціативи громадянського сектору. Цьому сприяло суспільно-політичне розмежування українського соціуму щодо шляхів розвитку країни. Зниження впливу великих власників на політичне життя України уможливилось завдяки обмеженню їхнього мас-медійного впливу та занепаду їхньої економічної бази за умов російсько-української війни. Процесові деолігархізації політичної влади в Україні сприяє зростання єдності суспільства та довіри до державних інститутів, збільшення впливу громадянського сектору та економічна підтримка країн Заходу.

Ключові слова: олігархізація, олігархія, політична влада, Україна

OLEKSANDR RAKHMANOV

The oligarchization phenomenon of political power in Ukraine: from rise to decline

The article analyzes the oligarchization phenomenon of political power in Ukraine as a system of control by owners of large capital over state institutions. The formation of powerful national capital was facilitated by public opinion's unacceptability of attracting foreign capital and the monetary form of privatization of state-owned enterprises. The negative attitude of the population to the consequences of privatization was used by the oligarchs to block institutional reforms, which led to the spread of corruption and manual methods of property redistribution. The collection of oligarchic rent from the profits of state-owned enterprises became an additional resource for the enrichment of large owners. The dependence of the state on the oligarchs was ensured by their total control over the sectors of the economy that provided the majority of revenues to the state budget. The oligarchs' ownership of key mass media allowed them to manipulate public opinion, which blocked reform initiatives of the civil sector. This was facilitated by the socio-political division of Ukrainian society regarding the ways of the country's development. The decrease in the influence of large owners on the political life of Ukraine became possible due to the limitation of their mass media influence and the decline of their economic base under the conditions of the Russian-Ukrainian war. The process of de-oligarchization of political power in Ukraine is facilitated by the growth of social unity and trust in state institutions, the increase in the influence of the civil sector, and the economic support of Western countries.

Key words: oligarchization, oligarchy, political power, Ukraine

ОЛЬГА БУРОВА,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології Національної академії наук України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLGA BUROVA,

Candidate of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow at the Department of Sociopolitical Processes, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

burova_olga@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-4149-8859>

Популізм: драйвери, вимірювання та запобіжники

Поза сумнівом, завдяки Дональду Трампу, «Брекзиту» та деклараціям низки політичних лідерів, які виступають проти істеблішменту в Європі, США, Латинській Америці та Азії, видається, що всі говорять про популізм. Водночас у популізмі немає нічого нового. Він тривалий час супроводжував демократичну політику. Зараз ми живимо за умов певного розквіту популізму. Це визначає нагальність дослідження цього явища, його впливу на природу політики та відповідні соціологічні методи.

За визначенням зnanого українського соціолога Ю. Сурміна, «популізм є політичним феноменом, який являє собою дисфункційну політичну діяльність, стиль політичної боротьби, поведінки, світогляд, які в своєму комплексному прояві мають за мету забезпечення реалізації владних цілей за рахунок демагогії, маніпулювання масовою свідомістю, демонстраційної підтримки інтересів народу» [Сурмін, 2009]. Таке сутнісне визначення доповнюється й коригується сьогоденними дослідженнями популістських тез і практик.

Зокрема, визначення «популіст» часто використовується в суспільствознавчій аналітиці в принизливому сенсі, для критики політиків за те, що вони популяризують народним страхам. Наприклад, Ян-Вернер Мюлер писав, що популізм — політично сумнівне. У політичному істеблішменті на Заході не втрачають нагоди, аби затаврувати суперника, визначаючи його як популіста [Müller, 2016]. Але навіть для вчених було важко дати визначення популізму. Частково тому, що в різні часи він втілювався по-різному. Найвідомішими прикладами є праві партії, лідери та рухи, хоча популізм також може бути й лівим. Наприклад, якщо

Цитування: Бурова, О. (2022). Популізм: драйвери, вимірювання та запобіжники. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 46–55, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.04.046>.

проаналізувати американську передвиборчу кампанію 2016 року, то ми побачимо, що опонент Дональда Трампа, Берні Сандерс обіцяв практично ті самі речі, що й Трамп, тільки з іншого боку. Наприклад, як і той, він обіцяв загальну безкоштовну медицину — нереальну на той момент річ.

В академічних колах точаться суперечки про те, як класифікувати концепції популізму і що маєтсья на увазі — ідеологія, стиль, дискурс чи стратегія. Наприклад, Норрис та Інглгарт припустили, що популізм — це насамперед «стиль дискурсу» [Norris, Inglehart, 2018]. Але в цих дебатах дослідники схильні погоджуватися з тим, що популізм має два основні принципи: він має претендувати на те, щоб говорити від імені простих людей та протистояти елітному істеблішменту, який заважає їм реалізовувати свої політичні уподобання.

Ці два основні принципи по-різному подаються різними популістськими партіями, лідерами та рухами. Наприклад, уявлення лівих популістів про «народ» і «еліту» зазвичай об'єднуються навколо соціально-економічних невдоволь, тоді як уявлення правих популістів про ці самі групи, як правило, зосереджені на соціально-культурних проблемах, таких як імміграція тощо. Нездозначність термінів «народ» і «еліта» призводить до того, що основні принципи людиноцентризму та антиелітизму можуть використовуватися для різних цілей. Таким чином, залежно від погляду на популізм популістська економічна програма може означати або платформу, що просуває інтереси простих громадян і країни в цілому, або платформу, яка прагне перерозподілити багатство для завоювання популярності без урахування наслідків цього для країни. Варто зазначити, що антиплюралісти, (хто не пристає до позиції, згідно з якою існує кілька або безліч незалежних і незвідних одне до одного начал або видів буття, підстав та форм знання, стилів поведінки та ін.) — це ті лідери, які підривають економічне зростання своєї країни. І тут не варто дивуватися, що програми їх зазвичай не передбачають високих темпів економічного зростання, тому найчастіше правлячі популісти — це лідери країн, що розвиваються, або країн з нерозвиненою економікою. Так, у Польщі значну роль у перемозі партії «Право і Справедливість» відіграли обіцянки змінити економічну політику, надаючи більший захист економічно вразливим верствам населення. Такі запропоновані політиками витрати «роздувають» державний бюджет, а їх впровадження не завжди є реалістичним. [Tasconi, 2019].

Поняття популізму — далеко не нове уявлення, але глобальний інтерес до популізму зріс у 2016–2017 роках. Після «Брекзиту» та обрання на посаду президента Америки Дональда Трампа. Це має певні підтвердження: у пошуковій системі Google запити на тему «популізм» вагомо підскочили у 2016 році [Google Trends, 2019], також дослідження *The Guardian* свідчить, що кожен четвертий європеєць голосує за популістські партії [Lewis, Clarke, Barr, Holder, Kommenda, 2018], дослідження *Deutsche Bank* показує, що нині рівень популізму є найвищим з кінця 1930-х років, коли популістські настрої у багатьох європейських країнах призвели до встановлення диктатури та початку Другої світової війни [Durden, 2018]. Популізм є поширеним у всій Європі, але саме у Східній Європі його зростання є найбільшим в останні роки [Henley, 2018]. Також докази цього ми бачимо у працях відомих вчених — дослідників популізму. Наприклад, у

Д. Родрика в його праці «Популізм та економіка глобалізації» [Rodrik, 2018] на графіку видно глобальне зростання популізму за п'ять років, а саме у 2015–2016 роках.

У другій половині ХХ століття популізм стали ототожнювати з політичним стилем і програмою латиноамериканських лідерів, таких як Хуан Перон, Жетуліо Варгас та Уго Чавес. На початку ХХІ століття популістські авторитарні режими виникли у Туреччині, Польщі, Угорщині та інших країнах. Тож можна дійти невтішного висновку, що ХХІ століття — це якому час, коли світ побачив різке, безпрецедентне зростання популізму. Здебільше — авторитарних і правих популістів, насамперед у Східній Європі.

Чому це могло статися? Щоб відповісти на це питання, слід розглянути чинники, що впливають на зростання популізму.

Економічні чинники росту популізму

Є кілька повільних трендів, які призводять до зростання нерівності й, відповідно, популізму. Першою чергою, це **зростання імпорту**, насамперед з Китаю після вступу Китаю до Світової Організації Торгівлі у 2001 році; це процес який і в Америці, і в Європі призвів до скорочення робочих місць у промисловості для людей, у яких відносно невисокий рівень освіти. Збільшення імпорту з Китаю з 2000 року призвело до підвищення кількості голосів за Трампа у 2016 році та, в результаті, до його перемоги. Імовірно, що коли б збільшення імпорту з Китаю було вдвічі меншим, результати виборів 2016-го були б іншими [Acemoglu, Autor, Dorn, Hanson, 2016].

Другий повільний тренд це **автоматизація**, що відбувається впродовж останніх 20–30 років, це так само збільшує нерівність, а в результаті маємо зростання популізму. Для людей, особливо з високим рівнем освіти, глобалізація та автоматизація — це хороша новина, для людей з низьким та середнім рівнем освіти — не завжди, ба й навпаки. Нові робочі місця створюються у низькокваліфікованих чи висококваліфікованих послугах. Натомість середні «рутинні» робочі місця зникають завдяки офшорингу та автоматизації [Autor, Dorn, 2013].

Неекономічні чинники зростання популізму

Тут вже відіграють роль **питання культури**, як набору норм, переваг, соціальної поведінки та ставлення один до одного. У цьому сенсі популізм пов'язаний з ідентичністю і з усвідомленням того, що добре, а що погано. Це відносно повільно мінливий фактор, але цілком можливо, що криза якраз активувала культурні протиріччя, що давно накопичилися, і це пов'язано, зокрема, з імміграцією і з протидією так званій мовчазній революції (політкоректність, захист меншин тощо), про яку Роналд Інглгард [Inglehart, 2014] багато писав починаючи ще з 1970-х років. Зараз відбувається міжпоколінне зрушення в бік ліберальних та прогресивних цінностей, таких як захист меншин, рівність жінок тощо. Але «білі чоловіки середнього віку» не підтримують цей тренд і тому здебільшого голосують за партії, які закликають повернутися до колишніх традиційних цінностей [Inglehart, 2014].

Інший чинник — це **міграції**. Люди занепокоєні тим, що мігранти чи біженці не поділяють ті самі цінності та підривають стійкість соціальної структури, а також що мігранти скоюють більше злочинів та загрожують їхній безпеці. Важливим моментом є й **еміграція** молодих людей зі Східної Європи до Західної, пов'язана з тим, що втрачається національна ідентичність цих країн.

Зрештою, не слід забувати і про **технологічний чинник** — очевидно, що популісти виграють від розвитку інтернету та соціальних мереж.

Але головне питання — чому сплеск популізму утворився саме зараз, адже всі ці проблеми накопичувалися роками. Можна припустити, що, по-перше, останніми десятиліттями спостерігається швидке **зростання еміграції**, по-друге, ми бачили **кризу біженців 2015 року**, пов'язану з війною в Сирії, і по-третє, ця **криза активувала культурні відмінності**, що накопичилися.

Вимірювання впливу популізму на у соціально-політичній сфері

Вимірювання ролі популістичних тез у соціально-політичному житті — таке саме контраверсійне питання, як і визначення терміна «популізм». Існує низка викликів щодо того, як вимірювати популізм, і це пояснює, чому різні дослідники пропонують різні класифікації та різні виміри популізму, а також різні оцінки його недавнього сплеску.

Так би мовити, стандартним і найчастіше використовуваним показником популістських настроїв в Європі є **голосування за популістські партії**. Існує кілька типів показників, що дають змогу вимірювати голосування за популістські партії. Першим можна назвати **частку голосів**, отриману популістськими партіями під час виборів. Його головною перевагою є об'єктивність, оскільки ці дані зазвичай збирають з офіційних звітів про результати виборів. Однак з аналітичної точки зору цей показник дещо обмежений, оскільки дозволяє проводити аналіз лише на регіональному або національному рівні [Agerberg. 2017]. Тому при використанні цього типу даних висновки на індивідуальному рівні неможливі або обтяжені помилками, наприклад коли висновки на загальному рівні помилково тлумачать як підстави для опису поведінки на індивідуальному рівні. Тому набагато частіше використовують інший індикатор — це **самозвіти про поведінку під час голосування** респондентів у відповідних опитуваннях (щодо попередніх або майбутніх голосувань). На сьогодні день його можна вважати найчастіше використовуваним показником у дослідженнях популізму в Європі. Його перевага полягає саме у вимірюванні популізму на індивідуальному рівні (що дозволяє робити висновки й на регіональному та національному рівнях у багаторівневих моделях). Крім того, дуже важливо для емпіричних досліджень, що такий показник вимірюється майже в усіх основних міжнародних дослідженнях (ESS, EVS, ISSP, CSES, EES та ін). Таким чином, безліч гіпотез на різних рівнях аналізу можуть бути перевірені в емпіричних дослідженнях з використанням цього показника. Однак цей підхід до популізму також має певні недоліки та проблеми. По-перше, потрібні списки саме популістських партій, і це може виявитися непростим завданням, оскільки передбачає великий досвід роботи з експертними оцінками державного устрою. Також істотний недолік самозвітів про поведінку при голосуванні пов'язаний зі схильністю респонден-

тів повідомляти хибні дані. Досить добре відомо, що респонденти завищують участь у виборах [Cassel, 2003]. Крім того, вони іноді забувають, як голосували минулий раз, і так само хибно повідомляють про свої наміри у голосуванні. Таким чином, надійність самозвітів про поведінку при голосуванні дещо сумнівна. Однак помилкові відомості можна зважити або іншим чином виправити хибні зібраних даних.

Існують також деякі спроби класифікації популістських партій у Європі [van Kessel, 2015]. Однак вони іноді використовують спірні атрибуції й потребують постійного оновлення. Крім того, у деяких країнах немає великих партій, які можна назвати популістськими, тому вони виключені з міжнародних досліджень як країни, що не мають у своїй партійній системі популістських партій. Щоб виправити цю прикру ситуацію, П. Норис та Р. Інглгарт у своєму останньому дослідженні авторитарного популізму [Inglehart et al., 2019] представив **безперервний показник популізму партій**, який можна було б використати замість категоріальних визначень партій як популістських [Polk et al., 2017]. Оцінки партій у рамках вимірювання популізму отримані в експертному опитуванні Чапел-Гіл і перебувають у вільному доступі для вторинного використання [Chapel Hil, s.a.].

Інша група показників популізму, що також використовується в опитувальних дослідженнях, пов'язана з **позитивним ставленням до популістських партій**. Найбільш стандартний показник — це відповідь на запитання, чи відчують респонденти близькість до якоїсь партії зі списку, пропонуваного респондентам. Якщо респонденти відповідають на це запитання позитивно, їх додатково запитують, наскільки їм близька ця партія. Незважаючи на те, що такий підхід має певні переваги перед самозвітами про поведінку при голосуванні (зокрема, зменшується проблема спотворення інформації), але вадою його є знову ж таки невеликий розмір вибірки. Доволі мало респондентів повідомляють про близькість їм певних партій. Тому використання цього індикатора зумовлює ті самі пов'язані з невеликими розмірами вибірки проблеми, що й у разі самозвітів про поведінку при голосуванні. Остання група вимірюваних параметрів популізму — **поширення популістських настроїв серед населення**. Цей інструмент, застосовуваний у дослідженнях популізму, також передбачає дослідницьке опитування. Однак тут популізм вимірюється через низку оцінних запитань. Зазвичай респондентів просять оцінити ті чи інші твердження й відповісти, чи згодні вони з ними. Найчастіше вчені, які розробляють шкали популістських настроїв, визначають популізм з погляду ідейного підходу, як ідеологію, згідно з якою суспільство поділяють на дві гомогенні антагоністичні групи: «прості люди» і «корумповані еліти». Звичайні люди завжди морально кращі за еліту, яка нелегітимно захоплює й утримує владу, зрадивши інтереси людей [Mudde, 2004; Hawkins, 2009; Mudde, Rovira Kaltwasser, p. 2013].

У світі існують кілька проектів та дослідників що вимірюють популізм. Наприклад, експертне опитування Чапел Гіл [Chapel Hil, s.a.] до опитувань 2014–2017 років включило запитання про значущість партійних маніфестів та популістських заяв. Також на тлі зростання частки пропопулістських голосів і загалом впливу популістів видання *Guardian* у 2018 році започаткувало шести-

місячну серію розслідувань, щоб з'ясувати, хто такі нові популісти, які фактори привели їх до влади і як вони поведуться після приходу до влади. [Lewis, Boseley, Duncan, 2019]. В Україні безперечний і головний драйвер популізму — це економічна незахищеність. Український популізм спекулює на таких темах, як низькі доходи, бідність, корупція, несправедливість, пов'язана з нерівними можливостями, а також кумівства та олігархія. Багато виборців вважають, що українська держава є неефективною, проте вони підтримують радикальні ідеї перерозподілу багатства чи націоналізації активів, які, на їхню думку, дісталися власникам несправедливо. Більшість українців вважають, що доступ до багатства ґарантується не тяжкою роботою та перевагами, а політичними зв'язками та хабарництвом.

Що ж насправді думають Українці з приводу обіцянок політиків, які з економічних чинників більшою мірою впливають на сприйняття популістських ідей і наскільки українці схильні до популізму.

Для цього можна звернутись до даних одного з небагатьох досліджень щодо популізму в Україні, проведеного у 2019-му «Центром економічної стратегії» (ЦЕС) [Михайлишина, Ілляшенко, Яблоновський, 2019]. Автори дослідження вибрали вимірювання *підтримки популістських реформ*, тобто з'ясування популістських настроїв.

ЦЕС вимірював популізм з точки зору підтримки різних популістських економічних реформ та змін в економічній сфері, тобто виявляв, як, на думку опитаних, ці реформи вплинуть на їхнє життя та добробут. Автори дослідження вважають, що отримані дані спиратимуться на більш однорідні відповіді, ніж у разі відповідей на запитання про політичні преференції, оскільки відомо, що все, що стосується добробуту громадян, хвилює їх набагато більше, ніж суто політичні заяви. Саме оцінка популістських політик, реформ тощо, а не партій дасть змогу отримати оцінку популізму [Михайлишина, Ілляшенко, Яблоновський, 2019], тому що, як зазначалося раніше, в Україні основним драйвером популізму є економічна нестабільність, а найбільше обіцянок політики дають саме з приводу реформ, які мають провести, коли прийдуть до влади.

Авторами було обрано найактуальніші проблеми, які хвилюють українців, та розглянуто саме ті політичні програми та гасла, які найбільше поширені серед політиків та можуть бути втілені в життя. Дослідники мали намір виміряти підтримку популістських реформ та сподівання на їх реалізацію. Було задано запитання, як, на думку респондента, кожна із популістських пропозицій вплине на добробут його родини, а також про реалістичність упровадження цих пропозицій. Реалістичність з'ясовували, наприклад, через запитання, чи вірить респондент у те, що підтримуваний ним кандидат зможе втілити обіцяне.

Було обрані вісім популістських політик:

1. Підвищити мінімальну пенсію до 5000 грн.
2. Знизити пенсійний вік.
3. Максимальна зарплата має бути не більш як у п'ять разів вища за мінімальну.
4. Газ, видобутий в Україні, слід спрямувати на потреби населення.
5. Знизити вдвічі ціну на газ.

6. Забезпечити гарантоване державною працевлаштування для всіх громадян.
7. Запровадити державне регулювання цін на ліки та харчові продукти.
8. Наказати роботодавцям збільшити зарплату до 1000 доларів.

Найбільшу підтримку має встановлення державного регулювання цін на ліки та продукти. 90% українців вважають, що це позитивно вплине на добробут їхніх батьків, а 75% вважають таку пропозицію і позитивною, і реалістичною. Найменший рівень підтримки має зниження пенсійного віку — однак цю пропозицію підтримують понад 70% українців. Примітно, що більшість українців вважають популістську політику реалістичною, тобто такою, що може бути здійснена кандидатом у президенти, якого вони підтримують. Щодо кожної популістської пропозиції понад 50% українців вважають її реалістичною. Це означає, що коли люди оцінюють їх як такі, що позитивно вплинуть на їхнє благополуччя, то це не абстрактні сподівання та мрії, це — конкретні очікування.

Із зазначеного стає зрозуміло, що рівень підтримки популістських політик є достатньо високим: переважна більшість громадян підтримують усі вісім популістських політик. Але найбільш корисною і реалістичною, на їхню думку, реформою є *регулювання цін на ліки та їжу* — одне тих питань, спекуляції щодо якого найбільш поширені серед політичних кандидатів.

Дуже цікавою є розробка ЦЕС *індексу підтримки популізму* за шкалою від 1–8, що відповідає зазначеним восьми популістським політикам. Методом регресійного аналізу автори дослідили зв'язок між показниками критичного мислення, такими як ставлення, цінності та уподобання, і підтримкою популістських реформ. Відомо, що міжнародні дослідження неодноразово показували, наприклад, взаємозв'язок між довірою до вакцинації та підтримкою популізму [Lewis, Boseley, Duncan, 2019]. Але в Україні зв'язок між підтримкою популізму та довірою до вакцинації виявився меншим, ніж між підтримкою популізму і довірою до ворожок та екстрасенсів. Щодо соціодемографічних параметрів з'ясувалося:

- жінки є більш уразливими до популізму;
- чим менший населений пункт, тим більша підтримка популізму;
- до підтримки популізму більш схильні бідніші верстви населення.

Відомо, що від формулювання певного твердження залежить, як людина сприйматиме його зміст. Автори дослідження вирішили перевірити цю гіпотезу стосовно сприйняття популістських реформ. Пропонувалося перевірити, як змінюється погляд людей на ту чи іншу реформу залежно від запропонованого формулювання. Тобто йшлося про ті самі реформи, але визначені різними словами. Для цього респондентам надавали можливість оцінити два варіанти державної політики у певній царині: один із них становило популістське формулювання реформи, а інший — ні. Виявилося, що коли людям пропонували популістську версію, позитивною таку реформу вважали 84% респондентів, а коли надавали альтернативну, не популістську версію, тоді ту саму реформу вважали позитивною лише 54% респондентів.

Отже, постає питання: як вберегтися від впливу популізму?

Якщо розглядати популізм в Україні як явище, що впливає першою чергою на економічні процеси, то саме економісти завжди наголошують безвідповідальність і демагогію популістів, саме популісти псують інвестиційний та діловий клімат, вкрай важливий для економічного зростання. Тому популісти — це ті лідери, які нівелюють економічне зростання своєї країни.

На мою думку, в Україні слід збільшувати масштаби досліджень та мірою можливості долучатись до міжнародних проєктів з вимірювання популізму, таких як *Chapel Hill Expert Survey*, у якому ще з 2017 року застосовують запитання про значущість популістських партійних маніфестів та заяв.

Популісти в усьому світі ретельно обмірковують свої популістські гасла та політичні програми, але якщо у суспільстві розвивати критичне мислення та надавати людям альтернативу, пояснюючи руйнівний вплив популізму на добробут людей, і надавати раціональні аргументи на користь непопулістських рішень, можна досягти певних результатів щодо призупинення поширення популізму. Варто апелювати до громадянського суспільства, яке є найбільш захищеним у скороченні популістських та інших бездієвих політик. Консолідація обізнаних громадян та розвиток критичного мислення здатні протистояти популізму.

Ключова проблема — це сумісність (співвідношення) популізму і демократії як вона потлумачується в сучасній соціології та політологічній аналітиці. Як збалансувати бажання мас, настрої й очікування електорату з оцінками експертів, передбаченнями фахівців, реальними чинниками тощо.

Демократія (її процедури та механізми) та пряме волевиявлення (громадська думка) — це різні речі. Найважливіше — це громадський контроль над владними структурами, розвиток інститутів громадянського суспільства, свобода критики й опонування щодо влади. Уникати популізму, звичайно, важко, але обмежувати та протистояти йому — необхідно.

Джерела / References

- Acemoglu, D., Autor, D., Dorn, D., Hanson, G.H., Price, B. (2016). Import competition and the great US employment sag of the 2000s. *Journal of Labor Economics*, 34(S1), 141–198. DOI: <https://dx.doi.org/10.1086/682384>
- Agerberg, M. (2017). Failed expectations: Quality of government and support for populist parties in Europe. *European Journal of Political Research*, 56(3), 578–600. DOI: <https://dx.doi.org/10.1111/1475-6765.12203>
- Akkerman, A., Mudde, C., Zaslove, A. (2014). How populist are the people? Measuring populist attitudes in voters. *Comparative Political Studies*, 47(3), 1324–1353. DOI: <https://dx.doi.org/10.1177/0010414013512600>
- Autor, D.H., Dorn, D. (2013). The growth of low-skill service jobs and the polarization of the US labor market. *American Economic Review*, 103(5), 1553–1597. DOI: <https://dx.doi.org/10.1257/aer.103.5.1553>
- Cassel, C.A. (2003). Overreporting and electoral participation research. *American Politics Research*, 31(1), 81–92. DOI: <https://dx.doi.org/10.1177/1532673X02238581>
- Castanho Silva, B., Jungkunz, S., Helbling, M., Littvay, L. (2020). An empirical comparison of seven populist attitudes scales. *Political Research Quarterly*, 73(2), 409–424. DOI: <https://dx.doi.org/10.1177/1065912919833176>

Chapel Hill Expert Survey (s.a). *Datasets on party positions across Europe*. Retrieved from: <https://www.chesdata.eu/ches-europe>

Durden, T. (2018). Geopolitical risk is back to Cold War highs. *Zero Hedge*. Retrieved from: <https://www.zerohedge.com/news/2018-04-15/geopolitical-risk-back-cold-warhighs>

Henley, J. (2018). How populism emerged as an electoral force in Europe. *The Guardian*. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/world/ng-interactive/2018/nov/20/how-populism-emerged-as-electoral-force-in-europe>

Inglehart, R., Haerpfer, C., Moreno, A., Welzel, C., Kizilova, K., Diez-Medrano, J. et al. (Eds.) (2014). *World Values Survey: Round Six — Country-Pooled Datafile Version*. Retrieved from: www.worldvaluessurvey.org/WVSDocumentationWV6.jsp

Lewis, P., Boseley, S., Duncan, P. (2019). Revealed: Populists far more likely to believe in conspiracy theories. *The Guardian*. Retrieved from: <https://www.theguardian.com/world/2019/may/01/revealed-populists-more-likely-believe-conspiracy-theories-vaccines>

Mudde, C. (2004). The populist zeitgeist. *Government and Opposition*, 39(4), 542–563. DOI: 10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x

Mudde, C., Rovira Kaltwasser, C. (2013). Exclusionary vs inclusionary populism: Comparing contemporary Europe and Latin America. *Government and Opposition*, 48(2), 147–174. DOI: <https://dx.doi.org/10.1017/gov.2012.11>

Müller, J.-W. (2016). *What is populism?* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Mykhailishyna, D., Illiashenko, P., Yablonovskyi, D. (2019). *How to make Ukrainians less vulnerable to populism?* [Analytical report]. [In Ukrainian]. Kyiv: Centre for Economic Strategy. [Михайлишина, Д., Ілляшенко, П., Яблонівський, Д. (2019). *Як зробити українців менш вразливими до популізму?* [Аналітичний звіт]. Київ: Центр економічної стратегії].

Norris, P., Inglehart, R. (2019). *Cultural backlash: Trump, Brexit, and authoritarian populism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Polk, J., Rovny, J., Bakker, R., Edwards, E., Hooghe, L., Jolly, S., Zilovic, M. (2017). Explaining the salience of anti-elitism and reducing political corruption for political parties in Europe with the 2014 Chapel Hill Expert Survey data. *Research & Politics*.

Populism (s.a.). In: *Google Trends*. Retrieved from: https://trends.google.com/trends/explore?-date=all&q=%2Fm%2F01d_sm

Rodrik, D. (2018). Populism and the economics of globalization. *Journal of International Business Policy*, 1, 12–33. DOI: <https://dx.doi.org/10.1057/s42214-018-0001-4>

Seth, J., Bakker, R., Hooghe, L., Marks, G., Polk, J., Rovny, J. et al. (2022). Chapel Hill Expert Survey trend file, 1999–2019. *Electoral Studies*, 75, 102420. DOI: <https://dx.doi.org/10.1016/j.electstud.2021.102420>

Surmin, Yu. (2009). The sociology of politics [In Ukrainian]. In *Encyclopedic dictionary* (p. 309). Kyiv, Ukraine: European University Press. [Сурмін, Ю. (2009). Соціологія політики. В: *Енциклопедичний словник* (с. 309). Київ: Видавництво Європейського університету].

Tacconi, M. (2019). Illiberal trend: Kaczynski's Poland and the economic populism. *Reset Dialogues*. Retrieved from: <https://www.resetdoc.org/story/illiberal-trend-kaczynskis-poland-soft-economic-populism/>

van Kessel, S. (2015). Populist parties across Europe. In: S. van Kessel, *Populist parties in Europe: Agents of discontent?* (pp. 33–73). London: Palgrave Macmillan.

Одержано / Received 14.11.2022

ОЛЬГА БУРОВА

Популізм: драйвери, вимірювання та запобіжники

Популізм — досить молоде поняття. Воно не має чіткого визначення, не означає єдиної ідеології. В політиці популісти можуть діяти у широкому спектрі — від ультралівого до ультраправого. Вони завойовують прихильність, фокусуючись на важливих для великих груп

населення питаннях, яких з різних причин уникає політична еліта. У Європі це імміграція, у США — втрата робочих місць у промисловості, в Україні — низькі доходи, нерівні можливості, несправедливий розподіл благ, корупція. Останнім часом зростає підтримка популістських партій та політиків. Популісти, зокрема, підтримують традиційні соціальні цінності, націоналізм, виступають проти імміграції. Популісти здатні вплинути на політику. Наприклад, популістська Партія незалежності Сполученого Королівства ініціювала проведення у червні 2016 року референдум про членство Великої Британії в Європейському Союзі, в результаті якого перемогу здобули прихильники Брекзиту — виходу Великої Британії з ЄС. Як зазначає професор Інглгарт, популізм поширюється як реакція у відповідь на трансформацію цінностей і виражає «відкат» від постматеріалістичних цінностей. Політики-популісти безуспішно намагаються знайти вирішення нових проблем, що виникли в результаті глобалізації та формування суспільства штучного інтелекту. Так, пропозиції Дональда Трампа мають переважно ксенофобський та авторитарний характер. Інший американський політик Бернард Сандерс наполягає на розв'язанні гострої проблеми економічної нерівності, але реформи, які він пропонує, малоефективні.

Стаття становить спробу розібратися в тому, що це за явище, які його форми, рушійні сили та соціально-політичні наслідки. Увагу зосереджено на соціологічних аспектах аналізу феномену поширення популізму, зокрема на тому, як вимірюється популізм у Європі, а також на порівнянні з аналогічними прикладами вимірювання в Україні. Подані в статті результати дослідження, проведеного в Україні, дають змогу виявити тенденції зростання популізму та відшукати засоби протистояння йому.

Ключові слова: популізм, демократія, політичні партії, відповідальність політиків, маніпулятивні технології, еліти, громадський контроль, інститути громадянського суспільства

OLGA BUROVA

Populism: Drivers, measurements and protectors

Populism is a fairly young concept. It does not have a single definition, neither does it have a single ideology. Populists can operate in a wide spectrum — from the extreme left to the extreme right. They gain popularity by focusing on issues important to large groups of the population that are avoided by the political elite. In Europe it is immigration issue, in the USA it is the loss of jobs in industry; in Ukraine it is low income, unequal opportunities, unfair distribution of wealth, and corruption. Recently, there has been growing support for populist parties and politicians. Populists, in particular, support traditional social values, nationalism, and oppose immigration. Populists can influence politics, for example, the populist United Kingdom Independence Party initiated a referendum in June 2016 on the UK's membership in the European Union, which resulted in the victory of the supporters of Brexit - the exit of the UK. As Professor Inglehart notes, populism is spreading as a response to the transformation of values, populism expresses a «rollback» from post-materialist values. Populist politicians are unsuccessfully trying to find a solution to the new challenges that have arisen as a result of globalization and the formation of an artificial intelligence society. Thus, Donald Trump's proposals are predominantly xenophobic and authoritarian in nature. Another American politician, Bernard Sanders, notes the solution to the acute problem of economic inequality, but the reforms he proposes are ineffective.

In this article, the author try to understand what this phenomenon is, what forms and drivers it has, and most importantly, how populism is measured in Europe and what examples of measurement there are in Ukraine. The results of a study in Ukraine presented in the article make it possible to identify trends of populism growth and find ways to oppose it.

Keywords: populism, democracy, political parties, responsibility of politicians, manipulative technologies, elites, public control, civil society institutions

ОЛЕНА ІВАНЕНКО,

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

OLENA IVANENKO,

Candidate of Sciences in Philosophy, Senior Research Fellow at the Department Economic Sociology, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

olenaivanenko@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3635-1078>

Ринок праці і зайнятість під час війни: стан та перспективи

Вплив і поширення світових глобалізаційних процесів XXI століття, невідворотні зміни в усіх сферах економічної діяльності в Україні, а також тиск чинників позаекономічного характеру спричинили трансформації ринку зайнятості. Потужним прискорювачем цих процесів стали коронавірусні карантинні обмеження 2020–2021 років, а події, що розпочалися 24 лютого 2022 року — приголомшливий напад Росії на Україну та початок повномасштабної війни, — ще більше змінили ситуацію на українському ринку зайнятості. Проаналізуємо, яким чином змінилася ситуація порівняно зі становищем до початку воєнних дій, що її фіксують офіційні статистичні джерела, дані опитувань громадської думки, експерти тощо, а також окреслимо можливі тенденції та перспективи розвитку.

Гігономіка, «дистанційка» та фриланс

Узвичаєний режим застосування практик короткотривалих та обмежених у часі трудових контрактів, гнучкі графіки роботи, використання тимчасових найманих працівників чи контакти онлайн, через інтернет-мережі та цифрові платформи стали не тільки популярною опцією вибору, а й характерними рисами сучасної зайнятості в Україні. Така соціально-економічна модель навіть дістала свою назву: у світі її заведено називати гіг-економікою або гігономікою.. Теоретичні засади гігономіки, що стає дедалі поширенішою та популярнішою, було закладено ще у 60–80 роках XX століття Д. Белом і А.Тофлером та проаналізовано іспанським соціологом М. Кастельсом і його французьким колегою

Цитування: Іваненко, О. (2022). Ринок праці і зайнятість під час війни: стан та перспективи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 56–75, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.04.056>.

Р. Кастелем. Детальніше про гігономіку можна дізнатися з авторської статті в останньому минулорічному числі журналу [Іваненко, 2021].

Серед причин зміни характеру та структур зайнятості називають не лише об'єктивні макроекономічні процеси — постіндустріальну стадію розвитку економіки, що заступила місце індустріальної й зумовила попит на новітні нестандартні форми зайнятості; стрімкий розвиток ІТ-технологій, можливостей інтернету та комп'ютерного забезпечення населення в усьому світі; збільшення інтелектуальної складової будь-якої праці, дедалі більше пов'язаної з виробництвом та обробкою інформації; зміщення економічної активності зі сфери виробництва до сфери послуг тощо, а також мікроекономічні чинники: поведінкові трансформації, вигоди й переваги організаційного характеру як з боку роботодавця (скорочення витрат на техніку, зменшення видатків на утримання приміщення та найму працівників, а також недосконалість нормативно-правової бази та фіскальної політики в Україні, що дають змогу отримувати прибутки в обхід законодавства за рахунок низької вартості робочої сили, безробіття, тіньової зайнятості, незбалансованості системи освіти та потреб ринку праці тощо), так і з боку працівника-виконавця (можливість працювати віддалено, відсутність транспортних і часових витрат на пересування до робочого місця, а також необхідності перебування в офісі, збільшення часу на приватне життя та родину тощо).

Загалом до пандемії відносно незначна частина населення у світі працювала дистанційно. За оцінками МОП, лише 8% світової робочої сили (приблизно 260 млн осіб) працювали вдома на постійній основі. В ЄС (за даними 2009 року) частка дистанційних працівників віком 15–64 роки становила трохи більше 5% і залишалася такою впродовж останніх десяти років, збільшившись у 2019 році до 9%. Серед країн ЄС найбільшу частку осіб, які працювали вдома у 2019 році, зафіксовано в Нідерландах і Фінляндії (14%), Люксембурзі й Австрії (12% і 10% відповідно). Найнижчі показники були в Болгарії (менше 1%), Румунії, Угорщині та Кіпрі (по 1%), Хорватії та Греції (по 2% відповідно) [Коронавірус і дистанційна робота, 2020]. В Україні під час карантину (травень 2021 року) було зафіксовано 21% дистанційно зайнятих українців¹.

Опитування, проведене соціологічною службою «Рейтинг» у березні 2020 року, засвідчило, що майже третина (29%) дорослого населення України працювали дистанційно, а у квітні тих, хто працювали з дому повний чи неповний робочий день лише серед міського населення налічувалося вже 40% (за даними опитування Gradus [Ковід, карантин та ринок, 2020]²).

Позитивним кроком щодо легітимації нестандартного формату зайнятості стало впровадження влітку 2021 року Закону України «Про стимулювання роз-

1 Опитування Центру Разумкова 21–26 травня 2021 року, вибірка становила 2017 респондентів у всій Україні за винятком Криму й окупованих територій Донецької та Луганської областей. Теоретична похибка не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95.

2 Опитування проводилося службою «Рейтинг» у квітні 2020 року серед осіб віком 18–60 років, які проживають у містах із населенням 50 000 і більше і зареєстровані у мобільному додатку Gradus. Загалом опитано 1 176 респондентів.

витку цифрової економіки в Україні» (№ 1667-IX від 15.07.2021). Відтак форма зайнятості, що ґрунтується на принципах фрилансу й аутсорсінгу з використанням цифрових технологій, набула юридичного статусу, отримавши певні важелі захисту. У цьому Законі вперше в Україні було впроваджено поняття гіг-контракту та гіг-спеціаліста, визначено умови його праці (робочий і вільний час, означене робоче місце), оплату роботи, винагороди та компенсації, соціальні гарантії (страхування, допомога в разі тимчасової непрацездатності, пенсійне забезпечення тощо). Закон став одним із перших, що зрівняв у правах працівників, які виконують роботу за стандартних умов працевлаштування, із тими, хто зайнятий інакше.

Українські фрилансери давно популярні на світовому ринку. У 2013–2017 роках Україна була одним із лідерів фрилансу на європейському ринку, посівши четверте місце в світі за обсягами зайнятості на цифрових платформах. Так, 2011 року кількість фрилансерів в Україні становила близько 9 тис. осіб, а вже п'ять років по тому (2016-го) — майже в сім разів більше (60 тис.) [Ринок фрилансу, 2020]. Загалом ринок фрилансу щорічно додавав щонайменше 30% робочих місць: 2018 року в цьому режимі побільшало нових працівників на 45%, у 2019 році — на 58%, а у 2020 році їхня кількість теж зростала, хоча пандемія трохи уповільнила динаміку і знизила до рівня 2017 року (36% за рік) [Більше третини українців ..., 2020]. 2019 року чисельність фрилансерів в Україні зросла аж до 340 тис. фахівців, хоча реально їхнє число могло сягати 500 тис. працівників, враховуючи реєстрацію багатьох з них на іноземних платформах (міжнародна платіжна платформа *Payoneer* засвідчила, що лише за 2019–2021 їхня кількість збільшилась на третину, а середній прибуток — на 18%) і те, що за одним фрилансером може приховуватися ще кілька осіб, залучених до процесу (у розробника сайту можуть бути дизайнер або рекламист початкового контенту, у програміста — кілька помічників) [За 2 роки кількість, 2021].

Після 24 лютого 2022 року ІТ-послуги виявилися чи не єдиною сферою зайнятості, де не сталося масового скорочення персоналу і зниження зарплат. Компанії цього сектору зберегли до 95% контрактів. За рік ІТ-сфера зросла майже на третину (27%) порівняно із 2021 роком, і майже за півроку, на травень 2022, частка ІТ у всьому спектрі послуг становила 46% проти 37% за аналогічний період минулого року [За п'ять місяців, 2022].

У червні 2022 року Верховна Рада ухвалила ще один Закон, яким легітимізувала роботу фрилансерів (ЗУ № 5161 від 18.07.2022 року «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо врегулювання деяких нестандартних форм зайнятості»), потреба в якому поставала ще з доковідних часів щодо осіб, які виконують роботу на непостійній основі, з метою забезпечення гнучкості у виборі режиму роботи та організації трудових відносин, забезпечення мобільності працівника в реалізації його конституційного права на працю. Цей Закон не обмежується потребами лише воєнного періоду, і відповідно до нього працівник може офіційно виконувати роботу за договором з нефіксованим робочим часом, поєднувати її в кількох роботодавців і при цьому матиме всі основні соціальні гарантії: гарантовану зарплату, страховий стаж, лікарняний, відпустку, пенсійні відрахування тощо [Рада ухвалила, 2022].

Упровадження цього закону націлене поліпшити український ринок нестандартної зайнятості не лише в умовах воєнного часу, а й після війни, створюючи зручний механізм легалізації праці фахівців, у яких у пріоритеті короткострокові проекти, мобільність, гнучкість, множинна зайнятість. З метою запобігання зловживанням з боку роботодавця законом передбачено ліміт на кількість таких договорів у 10% на одного роботодавця й мінімальну тривалість робочого часу працівника за таких умов, проте в цілому його трудові права не обмежуються і залишаються такими самими, що й у тих, хто працює за умов звичайної стандартної зайнятості.

У певному сенсі цей договір можна порівняти з британським “zero hours contract”, за яким працівник має бути доступним у будь-який час, коли виникає потреба, але в ньому не вказана кількість робочих годин або тривалість роботи. Свого часу застосування таких контрактів викликали суперечки у Великій Британії: гнучкість *versus* вибірковість, тобто йшлося про те, що такі умови пасують лише певним категоріям людей (студентам або пенсіонерам) і мають непевний характер, оскільки працівникові можуть відмовити в роботі в будь-який час і з будь-якої причини, що може зумовити психологічний стрес чи призвести до тривалого безробіття. Повідомлялося, що деякі британські компанії навіть припинили укладати на своїх підприємствах контракти з нульовим часом [Richer Sounds, 2020].

На відміну від британського, новий український закон передбачає мінімальну тривалість робочого часу 32 години на тиждень (і максимальну — 40 годин), подвійну оплату за понаднормові години й виплату зарплати за фактично відпрацьований час чи за фактично виконану роботу.

Зайнятість у воєнний час

Негативні наслідки війни торкнулися всіх сфер і зайнятості чи не найбільше. Уже на початку війни зазнав збитків аутсорсинговий сектор, зіткнувшись із недовірою деяких західних замовників щодо дотримання термінів виконання чи збереження якості роботи українськими компаніями або через непевність/ненадійність укладених контрактів в умовах війни. Натомість деякі галузі, такі як продуктовий та аптечний ритейл, загалом не переривали своєї роботи або одними з перших відновили її у тих місцях, де змушені були припинити, забезпечуючи продуктами харчування й ліками мешканців тих чи інших поселень, навіть у зоні активних бойових дій або в умовах інших небезпек, застосувавши волонтерську доставку чи підбір персоналу за місцем найближчого проживання.

Війна — причина появи нових тенденцій на ринку зайнятості, що змінила поведінкові практики і роботодавців, і працівників, переформатувавши їхні потреби. Від початку повномасштабної війни майже 5 млн українців втратили роботу: 1,2 млн осіб працездатного віку були змушені стати біженцями й виїхати в сусідні країни; 3,6 млн громадян, які залишилися в Україні, стали безробітними. Через руйнування й окупацію територій багато хто з роботодавців припинив свою діяльність, а через релокацію — суттєво її скоротив. Натомість інші були змушені вдаватися до тих чи інших непопулярних заходів. Зокрема, варварська

нищівна практика російських загарбників звела нанівець промисловий потенціал України, і чи не найбільше постраждала металургійна галузь: ущент зруйновані великі заводи, передусім Азовсталь та Маріупольський меткомбінат ім. Ілліча (які сумарно забезпечували понад 25 тис. робочих місць), коксохімічний завод в Авдіївці (4 тис. робочих місць), Кременчуцький НПЗ (3 тис. робочих місць) тощо, адже багато хто із працездатних громадян втратив роботу, а чимало з них вбили [Какие предприятия, 2022].

Унаслідок цього виник відчутний дисбаланс на ринку зайнятості між попитом і пропозицією. Так, уже у квітні 2022 року він сягнув п'ятикратного зменшення з боку пропозицій, тобто претендентів і пошукачів роботи виявилось значно більше, аніж пропозицій, а пропонованих робочих вакансій у 20 разів менше, ніж до війни. Фахівці сайту *work.ua* зазначають, що і прогнози на майбутнє не будуть оптимістичними, і що великий розрив на ринку праці між попитом та пропозицією залишатиметься ще довго, і напевно чи його вдасться швидко подолати й по закінченні війни.

У травні 2022 року найбільше пропозицій спостерігалось у таких сферах, як IT (25% від усіх пропозицій), продаж, ритейл, маркетинг, реклама та PR. Трохи менше, але в десятці лідерів були вакансії для робітничого персоналу, у сфері транспорту й логістики, будівництва, медицини та фармацевтики.

В умовах війни знижується й рівень вимог пошукачів — вони готові виконувати роботи за нижчим рівнем своєї кваліфікації чи освіти, так само як згошуються виконувати її за меншу оплату, оскільки в такій ситуації пріоритетним стає забезпечення первинних потреб. Опитування показало, що майже дві третини (65%) пошукачів погоджуються на нижчу зарплату (на 10–25% меншу від довоєнної), попри те, що у своїх резюме вказують таку, що мали до війни [Ринок праці воєнного часу, 2022].

Пріоритетність первинних потреб підтвердили й результати іншого онлайн-опитування, проведеного сервісом *OLX*. Робота серед 3 тис. зареєстрованих користувачів, які зафіксували, що 81% респондентів готові змінити роботу на більш оплачувану, навіть якщо це потребуватиме зміни спеціальності/фаху [Українці готові оволадіть, 2022].

Тенденція щодо зниження рівня вимог спостерігається і стосовно розмірів оплати праці на пропонованих вакансіях. Новим працівникам роботодавці пропонують нижчу заробітну плату, і, порівняно з довоєнним періодом, її середній розмір зменшився на 10%. Загалом майже в усіх професійних сферах в Україні відбулося зниження заробітних плат, що пов'язано з об'єктивними процесами воєнного часу — станом невизначеності та нестабільності економіки. У гривневому вимірі пропонований щомісячний зарібок для фахівців робітничих професій становив 13 700 гривень. Мінімальна зарплата для них стартує від 8 900 гривень, і таких вакансій більшість, натомість пропозицій із високим зарітком значно менше: лише 9% вакансій для робітників пропонують зарплату розміром від 22 300 грн і 6% — від 26 800 грн щомісяця. Попри те, що кількість вакансій в IT-сфері в умовах війни впала вдвічі, все одно вона перевищує 4,6 тис., і спеціалісти навіть із шестимісячним досвідом роботи можуть заробити

до 700 дол., з річним — понад тисячу, з дворічним — до двох тисяч дол. щомісяця [Ринок праці під час війни, 2022; Java-програміст, 2022].

Проте зниження рівня оплати праці у нинішніх форс-мажорних умовах зайнятих громадян не лякає: 57% респондентів готові працювати за меншу платню, а майже 40% працюючих впевнені, що в разі втрати роботи, здатні швидко її знайти.

Щодо пріоритетів у виборі роботи домінантним критерієм сьогодні є зарплата (70%), оскільки саме це — уособлення та втілення фінансової безпеки, незалежності й мобільності, що дає змогу задовольняти передусім базові потреби, і це в умовах війни є чи не найважливішим та найголовнішим чинником існування. Відносно важливим також є чинник безпечності розташування місця роботи та вільний графік (23–24%). Соціальні гарантії не настільки вагомі в сьогоднішніх умовах (17%), порівняно з розміром та локацією, так само як і позаекономічні складові — психологічна атмосфера в колективі (16%) чи можливість працювати віддалено (10%). Такі критерії, як кар'єра, соціальний статус або престиж зайнятості так само сьогодні посунулися на останні щаблі і не є актуальними для більшості опитаних респондентів. Інакше кажучи, для пересічного українця потреби фізичної безпеки під час війни набагато важливіші й актуальніші за потреби самоствердження, престижу чи кар'єрного зростання [П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022]¹.

Учені довели, що під час війни емоційно-психологічний стан людини у більшості випадків не є стабільним; він суперечливий і мінливий, людині нерідко притаманні екстремальність і категоричність в оцінках, часті зміни емоційного настрою та пріоритетів, що є результатом стресу. Одним із наслідків цього можуть бути зміни поведінкових і звичаєвих побутових практик. Дані соціологічних досліджень показують, що майже дві третини населення (60%) ладні суттєво обмежувати себе у звичних для мирного часу діях — розвагах чи шопінгу, і ця залежність напряду корелює з віком — чим старша людина, тим більше вона схильна до самообмежень та мінімізації потреб. Така сама кореляція спостерігається і у зв'язку із зайнятістю: ті особи, які працюють (на повну зайнятість чи частково), менше обмежують себе щодо дотримання звичного способу життя чи дозвілля, натомість безробітні або тимчасово незайняті відповідно звужують коло своїх потреб і практик, і це пов'язано не лише із браком грошей [Чотирнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022].

Дані опитування засвідчили, що на початок літа 2022 року майже третина опитаних (29%) з тих громадян, які від початку війни нікуди не виїжджали й залишились в Україні, працювали. Більшість із них (75%) зберегли роботу, яку мали до війни (територіально у Київській, Дніпропетровській, Одеській, Львівській та Запорізькій областях), а з тих, хто втратив робоче місце, шукали нове

1 Дослідження було проведене службою «Рейтинг» 23–24 червня 2022 року через телефонне опитування серед дорослого населення віком 18 років і старших у всіх областях України, окрім тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу, а також тих регіонів, де відсутній мобільний зв'язок. Опитано 1000 осіб, і вибірка є репрезентативною для означених територій. Похибка репрезентативності не перевищує 3,1%.

(77%) або планували його шукати (15%). Понад половину пошукачів (57%) сподівалися знайти роботу найближчим часом [Українцы готовы овладеть, 2022].

Мірою визволення тимчасово окупованих територій можна спостерігати певне пожвавлення на ринку зайнятості, і найактуальнішими в такій ситуації є робітничі, зокрема будівельні, спеціальності. Так, якщо у травні таких вакансій було приблизно 7 тис., вже на початку літа їхнє число зросло майже втричі (20%). Найчастіше роботодавці потребували монтажників, вантажників, комплектувальників та пакувальників товарів. Водночас найменш затребуваними виявилися працівники у сферах нерухомості, фінансів, страхування, юриспруденції, готельно-ресторанного бізнесу, освіти [В Украине растет спрос, 2022; Найти работу во время войны, 2022].

На думку широкого загалу, також найбільш затребуваними галузями сьогодні є будівництво (60%), військова справа (42%), аграрна галузь (34%), медицина (26%), важка промисловість та металургія (18%), ІТ-сфера (16%), освіта та наука (13%). Натомість фахівці у сфері транспортних перевезень, торгівлі, туризму, культури, легкої промисловості зараз не на часі й не є нагальними (5–7%) [П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022].

По завершенні війни найбільшими темпами мають розвиватися галузі, передусім спрямовані на відновлення внутрішнього ринку та відбудову зруйнованої інфраструктури: будівництво, сільське господарство, виробництво продуктів харчування, гуртова та роздрібна торгівля, логістика, виробництво хімічної продукції, електричного устаткування, меблів, тому першою чергою актуалізуються прикладні й технічні спеціальності та професії.

Однак потреба у професіях і запит на ті чи інші спеціальності залежатиме від загальної економічної стратегії України, а також від наявності коштів на відбудову країни. Експерти одностайно визнають, що повоєнне відновлення має передовсім зосереджуватися на створенні доданої вартості в тому, що в країні вдається найкраще. Оскільки в останні десятиліття неабияким попитом користувалася ІТ-галузь, а аутсорсинг був основою українського ІТ-ринку, він і надалі залишатиметься пріоритетною сферою і буде активно підтримуватися державою.

Зайнятість і міграція

Значні трансформаційні процеси на ринку зайнятості відбулися також через потужні міграційні потоки, які розпочалися з перших днів повномасштабного вторгнення російських загарбників. І хоча в основному від'їжджали жінки з дітьми та люди старшого віку, значну частину серед них становили особи працездатного віку. Загалом за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, від початку війни за кордон виїхали понад 7 млн українських громадян. Понад 3,3 мільйона отримали статус тимчасового захисту в країнах ЄС. Ще близько 8 мільйонів людей, за оцінками ООН, стали внутрішніми переселенцями, які переїхали із зони бойових дій та окупованих територій до безпечніших регіонів України [З кінця лютого в Україну, 2022].

Міжнародна організація з питань міграції (МОМ) зафіксувала майже 4,5 мільйона внутрішньо переміщених українців, які повернулись додому [Звіт

про внутрішнє переміщення в Україні, 2022]. Результати опитувань показують, що переважна більшість українських громадян, які перебувають за кордоном, планують повернутися в Україну. На думку директорки Інституту демографії та соціальних досліджень ім. Птухи НАН України Е. Лібанової, до 90% тих, хто виїхав, висловили бажання повернутися додому. Серед жінок, які виїхали за межі України, переважну більшість (60–70%) становлять особи з вищою освітою, що робить їх конкурентоспроможними на ринку праці країн перебування, збільшує їхні шанси адаптуватися в цих країнах і, на жаль, зменшує імовірність повернення. Лише вчителів за кордоном перебуває близько 22 тисяч, що становить 5% від загальної кількості освітян. Проте достовірно оцінити демографічні втрати поки неможливо, і це прямо залежить від тривалості війни [В яких країнах, 2022].

Громадська організація «Центр прикладних досліджень» разом із електронним виданням «Економічна правда» на початку літа 2022 року провела дослідження «Повоєнне відновлення економіки України» серед представників великих українських компаній та галузевих асоціацій найбільших секторів української економіки. З'ясувалися питання втрат і збитків, завданих війною, а також проблем, з якими ті зіткнулися під час війни. Попри те, що зараз важко достеменно визначити втрати, яких зазнала українська економіка і яких ще зазнаватиме, тим більше, що невідомо, як довго триватимуть воєнні дії, експерти разом із Урядом України вже оцінили їх у 35–50% ВВП. Проведений аналіз показав, що, починаючи від 24 лютого 2022 року, в Україні було втрачено 4,8 мільйона (30%) робочих місць. Дослідники виявили, що з понад 5 мільйонів українських біженців, які переїхали до сусідніх країн, приблизно 1,2 мільйона працювали до війни. Дві третини з них мають вищий рівень освіти. Майже половина (49%) були зайняті за висококваліфікованими професіями. Переважна більшість (88%) працювали на підприємствах, решта (12%) — самозайняті. На початок червня 2022 року в результаті війни могли втратити роботу близько 40% працевлаштованих осіб в Україні [Дослідження, 2022].

Історичний досвід сучасних воєн показує, що чим довше триватиме стан війни в країні, тим менше шансів на повернення працездатного населення. За словами директорки з наукової роботи *Growford Institute*¹ Т. Богдан, «у Боснії та Герцеговині воєнні дії тривали з 1992 року по 1995 рік. За цей час домівки покинули 2,2 мільйона людей. Через п'ять років після війни 500 тисяч з цих людей, або 23%, не повернулися додому і продовжили жити за кордоном.

У Косово конфлікт 1998–1999 років завершився тим, що кількість біженців та внутрішньо переміщених осіб (ВПО) становила 1,5 млн осіб. До кінця 1999 року 95% з цих людей повернулися додому» [Найти работу во время войны, 2022].

Це підтверджують і результати опитування, проведеного Міжнародною дослідницькою компанією *4Service* серед українських біженців у 36 країнах Єв-

1 GROWFORD (Global Research on Optimal Ways for Development) Institute — незалежна неурядова організація, яка здійснює стратегічні глобальні дослідження у сфері економіки та фінансів, оцінює системні ризики та розробляє оптимальні моделі економічного розвитку для країн, регіонів і світу в цілому.

ропи¹. За його даними, після закінчення війни 89% респондентів планують повернутися додому, 8% — вагаються, а 67% — допускають, що залишаться, якщо війна затягнеться. Практично доведено, що чим довше триватиме війна, тим дедалі більше зростатиме кількість українців, які залишаться в Європі. На думку аналітиків 4Service, додому не повернеться насамперед молодь віком до 35 років, і найперше ті з них, хто ще до війни мав плани на імміграцію (54%), і більшість з яких (64%) володіють однією чи кількома іноземними мовами [Українські біженці в Європі, 2022].

Міжнародний досвід і його уроки

Ринок праці після війни безпосередньо залежить від активності повоєнної відбудови і темпів розвитку економіки, а це, своєю чергою, впливатиме на те, скільки українців повернеться до країни. У цьому контексті важливо не повторити й уникнути помилок інших країн, зокрема балканських.

Програму післявоєнної реконструкції Боснії і Герцеговини в цілому було визнано успішною: її ВВП у 1997 році збільшився майже на 23%, у 1998 — на 13,8%, у 1999 — на 10,8%, у 2000 — на 4,4%. Проте всі ці програми приділяли недостатньо уваги питанню зайнятості, через що в країні збільшилось безробіття (понад 30%), виріс неформальний сектор економіки, залишився низьким рівень внутрішніх інвестицій та заощаджень (від 1% до 3% ВВП), повільними темпами відновлювалось промислове виробництво. Також недостатньо уваги приділялося працевлаштуванню демобілізованих з армії та біженців, які поверталися на батьківщину тощо.

Натомість у післявоєнній відбудові Косово після війни 1998–1999 років та воєнної кампанії НАТО у 1999 році ці прорахунки й недоліки були враховані, і міжнародна організація European Community Humanitarian Office (ЕЧНО) забезпечила допомогу щодо стимулювання біженців на повернення та подальшу адаптацію на місцях (надання інформаційно-консультаційних послуг з питань повернення, допомога з отримання проїзних документів і оплати транспортних витрат, грошова допомога на членів сім'ї для облаштування після повернення тощо [Залучення міжнародної допомоги ..., 2022: сс. 15–16].

За Програмою ООН з 2003 року в Косово діяв проєкт SPARK, за яким біженцям, котрі поверталися додому, надавали цільову допомогу залежно від їхніх професійних навичок та інтересів і відповідно до попиту місцевого ринку праці. Це були гранти на стартапи в сільському господарстві, кредити для малого бізнесу на основі ручної праці, навчальні курси і курси перепідготовки тощо. Інші програми фінансували витрати на надання публічних послуг у громадських центрах, медичних закладах і школах. Для їхнього здійснення кожен мігрант, який повертався додому, отримував два ваучери по 500 євро, які не

1 Дослідження проводили методом онлайн-опитування (CAWI). Усього опитано 3027 респондентів у 36 країнах Європи віком від 18 років. Польовий етап дослідження тривав з 28 березня по 4 квітня 2022 року. Генеральну сукупність становили 4 244 595 біженців, які покинули Україну після 24.02.2022 року, за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (United Nations High Commissioner for Refugees) станом на 04.04.2022.

можна було витратити на власні потреби, а лише на оплату публічних послуг (Програма допомоги добровільному поверненню та реінтеграції (VARRP) від Міжнародної організації з міграційних питань (ІОМ) разом із Урядом Великої Британії).

Також у Косово діяла Агенція зі сприяння зайнятості (Employment Promotion Agency) МОП, яка проводила спеціальні тримісячні навчальні курси для мігрантів, зорієнтовані на потреби ринку праці (за спеціальностями програмування, бухгалтерський облік, офіс-менеджмент, догляд за дітьми тощо), після яких слухачі отримували від Агенції також допомогу з пошуку роботи. Участь у таких програмах давала можливість мігрантам підвищити чи оновити свої професійні навички, збільшуючи тим самим їхні шанси на успішну економічну реінтеграцію.

Аналогічну стимулювальну підтримку надавала Рада у справах біженців Данії (Danish Refugee Council), запропонувавши курси професійної підготовки для мігрантів після повернення до Косово та надавши допомогу у вигляді продовольчих товарів, кухонного начиння, дрібних меблів тощо, залежно від потреб конкретної сім'ї, вартістю у середньому 615 євро на одну особу [Залучення міжнародної допомоги..., 2022: сс. 32–33].

Утім і ці програми не змогли радикально розв'язати питання зайнятості в Косово та знизити рівень безробіття: станом на 2006 рік майже 40% економічно активних громадян залишалися безробітними. Однак, на думку експертів, причини полягали не так у самих програмах, як у системних вадах програм та планів повоєнної реконструкції, які не передбачали дієвих механізмів відновлення промисловості й виробничого сектору [Залучення міжнародної допомоги..., 2022: сс. 17–18].

Робота і безробіття під час війни

Потрібно також звернути увагу на той факт, що попри широкомасштабну війну в країні не припиняв своєї роботи Державний центр зайнятості, докладаючи великих/неймовірних зусиль, аби мінімізувати втрати людського потенціалу та протидіяти поширенню безробіття. Так, від 1.07.2022 року було запущено державну програму «єРобота», за якою запропоновано низку проєктів та грантів як для провідних галузей, таких як металургійна чи агропромислова, деревообробна, переробна чи виробнича (наприклад, з виготовлення меблів), так і для майже всіх сфер діяльності малого бізнесу, а також для початкових ініціатив, так званих стартапів, зокрема в ІТ-галузі, у сферах штучного інтелекту, кібербезпеки, медицини, електронної комерції, освітніх технологій тощо, спрямованих на створення робочих місць. Ця програма передбачає безкоштовне навчання безробітних, оплату навчання для громадян, які втратили роботу або тимчасово не працюють, перебувають у неоплачуваних відпустках, внутрішньо переміщених осіб та всіх охочих опанувати нову професію в ІТ-галузі [Державний центр зайнятості, 2022].

Стрімке поширення українським ринком глобальних гіг-економічних тенденцій загальмувалося після 24.02.2022, зокрема у сфері платформеного сервісу автоперевезень та послуг доставки, попит на які суттєво зріс за часів карантин-

ну й загострив приховані серйозні проблеми української економіки [Іваненко, 2021]. Так, у спектрі таких служб, як *Uklon*, *Takci 571*, *Bolt* чи *Glovo* на початку війни відчутно поменшало працівників, що було пов'язано як із воєнною мобілізацією та патріотичними інтенціями чоловіків-водіїв, налаштованих на захист батьківщини, так і з суттєвим зниженням попиту на їхні послуги. Так само відчутно послабшав *Uber*, а такий вітчизняний сервіс як *Rocket*, що стрімко набирав обертів наприкінці 2021 року, з березня 2022 року взагалі припинив своє існування.

За визнанням співзасновника *Uklon* С. Смуся, його компанії, аби втриматися в умовах війни, довелося на два місяці зменшити зарплати працівникам та відмовитися від маркетингових витрат. Сьогодні ця служба працює у 26 містах України, зокрема поширивши свої послуги на ті міста, де не працювала раніше (Кам'янець-Подільський), і припинивши в тих, які перебували та ще перебувають під російською окупацією (як свого часу в Херсоні). За його словами, якщо порівняти червень 2022 року з червнем 2021 року, то кількість поїздок упала на 20%. На стільки ж, відповідно, впав і прибуток. Але якщо порівнювати червень із лютом 2022 року, то за кількістю виконаних замовлень їх майже удвічі менше (45%). Проте у березні, коли відбувалася масова евакуація людей із небезпечних для життя місць (Ірпінь, Гостомель тощо), спостерігалось лише семикратне падіння. На сьогодні водіїв і пропозицій стало більше, аніж до війни, натомість замовлень — менше. У Києві, щоб заробити приблизно стільки, скільки до війни, треба було б підняти тариф на 8–10%, однак це призвело б до втрати клієнтів, оскільки в людей бракує коштів. Зараз число замовлень у Києві становить 53% від довоєнного рівня, а по Україні в цілому — близько 80%. На ринок автоперевезень негативно впливає низка чинників — ситуація на фронті, режим комендантського часу, зменшення абсолютної кількості мирного населення тощо [Соучредитель *Uklon*, 2022].

Сервіс *Uber* у перші дні війни повідомив, що йде з українського ринку у зв'язку із ситуацією та небажанням інвестувати в бізнес за непевних умов, проте доволі скоро відновив роботу, переорієнтувавшись на гуманітарну допомогу українцям (водночас і своїм співробітникам). Служба надавала різноманітні волонтерські послуги — безкоштовний проїзд через українські кордони до Польщі, Молдови (зокрема до Кишинева), організовувала передачу продуктів і товарів першої необхідності на потреби ТРО, військових, медичних закладів, надавала соціальну підтримку й захист своїм водіям та їхнім родинам.

Зареєстрована в Естонії служба автоперевезень *Bolt* уже у перші дні війни передала 5 млн євро для неурядових організацій на допомогу українцям, запровадивши послугу підтримки, яка давала їм можливість здійснювати термінові поїздки за умовною вартістю 1 грн, заохочувала водіїв в інших країнах на перевезення пасажирів до/від українського кордону, скасувавши комісію для водіїв і працівників служби доставки тощо [Не только довезут, 2022].

Серйозною проблемою в Україні є безробіття. За даними численних багаторічних опитувань громадської думки, питання забезпеченості роботою завжди було й залишається в авангарді серед нагальних. Проте Держслужба зайнятості (ДСЗ) на початку червня 2022 року повідомила, що кількість зареєстрованих

безробітних в Україні на 13% менше (319 тис. осіб), ніж до початку війни, і це зменшення радше пов'язане з воєнною мобілізацією, виїздом українців за кордон та тимчасовою втратою частини українських територій. Попри це ДСЗ адаптувалася до ситуації, стала гнучкішою, розпочавши співпрацю з найбільшими українськими сайтами з пошуку роботи (*work.ua*, *robota.ua*, *grc.ua*, *novarobota.ua*, *pidbir.com*), створивши єдину спільну базу вакансій та спростивши процедуру отримання статусу безробітного в країні, зокрема серед внутрішньо переміщених осіб [Найти работу во время войны, 2022].

До того ж позитивним кроком у цьому напрямі стало ухвалення парламентом Закону України № 2220-IX від 21 квітня 2022 року «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування сфер зайнятості та загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття під час дії воєнного стану». За даними Державної служби зайнятості, вже за перші півтора місяці війни її послугами скористалися понад 24 тис. внутрішньо переміщених осіб, з яких 19 тис. отримали статус безробітного, а близько 17 тис. внутрішніх переселенців отримали допомогу з безробіття.

Водночас від початку воєнних дій понад 40% компаній у квітні зберегли свою діяльність і майже 9% продовжували вести її частково (залежно від регіону)¹.

І хоча з перших днів війни переважна більшість компаній (78%) були змушені вдатися до непопулярних заходів щодо своїх співробітників (25% працівників не отримали зарплату, 16,5% компаній звільнили або скоротили працівників, 10% — відправили у відпустку за власний рахунок), їм вдалося утриматися на ринку і зберегти штат працівників. Серед тих, хто продовжив працювати, чверті скоротили на третину виплати. Найбільше постраждала сфера послуг (салони краси, спортивні клуби, кафе, ресторани, готелі тощо), а також наука та освіта, юристи, автосервіс, домашній персонал тощо. Разом з тим низка компаній пішла назустріч своїм працівникам, здійснивши релокацію їхніх сімей закордон — до Польщі, Румунії, Чехії, Німеччини, Болгарії, Франції й інших європейських країн, тобто за місцем свого головного розміщення [Вплив війни..., 2022].

Незважаючи на те, що криза на ринку праці збільшила пошукову активність українців, дослідження порталу вакансій *grc.ua* (станом на кінець червня 2022 року) показало, що актуальних вакансій досі майже у п'ять разів менше, ніж було до 24 лютого, що охочих влаштуватися на роботу більше, ніж пропозицій, і їх кількість щотижня зростає майже на 10%, сягнувши на момент дослідження показників червня минулого року [Українцы стали искать, 2022], натомість частка вакансій у торговельному ритейлі (продавці, касири, робітники складів, водії) майже наблизилася до довоєнного рівня [Больше всего вакансий, 2022].

Інше дослідження, проведене аналогічною онлайн-платформою з пошуку роботи в Україні *robota.ua* разом із Асоціацією ритейлерів України у травні 2022 року, засвідчило, що попри існування сфер і галузей, які не можуть працювати у віддаленому режимі й передбачають виключно фізичне перебування праців-

1 Опитування було проведене у квітні 2022 року аналітичним центром кадрового порталу *grc.ua* серед 311 компаній з різних галузей та регіонів України.

ника на робочому місці (таких виявилось до 65%), третина робочих місць все ж дає можливість виконувати свої функції віддалено, а 4% припускають використання комбінованого режиму [Спецпроект RAU и robota.ua, 2022].

Опитування, проведені серед широкого загалу, показують, що більшість громадян, які працювали до війни (майже 60%), продовжують працювати і під час війни, хоча в березні таких було лише 46%, що можна пояснити тимчасовим припиненням роботи підприємств/організацій/установ під час активної початкової фази війни та відновленням їхнього функціонування в міру адаптування тощо. При цьому серед цих працюючих 34% зайнятих продовжили роботу у повному режимі та обсязі, 19% — частково або віддалено і 6% — знайшли нове місце роботи.

Водночас зафіксовано збільшення кількості тих осіб, хто втратив роботу: з 35% у червні до майже 40% у липні, і серед них виявилось найбільше жінок, які мешкають на сході країни, мають нижчий прибуток, працювали у приватному секторі чи були самозайнятими, а також серед внутрішньо переміщених осіб, які сьогодні є одними із найуразливіших категорій громадян у країні [П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022].

Перспективи та прогнози

Держслужба зайнятості України у травні 2022 року оприлюднила звіт, у якому зазначила успіхи у сфері працевлаштування і за яким найбільше працевлаштованих виявилось в сільському господарстві (39%), переробній промисловості (12%), торгівлі (12%), державному управлінні та обороні (11%). На початку травня у ДСЗ налічувалося 25,3 тис. вакансій (на 60% менше, ніж минулого року). Загалом у середньому по країні на одне вільне робоче місце претендувало 11 безробітних (у 2021 році таких було шість осіб). Проте поточна статистика ДСЗ не є повною і всеосяжною через низку проблем та ускладнень, пов'язаних з отриманням даних із тимчасово окупованих територій, закриттям Центрів зайнятості в цих регіонах, а також через поправки у трудовому законодавстві, які набули чинності в період воєнного стану (припинення дії трудової угоди, реорганізація інституцій/установ/організацій, скорочення штату, неоплачувані відпустки на весь період війни тощо). Крім того, й за мирних часів більшість безробітних була схильна не реєструватися у ДСЗ, шукаючи роботу самостійно, а в умовах війни таких іще побільшало [Безробіття в Україні, 2022].

Повернення українців із-за кордону також пов'язане зі збільшенням кількості безробітних, і це необхідно обов'язково врахувати в трудовому законодавстві, впровадивши заходи не лише з метою стимулювання й заохочення населення повертатися додому, а й такі, що спонукатимуть людей до активної зайнятості після повернення, сприяючи тим самим економічному відновленню України.

Отже, проведений аналіз показав, що сьогоднішні зміни структури зайнятості громадянського населення в Україні — це не лише результат глобалізаційних змін, а й наслідок широкомасштабної війни в країні, одного із серйозних викликів сьогодення. За умов війни кількість робочих місць різко скоротилася, натомисть лави пошукачів роботи зросли. Навіть враховуючи позитивну динаміку

пропозицій робочих місць у деяких професійних сферах, більшість спеціалістів не можуть знайти роботу. Серед них і ті, хто залишився у своїх містах, але через війну втратив робоче місце, і ті, хто перебував за кордоном або в інших безпечніших регіонах України, але повернувся в рідні поселення, і та численна когорта українців, які через воєнні дії у своїх локаціях, зруйноване житло чи окупацію територій стали внутрішніми переселенцями та безробітними. Міжнародна організація праці (МОП) у травні 2022 року зафіксувала, що від початку війни в Україні було втрачено майже 5 млн робочих місць. Згідно з її прогнозами, у разі ескалації воєнних дій ці втрати можуть сягнути 7 млн робочих місць. Гіпотетично, припускаючи ситуацію негайного припинення бойових дій, можна було б відновити 3,4 млн робочих місць, що призвело б до скорочення втрат майже на 9%. За їхніми розрахунками, від початку війни до сусідніх країн виїхали понад 5 млн осіб. Із їхньої загальної кількості приблизно 3 млн становлять особи працездатного віку, з яких 43,5% (1,2 млн) працювали до війни, але втратили або залишили роботу [Nearly 5 million jobs .., 2022].

Міжнародна організація праці звертає увагу на те, що війна в Україні негативно впливає не лише на ринок праці та зайнятість в Україні, а й у сусідніх країнах, зокрема у Польщі, Румунії, Угорщині, Молдові та Словаччині, адже за наявності власної робочої сили вони змушені надавати робочі місця біженцям, але затягування бойових дій в Україні змушує тих залишатися за кордоном, що також створює додатковий тиск на ринок праці та системи соціального захисту в цих країнах, збільшуючи тим самим безробіття у більшості з них.

Брак робочої сили в Україні спостерігався ще до початку війни і до пандемії, і був безпосередньо пов'язаний з демографічними проблемами — старінням населення, скороченням чисельності людей працездатного віку (особливо молоді — через різкий спад народжуваності у 90-х роках), проте він відчутно даватиметься взнаки по закінченні війни. Окрім безпосередніх людських втрат на фронті, із завершенням війни та скасуванням заборони на виїзд за кордон військовозобов'язаним чоловікам можна очікувати на сплеск еміграційного руху серед них задля возз'єднання сімей у країнах їхнього перебування або з метою заробітків. Припускають, що «в Україні на ринку праці, скоріше за все, буде ситуація гірша, ніж в сусідніх країнах — і щодо заробітку, і щодо можливості знайти захищену роботу. Тож імовірно, що дефіцит робочої сили після закінчення воєнного стану буде ще більшим» [Безробіття в Україні, 2022]. Також варто враховувати такий чинник, як перерозподіл сфер зайнятості в умовах війни (який залишиться і після неї), коли армія потребує чоловіків і вони за необхідності покидають цивільні сфери діяльності, направлені на створення валової доданої вартості, що призводить до скорочення робочих місць у цих сферах, адже військова справа є специфічним видом діяльності, не будучи економікою у чистому вигляді. Тому чим більше людей буде задіяно в оборонних і силових структурах, тим менше залишатиметься їх у виробництві. Через це, а також через прямі воєнні втрати, вищу смертність серед чоловіків в Україні може скластися ситуація на кшталт тієї, що була в 1945 році після закінчення Другої світової війни, коли ринок зайнятості набув ґендерного перекосу в бік жіноцтва [Безробіття в Україні, 2022].

В умовах невизначеності ситуації громадяни й надалі відчуватимуть негативні наслідки та впливи війни. На думку експертів, якщо війна триватиме до кінця року, 30% українців можуть опинитися за межею бідності. Відповідно падіння ВВП на кінець року може сягнути 30–35%, дефіцит бюджету — перевищити 35 млрд доларів США, а загальні прямі збитки, завдані українській економіці, які вже сягнули 600 млрд доларів США, зростатимуть і далі [Проект Плану, 2022].

Після припинення бойових дій та встановлення стійкого безпечного середовища в Україні постане питання необхідності відбудови зруйнованої економіки, і питання зайнятості буде одним із нагальних та пріоритетних. У цьому сенсі важливо врахувати міжнародний досвід післявоєнного відновлення в тих країнах, що зазнали руйнування від військових дій, зокрема країн Балканського регіону. У програмах їх реконструкції значна увага приділялася питанням повернення біженців і тимчасово переміщених осіб, їхньої адаптації та працевлаштування. Проте Україні варто було б уже зараз врахувати цей досвід країн після війни, позитиви й негативи програм відновлення, аби, якщо не уникнути, принаймні мінімізувати можливі ризики. Свого часу попри інвестиції й допомогу колективного Заходу навіть через п'ять років після війни 30–40% економічно активного населення балканських країн так і залишалися безробітними [Найти работу во время войны, 2022].

Варто звернути увагу, що вже зараз під час війни Мінекономіки з метою створення робочих місць запропонувало програму стимулювання економічної діяльності *«Робота»*, яка передбачає надання грантів для стимулювання середнього й малого бізнесу, для відновлення української промисловості, а мережа стартап-асоціацій ЄС запустила проект підтримки українських колег. Малий і середній бізнес, який належить внутрішньо переміщеним особам або жителям прифронтових територій, де немає активних бойових дій, має можливість також отримати гранти від Данської ради у справах біженців. Крім того, є проекти матеріального заохочення добровільної громадської «суспільно корисної роботи» для безробітних та ВПО із мінімальною зарплатою 6500 грн з подальшим пошуком для них роботи за фахом. Прес-служба Міністерства економіки повідомила про надання виплати 5030 підприємцям за працевлаштування 8415 осіб [Работодатели, 2022].

Тому важлива роль у розв'язанні питання зайнятості належить державі й уряду, активності Державної служби зайнятості в різних її сферах. Ідеться про професійну підготовку і перепідготовку ВПО, впровадження програм перекваліфікації, організацію навчальних програм із управління власним бізнесом, кредитування стартапів, удосконалення взаємодії держави з ВПО через портал «Дія», створення нових робочих місць для демобілізованих військовослужбовців тощо, активну співпрацю та координацію діяльності зі службами зайнятості в країнах ЄС, з яких повертатимуться українці, і які налаштовані підтримувати процес їхнього повернення на батьківщину після завершення військових дій, забезпечення їхньої реінтеграції в українську економіку та відбудову процвітаючої та незалежної України.

Джерела

- Безробіття в Україні*: чому кількість офіційно безробітних зменшилася та яка буде ситуація на ринку праці після війни (2022). Отримано з: https://www.slovoidilo.ua/2022/06/04/statija/suspilstvo/bezrobittya-ukrayini-chomu-kilkist-oficijno-bezrobitnyx-zmenshylyasya-ta-yaka-bude-sytuacziya-rynku-praczi-pislya-vijny#google_vignette
- Больше всего вакансий приходится на магазины* — исследование (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/06/16/688229/>
- В Украине растет спрос на рабочие специальности* — исследование (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/06/13/688077/>
- В яких країнах українці шукають притулок від війни?* (2022). Отримано з: <https://ukrainian.voanews.com/a/de-ukraiinci-shukaiut-prytulok-vid-viiny-za-kodonom/6615534.html>
- Вплив війни на український бізнес* (2022). Отримано з: <https://grc.ua/article/30173>
- Державний центр зайнятості* перелічив умови участі в проєктах за програмою «єРобота» (2022). Отримано з: https://buh.ligazakon.net/news/212444_derzhavniy-tsentr-zaynyatost-perelchiv-umovi-uchast-v-proektakh-za-programoyu-robota
- Дослідження «Повоєнне відновлення економіки України»* (2022). Отримано з: https://cpd.com.ua/Research-UA_economic_reconstruction.pdf
- З кінця лютого в Україну повернулися майже 2,5 мільйона людей* — ООН. (2022). Отримано з: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/06/16/7352751/#:~:text>
- За 2 роки кількість українських фрилансерів, які працюють з іноземними клієнтами, зросла на 31%* — дослідження (2021). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/06/17/675126>
- За п'ять місяців експорт ІТ-услуг, незважаючи на війну, виріс на 27%* — Опендатабот (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/07/6/688894/>
- Залучення міжнародної допомоги та її спрямування на цілі післявоєнної відбудови економіки* (Міжнародний досвід та висновки для України). (2022). Отримано з: <https://www.growford.org.ua/research/zaluchennya-mizhnarodnoyi-dopomogyta-yiyi-spryamuvannya-na-tsili-pislyavoyennoyi-vidbudovy-ekonomiky-mizhnarodnyj-dosvid-i-vysnovky-dlya-ukrayiny/>
- Звіт про внутрішнє переміщення в Україні*. Опитування загального населення. Раунд 5. (2022). Отримано з: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd11861/files/documents/iom_genpor-report_r5_ukr.pdf
- Іваненко О. (2021). Українська гіганоміка: трансформація зайнятості, ризики та перспективи // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. № 4.
- Какие предприятия больше всего пострадали от российских оккупантов*. Список активов. (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2022/04/12/685601/>
- Коронавірус і дистанційна робота*: що зробила держава. (2020). Отримано з: <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-i-dystantsiina-robota-shcho-zrobyla-derzhava/>
- Ковід, карантин та ринок праці в містах України*. (2020). Отримано з: <https://voxukraine.org/uk/kovid-karantin-ta-rinok-pratsi-v-mistah-ukrayini/>
- Найти работу во время войны*. Как изменился рынок труда в Украине. (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2022/06/14/688116/>
- Не только доvezut, но и помогут: как во время войны работают Uber, Uklon и Bolt*. (2022). Отримано з: <https://economics.segodnya.ua/economics/transport/ne-tolko-dovezut-no-i-pomogut-kak-vo-vremya-voyny-rabotayut-uber-uklon-i-bolt-1608023.html>
- Пятнадцатое загалнонаціональне опитування*. Україна під час війни. Зайнятість і прибутки. (2022). Отримано з: https://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/pyatnadcat_obschenaci_opros_ukraina_vo_vremya_voyny_zanyatost_i_dohody_23-24_iyulya_2022_goda.html
- Проект Плану відновлення України* Національної ради з відновлення України від наслідків війни. Матеріали робочої групи «Відновлення та розвиток економіки». (2022). Отримано з: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/economic-recovery-and-development.pdf>

Работодатели, трудоустроившие переселенцев, получили более 37 миллионов компенсации от государства. (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/07/28/689760/>

Рада ухвалила закон для фрилансерів. (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/07/19/689307/>

Рынок праці воєнного часу у цифрах та фактах, ЕБА. (2022). Отримано з: <https://eba.com.ua/rynok-pratsi-voynnogo-chasu-u-tsyfrah-ta-faktah/>

Рынок праці під час війни: чи є у українців шанси знайти собі нову роботу. (2022). Отримано з: <https://www.unian.ua/economics/other/rinok-praci-pid-chas-viyni-chi-ye-u-ukrajinciv-shansi-znayti-sobi-novu-robotu-ostanni-novini-11868372.html#id-836041971>

Рынок фрилансу в Україні: Зміни за останні 15 років. (2020). Отримано з: <https://investory.news/rinok-frilansu-v-ukraini-zmini-za-ostanni-15-rokiv/>

Сотрудитель Ukron Сергей Смусь: Водителей стало больше, чем было до войны, а заказов — меньше. (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2022/07/7/688933/>

Спецпроект RAU и robota.ua: как изменился рынок труда в ритейле за время войны. (2022). Отримано з: <https://rau.ua/ru/news/spesproekt-rau-i-robota-ua/>

Українські біженці в Європі. Дослідження поведінки та настроїв українців, що вимушені були виїхати в Європу внаслідок війни в Україні. (2022). Отримано з: <https://4service.group/ukrayinski-bizhentsi-v-yevropi-doslidzhennya-povedinki-ta-nastroyiv-ukrayintsiv-shhovimusheni-buli-viyihali-v-yevropu-vnaslidok-vijni-v-ukrayini/>

Украинцы готовы овладеть новой профессией, чтобы найти работу — опрос. (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/06/7/687898/>

Украинцы стали искать работу в 4 раза активнее — исследование. (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/06/27/688589/>

Чотиринадцять загальнонаціональне опитування: психологічні маркери війни. (2022). Отримано з: https://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/chetyrnadcaty_otschenacionalnyy_opros_psihologicheskie_markery_voyny_18-19_iyunya_2022.html

Java-програміст за 4 місяці. Як компанія безкоштовно навчає, працевлаштовує та заробляє на цьому. (2022). Отримано з: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/07/20/689391/>

Nearly 5 million jobs have been lost in Ukraine since the start of the Russian aggression, says ILO. (2022). Отримано з: https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_844625/lang-en/index.htm

Richer Sounds founder bankrolls push to end zero-hours contractse (2020). Отримано з: <https://www.theguardian.com/uk-news/2020/jan/19/richer-sounds-founder-bankrolls-push-to-end-zero-hours-contracts>

Отримано 08.08.2022

References

Almost 2.5 million people have returned to Ukraine since the end of February — UN. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: [https://www.pravda.com.ua/news/2022/06/16/7352751/#:~:text=\[=3кінця лютого в Україні, 2022\].](https://www.pravda.com.ua/news/2022/06/16/7352751/#:~:text=[=3кінця лютого в Україні, 2022].)

Attracting of international aid and directing it to the goals of post-war economic reconstruction (International experience and conclusions for Ukraine). (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.growford.org.ua/research/zaluchennya-mizhnarodnoyi-dopomogyta-yiyi-spryamuvannya-na-tsili-pislyavoyennoyi-vidbudovy-ekonomiky-mizhnarodnyj-dosvid-i-vysnovky-dlya-ukrayiny/> [=Залучення міжнародної допомоги, 2022].

Coronavirus and telecommuting: what the state has done. (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://cedos.org.ua/researches/koronavirus-i-dystantsiina-robota-shcho-zrobyla-derzhava/> [=Коронавірус і дистанційна робота, 2020].

Covid, quarantine and the labor market in the cities of Ukraine. (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://voxukraine.org/uk/kovid-karantin-ta-rinok-pratsi-v-mistah-ukrayini/> [=Ковід, карантин та ринок, 2020].

Demand for working specialties is growing in Ukraine — study. (2022). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/06/13/688077/> [=В Украине растет спрос, 2022].

Draft Plan for the Recovery of Ukraine of the National Council for the Reconstruction of Ukraine from the Consequences of the War. Precedings of the working group «Recovery and development of the economy». (2022) . [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/economic-recovery-and-development.pdf> [=Проект Плану, 2022].

Employers who employed migrants received more than 37 million of compensation from the state. (2022). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/07/28/689760/> [=Работодатели, 2022].

Fifteenth national survey. Ukraine during the war. Employment and earnings. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/pyatnadcat_obschenaci_opros_ukraina_vo_vremya_voyny_zanyatost_i_dohody_23-24_iyulya_2022_goda.html [=П'ятнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022].

Find a job during the war. How the labor market has changed in Ukraine. (2022). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2022/06/14/688116/> [=Найти работу во время войны, 2022].

Fourteenth National Survey: Psychological Markers of War. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://ratinggroup.ua/ru/research/ukraine/chetyrnadcatyy_obschenacionalnyy_opros_psihologicheskie_markery_voyny_18-19_iyunya_2022.html [=Чотирнадцяте загальнонаціональне опитування, 2022].

Freelance market in Ukraine: Changes over the last 15 years. (2020). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://investory.news/rinok-frilansu-v-ukraini-zmini-za-ostanni-15-rokiv/> [=Ринок фрилансу, 2020].

In five months the export of IT services grew by 27% despite the war — Opendatabot. (2022). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/07/6/688894/> [=За пять месяцев, 2022].

In 2 years the number of Ukrainian freelancers working with foreign clients has increased by 31% — study(2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/news/2021/06/17/675126/> [=За 2 роки, 2021].

In which countries do Ukrainians seek refuge from the war? (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://ukrainian.voanews.com/a/de-ukraiinci-shukaiut-prytulok-vid-viiny-za-konom/6615534.html> [=В яких країнах, 2022].

Ivanenko O. (2021). Ukrainian gignomics: transformation of employment, risks and prospects [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, № 4. [=Іваненко., 2021].

Most vacancies are in stores — study. (2022). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/06/16/688229/> [=Больше всего вакансий, 2022].

Nearly 5 million jobs have been lost in Ukraine since the start of the Russian aggression, says ILO. (2022). Retrieved from: https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_844625/lang-en/index.html

RAU special project and robota.ua: how the labor market in retail has changed during the war. (2022). [In Russian]. Retrieved from: <https://rau.ua/ru/news/specproekt-rau-i-robota-ua/> [=Спецпроект RAU и robota.ua, 2022].

Richer Sounds founder bankrolls push to end zero-hours contracts. (2020). Retrieved from: <https://www.theguardian.com/uk-news/2020/jan/19/richer-sounds-founder-bankrolls-push-to-end-zero-hours-contracts>

Report on internal displacement in Ukraine. Survey of the general population. Round 5. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://ukraine.iom.int/sites/g/files/tmzbd1861/files/documents/iom_gen-pop-report_r5_ukr.pdf [=Звіт про внутрішнє переміщення в Україні, 2022].

Research "Post-war economic recovery of Ukraine". (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://cpd.com.ua/Research_UA_economic_reconstruction.pdf [=Дослідження, 2022].

The Council adopted a law for freelancers. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/07/19/689307/> [=Рада ухвалила, 2022].

The impact of the war on Ukrainian business. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://grc.ua/article/30173> [=Вплив війни, 2022].

The labor market during the war: do Ukrainians have a chances to find a new job. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.unian.ua/economics/other/rinok-praci-pid-chas-viyni-chi-ye-u-ukrajinciv-shansi-znayti-sobi-novu-robotu-ostanni-novini-11868372.htm-l#id-836041971> [=Ринок праці під час війни, 2022].

The State Employment Center listed the conditions for participation in projects in eRobota program. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://buh.ligazakon.net/news/212444_derzhavniy-tsentr-zaynyatost-perelchiv-umovi-uchast-v-proektakh-za-programoyu-robota [=Державний центр зайнятості, 2022]

They will not only deliver, but also help: how Uber, Uklon and Bolt work during the war. (2022). [In Russian]. Retrieved from: <https://economics.segodnya.ua/economics/transport/ne-tolko-dovezut-no-i-pomogut-kak-vo-vremya-voyny-rabotayut-uber-uklon-i-bolt-1608023.html> [=Не только довезут, 2022].

Uklon co-founder Sergey Smus': There are more drivers than before the war and fewer orders. (2022). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/rus/publications/2022/07/7/688933/> [=Соучредитель Uklon, 2022].

Ukrainian refugees in Europe. A study of the behavior and attitudes of Ukrainians who were forced to leave for Europe because of the war in Ukraine. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://4service.group/ukrayinski-bizhentsi-v-yevropi-doslidzhennya-povedinki-ta-nastroyiv-ukrayintsiv-shho-vimusheni-buli-viyihali-v-yevropu-vnaslidok-vijni-v-ukrayini/> [=Українські біженці в Європі, 2022].

Ukrainians are ready to learn a new profession in order to find a job — survey. (2022). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/06/7/687898/> [=Украинцы готовы овладеть, 2022].

Ukrainians began to look for work 4 times more actively — research. (2022). [In Russian]. Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/rus/news/2022/06/27/688589/> [=Украинцы стали искать, 2022].

Unemployment in Ukraine: why the number of officially unemployed has decreased and what situation will be on the labor market after the war. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://www.slovoidilo.ua/2022/06/04/statlja/suspilstvo/bezrobittya-ukrayini-chomu-kilkist-oficijno-bezrobitnyx-zmenshylasya-ta-yaka-bude-sytuacziya-rynku-praczi-pislya-vijny#google_vignette [=Безробіття в Україні, 2022].

Wartime Labor Market in Figures and Facts, EBA. (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://eba.com.ua/rynok-pratsi-voyennogo-chasu-u-tsyfrah-ta-faktah/> [=Ринок праці воєнного часу, 2022].

What enterprises were most affected by the Russian invaders? List of assets [In Russian]. (2022). Retrieved from: <https://www.epravda.com.ua/ukr/publications/2022/04/12/685601/> [=Какие предприятия, 2022].

Received 08.08.2022

ОЛЕНА ІВАНЕНКО

Ринок праці і зайнятість під час війни: стан та перспективи

У статті йдеться про зміни, що відбулися на ринку зайнятості під час війни, його (ринку) стан та подальші перспективи.

Масштабовані за часів карантинних обмежень зміни на ринку зайнятості у XXI столітті, зокрема трансформація її структури та режимів трудової активності внаслідок світових глобалізаційних процесів, а останнім часом узвичаєння практик дистанційної діяльності на підставі інтернет-мереж та цифрових платформ, після 24 лютого 2022 року виявилися чи не найстійкішою та найбільш життєздатною формою працевлаштування населення України. Удосконалення законодавчої бази цих форм зайнятості мінімізує втрати робочих місць та гарантує заробіток, зокрема в ІТ-сфері, де Україні належить не останнє місце, не тільки під час війни, а й у повоєнній перспективі.

Масштабні руйнування промислових та інших підприємств, транспортної й іншої інфраструктури в країні, згорання малого та середнього бізнесу, відтік кваліфікованої робочої сили за кордон, зростання кількості внутрішньо переміщених осіб тощо завдали відчутного удару по ринку зайнятості, спричинивши дисбаланс між попитом та пропозицією робочих місць, падіння рівня заробітків, поглиблення зубожіння серед найуразливіших верств населення. У статті на матеріалах соціологічних досліджень та вивчення громадської думки показано динаміку змін на ринку зайнятості під час війни й окреслено його перспективи в разі, якщо воєнні дії в країні затягнуться на тривалий час. Водночас з метою протидії цьому держава намагається вживати всіляких заходів, аби мінімізувати негативні наслідки війни та сприяти збереженню людського потенціалу України, впроваджуючи різноманітні програми підтримки. Врахування досвіду відновлення країн Балканського регіону може бути хорошим прикладом того, як уникнути прорахунків у цьому напрямі.

Ключові слова: зайнятість, ринок зайнятості, працевлаштування, робочі місця, внутрішньо переміщені особи, біженці, безробіття

OLENA IVANENKO

The labor market and employment during the war: state and prospects

The article deals with changes in the employment market taking place during the war, its state and future prospects.

The changes that have taken place in the employment market in the 21st century, in particular, the transformation of its structure and modes of labor activity due to globalization processes, and recently the practices of remote work through Internet networks and digital platforms that have become familiar and traditional and have grown during quarantine restrictions, after February 24, turned out to be perhaps the most stable and tenacious form of employment for the population of Ukraine. Improving the legal framework for these forms of employment minimizes job losses and guarantees earnings, including the IT sector, where Ukraine is not the last actor not only during the war, but also in the post-war perspective.

Large-scale destruction of industrial and other enterprises, transport and other infrastructure in the country, the curtailment of small and medium-sized businesses, the outflow of skilled labor abroad, an increase of the number of internally displaced persons, etc. dealt a tangible blow to the employment market, causing an imbalance between the supply and demand for jobs, the fall of wages, and increased impoverishment among the most vulnerable segments of the population. Based on the materials of sociological research and public opinion polls the article shows the dynamics of changes in the employment market during the war and identifies prospects if hostilities in the country drag on for a long time. At the same time, in order to counteract this, the state is trying to take all possible measures to minimize the negative consequences of the war and help maintain the human potential of Ukraine by introducing various support programs. Taking into account the experience of the post-war reconstruction of the Balkan region countries can serve as a good example of how to avoid miscalculations in this direction.

Keywords: employment, employment market, jobs, internally displaced persons, refugees, unemployment

ІНГА КОЗЛОВА,

кандидатка соціологічних наук, доцентка кафедри соціології Українсько-го католицького університету, завідувачка Соціологічної лабораторії (79011, Львів, вул. Іл. Свенціцького, 7)

INHA KOZLOVA,

PhD in Sociology, Associate Professor, Department of Sociology, Ukrainian Catholic University, Head of the Sociological Laboratory (7, Svetsitskyi St., Lviv, 79011)

k.inha@ucu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-6226-4402>

Культурна спадщина Львівщини: (візії експертних середовищ)

До 24 лютого 2022 року в Україні точилися дискусії про культурну спадщину, матеріальну та нематеріальну, а також про шляхи роботи із нею. Ці обговорення мали на меті пошук нових підходів у роботі зі надбаннями поколінь або ж просто винесення на порядок денний потреби в роботі з ними. Якщо говорити про кейс Львівщини, то ці дискусії вилились у відбір об'єктів для роботи/відновлення. До участі у Програмі «Велике будівництво», яка мала розпочатися в Україні у 2021 році й передбачала реставрацію знакових об'єктів культурної спадщини, Львівська область відібрала 16 об'єктів. За типологією ці об'єкти поділяються на кілька груп: 1) городища, визначні місця; 2) оборонні комплекси (замки та монастирі); 3) палаци, палацово-паркові комплекси та адміністративні будівлі; 4) муровані храми (церкви та костели); 5) дерев'яні церкви.

Більшість об'єктів із цього списку перебувають у державній власності (на балансі Департаменту архітектури та розвитку містобудування Львівської ОДА), однак вони не використовуються повноцінно місцевими громадами та не є активними туристичними локаціями. Запропоновані до переліку об'єкти культурної спадщини потребують не лише реставраційних робіт, а й, передусім візії залучення їх у культурне й економічне життя локальних громад, спільноти Львівської області та України в цілому, а також створення умов для забезпечення їхньої конкурентоспроможності як туристичних об'єктів. У процесі роботи над об'єктами культурної спадщини було вирішено у межах одного з етапів реалізації проекту провести соціологічне дослідження, а саме низку експертних глибинних інтерв'ю з архітекторами та архітекторками, менеджерами та менеджерками культури, а також працівниками та працівницями галузі туризму

Цитування: Козлова, І. (2022). Культурна спадщина Львівщини: (візії експертних середовищ). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 76–89, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.04.076>.

як сторонами, які в той чи інший спосіб працюють або саме з цими об'єктами культурної спадщини Львівщини, або ж з об'єктами такого типу. Упродовж березня — червня 2021 року було проведено 20 напівструктурованих глибинних інтерв'ю з експертками та експертами у галузях¹:

- туризму (6 інтерв'ю);
- архітектури (8 інтерв'ю);
- менеджменту культури (6 інтерв'ю).

Кожна група була максимально диверсифікована, щоб на виході отримати якнайширшу та найрізноманітнішу інформацію.

Метою цього дослідження є спроба концептуалізації (на підставі матеріалів згаданого вище дослідження) роботи зі спадщиною у період до повномасштабного вторгнення Росії в Україну, а також коротка дескрипція ситуації під час війни та гіпотезування про подальшу роботу із цим феноменом у майбутньому, в повоєнний період.

Теоретичною рамкою статті є теорія конструкціонізму, адже в тексті буде йтися про присвоєння, відновлення та конструювання нових функцій, задля повернення життя закинутим об'єктам культурної спадщини.

Почнімо з термінів. У 1988 році Президія Верховної Ради УРСР ратифікувала Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини ООН, яку остання ухвалила ще 1972 року. Згідно з цією конвенцією, під культурною спадщиною розуміють:

- **пам'ятки** — твори архітектури, монументальної скульптури й живопису, елементи та структури археологічного характеру, написи, печери та групи елементів, які мають видатну універсальну цінність з точки зору історії, мистецтва чи науки;
- **ансамблі** — групи ізольованих чи об'єднаних будівель, архітектура, єдність чи зв'язок з пейзажем яких є видатною універсальною цінністю з точки зору історії, мистецтва чи науки;
- **визначні місця** — творіння людини або спільні витвори людини та природи, а також зони, включно з археологічними визначними місцями, що є універсальною цінністю з точки зору історії, естетики, етнології чи антропології [Конвенція, с.а.: ст. 1].

Під культурною спадщиною у статті розумітиметься матеріальна її складова, тобто фізичні об'єкти: садиби, палаці, церкви.

Попри те, що дискусії стосовно феномену спадщини точилися у суспільстві вже доволі давно, українських соціологічних досліджень на цю тематику не так

1 Архітектор, чоловік (05.03.21); архітектор, чоловік (16.03.21); архітектор, чоловік (18.03.21); архітектор, чоловік (03.04.21) архітектор, чоловік (12.04.21); архітектор, чоловік (21.04.21); архітектор, чоловік (28.05.21); архітектор, чоловік (09.06.21); працівниця галузі туризму, жінка (24.03.21); працівниця галузі туризму, жінка (07.04.21) працівник галузі туризму, чоловік (13.04.21); працівник галузі туризму, чоловік (20.05.21); працівниця галузі туризму, жінка (01.06.21); працівниця галузі туризму, жінка (10.06.21); менеджерка культури, жінка (28.03.21); менеджер культури, чоловік (03.05.21); менеджер культури, чоловік (06.05.21); менеджерка культури, жінка (07.05.21); менеджер культури, чоловік (16.05.21); менеджер культури, чоловік (18.05.21).

багато. Якщо говорити про кейс Львова, то у 2018 році в рамках проекту *ReHerit* Центром міської історії Центрально Східної Європи та Українським центром вивчення громадської думки «Соціоінформ» було проведено соціологічне дослідження, яке мало на меті окреслити ставлення до культурної спадщини у Львові¹. Пізніше, у 2020-му Інститутом стратегії культури було реалізовано дослідження «Культура у Львові та для Львова», яке мало на меті з'ясувати структуру культурного середовища у Львові, а також процеси, які його формують. Окремим блоком у дослідженні розглядалося питання про спадщину, а саме її осмислення, роботу з нею, відповідальність за її збереження². Матеріали цього дослідження стали основою для статті у виданні *Springer* «Not (our) Heritage: Cultural Milieu and Urban Space of Lviv»³. Таких досліджень, які стосувалися б не лише Львова, могло бути значно більше: на 2022 рік було заплановано програму «Культурна спадщина» від Українського культурного фонду, але дослідження в межах цієї програми не були реалізовані через повномасштабне вторгнення Росії в Україну.

Далі спробую коротко окреслити результати дослідження «Спадщина Львівщини. Візії та функції», реалізованого департаментом архітектури і розвитку містобудування Львівської обласної державної адміністрації спільно з Інститутом стратегії культури за фінансової підтримки Українського культурного фонду (збирання даних та аналіз отриманих результатів здійснено авторкою цього тексту)⁴.

1. Функції пам'яток архітектури у сучасному світі

На підставі аналізу одержаних інтерв'ю можемо говорити про певні візії щодо функцій пам'яток у сучасному світі:

- **Пам'ятка як туристичний об'єкт:** *«Ну, я думаю, напевно, що виконувати якусь роль, як магнітів, притягувати туристів на ту територію. Будуть туристи, буде якийсь розвиток»* (архітектор).
- **Пам'ятка як місце пам'яті:** *«...Коли говорити про пам'ятку архітектури, то тут першим словом від пам'ять — пам'ятка. ... Тому що архітектуру не можна сприймати, як просто, знаєте, об'єм, побудований з цегли, каменю,*

1 Дослідження на підставі фокус-групових дискусій з експертами, які працюють з феноменом спадщини (вчителі/-льки, екскурсоводи, працівники/-ці музейної галузі, представники/-ці влади). Доступне за посиланням: https://reherit.org.ua/wp-content/uploads/2019/09/ReHERIT_Presentation-of-Sociological-survey-on-Heritage-in-Lviv-2018.pdf (11).

2 Дослідження базується на 30 напівструктурованих глибинних інтерв'ю з освітянами/-ками, менеджерами/-ками культури, посадовцями, представниками/-цями бізнесу, керівниками/-цями інституцій культури. Доступне за посиланням: <https://isc.lviv.ua/doslidzennya/kultura-u-lvovi-ta-dlya-lvova/>

3 Стаття доступна за посиланням: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-61765-3_9

4 Більше про проект можна прочитати за посиланням: <https://isc.lviv.ua/projects/>

- бетону та скла, — це є просто будівля. А коли говориться про архітектуру, то там є певні смисли» (архітектор).
- **Пам'ятка як місце ознайомлення з історією та культурою, як інструмент комунікації:** «Пам'ятки архітектури — це частина спадщини, яку нам залишили предки, таке саме, як мова, традиції, історія, якісь інші речі, на яких будується взагалі національна свідомість, народ і нація, які об'єднують людей у певні групи, і там, де є спадщина, там є і її спадкоємці, і вони шанують ту землю, де є ця спадщина...» (архітектор).
 - **Пам'ятка як локація для проведення заходів:** «Крім того, це можуть бути локації, де можна проводити якісь цікаві речі. За кордоном я бачила, наприклад, на фасаді костелу лазерне шоу. Це неймовірно гарно і цікаво, і воно людей приваблює, притягує» (працівниця галузі туризму).

Візії є різними, однак поєднує їх одне — респонденти/-ки зазначають, що пам'ятка має жити, навіть якщо її функція/-ї змінилась/-ися, тобто у процесі реконструкції та/чи переосмислення вона виконує не ті функції, заради яких її створювали.

Українським є сам базовий підхід до феномену спадщини, наголошують менеджери культури: або ми розуміємо **спадщину** як щось **мертве і неживе**, тобто: «Це або пам'ятник Шевченку, або Хмельницькому, або Лесі Українці в бронзі, під яким поховано все, що можна поховати. І дуже часто ця культурна спадщина в такому форматі, в такому варіанті якби своєю такою залізобетонною плитою ховає під собою нові покоління» (менеджер культури); або йдеться про **передання традицій наступним покоління**, і «тоді ця культурна спадщина, яка була, стає, передається імпульсами живого в пошуках живого» (менеджер культури).

Таким було загальне бачення функцій спадщини, пам'яток архітектури в сучасному світі з боку наших респондентів та респонденток.

2. Концепції роботи зі спадщиною в Україні та Львівській області

На підставі зібраних даних поговоримо про **загальні** концепції, бачення та стратегії роботи зі спадщиною, зокрема пам'ятками архітектури у такому форматі, як їх бачать архітектори, культурні менеджери/-ки, представники та представниці туристичної індустрії. Почнемо з логістики роботи зі спадщиною.

Опитані культурні менеджери, архітектори та працівники галузі туризму окреслили доволі чітку послідовність дій у роботі з пам'ятками архітектури, коли ми розглядаємо ревіталізацію їх та присвоєння/повернення їм певних функцій. Насамперед йдеться про **пошук ідеї, «родзинки»** через дослідження історії місця, кожного конкретного об'єкта, кожної конкретної локації: «Відповідно важливо сформувати для кожного з цих комплексів, скажімо, 10 тих особливостей, які би дозволили стати основою для подальшої стратегії. Якщо, наприклад, це Потоцькі, ми розуміємо, що це дуже знакова, важлива родина, яка відігравала неймовірний вплив на Галичину, на Поділлі, загалом на Україні, ось, і яка має вплив і на економічний розвиток, і на культуру, на освіту, на гастрономію» (менеджер культури). На другому етапі важливим є **дослідження стану об'єкта** включно з юридичними аспектами питання (право власності тощо). На третьому — варто

дослідити **активність місцевої громади**, її зацікавленість та готовність включатись у процеси роботи над об'єктами, зокрема в розбудову туристичної інфраструктури, яка створить для представників/-иць громади робочі місця (продаж домашньої харчової продукції місцевого виробництва, сувенірів тощо): *«Перш за все це зайнятість, я не знаю, можливо, це складно трошки показати, що от “Ви, пані Ганю, Ви вмієте гарно випікати дуже смачний хліб, ми всі знаємо, що у вас є п'єц цей старовинний, — давайте будуть туристи сюди приїжджати, а ви будете випікати для них свіженький хліб. А вони будуть купувати цю хлібину за 60 — 80 гривень. А може і за 100 буде хтось купувати”»* (працівник галузі туризму). На четвертому етапі варто обрати **менеджера та сформувати команду**, що працюватиме над об'єктом: *«Майстерність цього менеджера, управління полягає в тому, як це все максимально розкрити, як зробити доступними недоступні місця, видимими невидимі написи чи якісь об'єкти оригінальні, як подати археологічні знахідки, артефакти в експозиції, щоб це не був просто склад викопаних об'єктів, щоб кожен з них був відповідно описаний і підсвічений, мав свою історію»* (архітектор). Важливою на цьому етапі є інституціоналізація й офіційний статус членів команди, адже волонтерство на громадських засадах не довготермінове: *«Ключову роль в управлінні пам'ятками мають посідати експерти і, напевно, влада, тому що жодна громадська організація, якийсь рух не може забезпечити сталості. Тобто громадські рухи зазвичай тримаються на ентузіастах, на якихось особистостях, які в певний момент вичерпують свій ентузіазм та можливості, — і все це в один момент може зникнути»* (архітектор). Також важливо, щоб участь у процесі роботи над пам'яткою брали фахівці та фахівчині. На п'ятому етапі варто визначити **цільові аудиторії**, на які буде спрямоване функціонування локації, та **розробити маркетингову стратегію** на основі сформованих ідей, «родзинок» місця. Шостим етапом є **безпосередня робота над об'єктом**.

Важливим також є коректний підхід до роботи з громадою. Йдеться про те, що потенційну туристичність пам'ятки слід презентувати не як потенційну проблему, а як можливість створення нових робочих місць.

Конкретним вдалим прикладом роботи із пам'яткою, зокрема у питанні залучення громади, низка опитаних експертів та експерток називали Тустань: *«Хтось випікає хліб, хтось пише писанки, хтось робить якісь сувенірчики такі місцеві, як то кажуть, допотопні, наївні, але все працює. Яскравий приклад, про який можна говорити, — Тустань. Там жителі села біля цієї фортеці в Тустані це зрозуміли. Вони зробили такий клуб, де можна зібратися і там знову ж таки це весілля розіграти чи інсценізувати, чи там перекусити якимось і так далі. Вони це все розуміють. Я завужу шинку, в мене це добре вдається, я спечу кишку, а я ще там щось зроблю. Ми накриємо такий стіл, і всім буде добре, а хтось самогонку, може, робить»* (працівник галузі туризму). В такий спосіб ще раз наголошують, що включеність, зацікавленість громади є важливим чинником розвитку об'єкта.

Підсумовуючи, варто зробити акцент на тому, що **ревіталізація — це комплексне поняття**, яке включає роботу над концепцією об'єкта, цільовими аудиторіями, на яких він розрахований, функціями й активностями, якими він має

бути наповнений, а також роботу над інфраструктурою. До цієї роботи мають бути залучені не лише архітектори, а й представники інших галузей: *«Велику частину в тому всьому має займати участь таких фахівців, як культурологи, соціологи, економісти й інші, тому що в проєктах ревіталізації 80% роботи — це є робота гуманітаріїв, а не техніків»* (архітектор).

3. Інфраструктура навколо об'єктів

За результатами інтерв'ю з експертами та експертками зрозумілим є те, що реставрація/ревіталізація об'єктів сама собою не цілком ефективна, це слід робити у комплексі із розробленням туристичної інфраструктури: *«Тобто побудовані спеціальні центри прийому туристів, де паркінг, де є магазинчики з сувенірами і так далі, гроші від яких ідуть також на реставрацію, підтримання тих пам'яток»* (працівниця галузі туризму).

Отже, якщо узагальнити думки наших респондентів/-ок, у комплексі з ревіталізованою пам'яткою мають іти:

- відремонтована дорога до пам'ятки;
- дорожні вказівники до пам'ятки;
- позначки про пам'ятку на картах систем навігації (Google Maps тощо);
- зупинки громадського транспорту;
- громадські вбиральні (*«Я не знаю в жодній з пам'яток Львівщини гідного людського буття туалету. Саме за цим і визначають про нас думку іноземці. Ви їм покажіть 150 ікон, а потім відведіть в туалет на автостанцію №3, і вони всьо дізнаються про країну»* (працівник галузі туризму));
- інформаційні центри;
- місце, де можна підобідати (кафе, ресторани, місцевий фуд-корт);
- продаж місцевої сувенірної продукції.

Більшість із цих інфраструктурних елементів перелічували експерти та експертки, які працюють у галузі туризму. Вони також наполягають на важливості участі громади у налагодженні цих елементів: *«Коли люди їдуть до якогось об'єкта, вони їдуть, наприклад, через село, і дуже важливо, коли громада розуміє, яким це село має бути: узбіччя чисті, покошені і все підмальовано, щоб також була гарна картинка дороги, яка веде до того об'єкта»* (працівниця галузі туризму).

Інфраструктура має бути продуманою, пристосованою до місця, такою, що не шкодить йому, не трансформує уявлення про нього як про щось глобалістичне, а не унікальне: *«Тому навіть якщо є музейна установа, комунальна чи державна, вона повинна активно заохочувати бізнес до створення якісних продуктів на основі культурної спадщини: це якісна сувенірка, якісне харчування, якісні розваги, атракції, але власне наголошую якісні — вони мають підсилювати досвід відвідування цієї пам'ятки, бути в контексті, тобто не може бути у Звенигороді «Маша і Медведі» чи якийсь незрозумілий луна-парк, а воно має якось чином доповнювати цю тематику, підсилювати, задовольнити потреби всіх аудиторій (і щоб дітям було чим зайнятись, і для сімей, і для компанії молодих людей, і для старших)»* (архітектор).

Також важливим є **формування інформаційної політики та комунікаційної стратегії** в роботі з об'єктами. Є потреба у створенні **інформаційних центрів**:

не обов'язково окремих для тої чи тої пам'ятки, може бути один, який координує роботу на всіх пам'ятках Львівщини. Було озвучено думку про **портал**, де була б розміщена інформація про кожну пам'ятку. Одна з опитаних респонденток зразком такого порталу назвала туристичний портал Чернігівщини.

Також важливим є створення та **ведення інформаційних сторінок** кожної пам'ятки **у соціальних мережах**: *«Це мають бути сторінки в соцмережах, їх активне ведення зацікавленими особами, громадою, напевно, насамперед»* (працівниця галузі туризму); *«Ну і плюс до того — інформувати в соцмережах, бо люди зараз багато сидять в Facebook, Instagram і реєстрі. Якщо би кожен з цих об'єктів мав свою сторіночку, яка би велась регулярно, а не так, як в нас вміють — закидати одну фотку на півроку»* (працівниця галузі туризму). З позиції менеджерів культури, важливим є взагалі інформування про те, що є перелік об'єктів, які можна використовувати для подієвого туризму, однак хтось має цей процес координувати, займатися ним: *«Найперше — це якісна комунікація. Загалом велика кількість культурних менеджерів не знає взагалі про те, що ці чи ці локації можна використати для реалізації проєктів і взаємодії з ними. Відповідно мусить бути чи сайт, чи сторінка, чи певна інформація і певна відповідальна людина, з якою можна було би комунікувати щодо цього об'єкта, безпосередньо його використання для спільних проєктів чи для реалізації власних проєктів на базі цих об'єктів»* (менеджер культури). Глобально, те саме стосується і просто відвідин об'єктів туристичними групами, адже, на думку опитаних нами респондентів/-ок, люди схильні їхати у місця, про які вони вже десь чули, які перебувають «на слуху»: *«На жаль, наші туристи просто їдуть на щось таке, що на слуху. Про що вони вже чули, що вони вже бачили. Ну, тобто заманити їх селом дуже складно. Їм треба вже відомий об'єкт»* (працівниця галузі туризму). Також опитані експерти та експертки зазначають, що зараз привернути увагу до об'єкта можуть **блогери** або інші **відомі особи**, однак цей процес теж мав би бути в певний спосіб керований: *opinion makers* мали б спиратися на певний узгоджений посил, меседж про пам'ятку, який базується на «родзинці» місця: *«Тобто навіть якщо запрошувати відомих людей, наголошувати їм, що вони там мають сказати. Багато хто з блогерів їздить спонтанно і сам розказує, що вважає за потрібне. Але якщо це робити цільово, з певною метою і давати цим людям певні меседжі, які вони мають донести до інших, до потенційних туристів, то, мені здається, буде більше толку і буде цікавіше»* (працівниця галузі туризму).

Можливим також є надання рекомендацій, інформації про об'єкти від обласних органів влади: *«Кожен із цих проєктів мав би мати окрему чи сторінку в соціальних мережах, чи окремо лендінг пейдж, де коротко можна було б дізнатися про об'єкт, або якщо у Вікіпедії класно описано, то принаймні час від часу [має бути] формування певних списків-рекомендацій від області, що варто відвідати, інформація така дозована, як-от: починається літній сезон, наша область має такі вже відомі магніти, але є ряд менш відомих — ось список, ось інформація про них, ось локація на Google Maps, ось додаткова важлива інформація, ось постик, якщо ви не хочете їхати самі, хочете їхати групою, ось вам допоможуть. І вже в такому форматі можна їх розвивати, привертати увагу і вже наповнювати це якимись смислами»* (менеджер культури).

Проблемним є питання **доступності** для відвідувачами огляду пам'яток із середини. Кейс Львівської області доводить що такі екскурсії можливі лише за попередньою домовленістю гіда-екскурсовода з кимось із місцевих мешканців, хто має доступ до пам'ятки, тобто має ключі: *«Бувають моменти, під'їжджаєш, вже все домовлено, нагадуєш людині, а там “я забув, поїхав”.* Так-так, в мене і таке було. “Ну, чого ви мені ще не нагадали сьогодні зранку, я там щось передумав”, а ключів більше ні в кого немає» (працівниця галузі туризму); *«В Ісяях була проблема з тим, щоб знайти контакти людини, яка відкріє церкву. В мене була група іноземців, це були професори Ягеллонського університету, і їм дуже залежало, щоб потрапити всередину. Всі мої намагання додзвонитися в сільську раду, знайти якихось людей були марними. Ну і потім в підсумку поїхали, і нам храм так і не відкрили»* (працівниця галузі туризму).

Самостійний огляд пам'ятки в той самий день без попередньої домовленості неможливий. Виходячи з позицій наших респондентів/-ок, це питання можна було б розв'язати, розмістивши біля пам'ятки таблиці із контактами осіб, які мають ключі, або ж створенням електронного ресурсу, де потенційні відвідувачі могли б «стати у чергу» на відвідини: *«В принципі за кордоном вже всюди є електронна реєстрація. От як я десь хочу поїхати за кордон, так я собі вхожу в ту систему, заздалегідь, звичайно, реєструюся на екскурсію»* (працівниця галузі туризму).

4. Типи підходу до роботи із пам'ятками

На основі інтерв'ю з нашими респондентами (здебільшого архітекторами) було визначено такі базові підходи до роботи зі спадщиною (пам'ятками архітектури):

- **Втручання** (адекватна реконструкція, відновлення певних елементів та функцій): *«Якщо ми вже й вирішуємо зробити об'єкт пам'яткою минулого, то варто зробити так, щоб він в якомога більш чесний і виразний спосіб говорив нам про те, як те минуле виглядало»* (архітектор). На сам процес «втручання» так само існують різні погляди, до прикладу, це стосується питання, який саме культурний шар відновлювати *«Загалом якщо говорити про відновлення, то воно має бути так само чесним передовсім, і, як на мене, не варто — чи рідко коли варто відновлювати об'єкти станом на якийсь певний момент в часі. Якщо об'єкт дійшов до нас зараз зі всіма нашаруваннями, то треба дивитися на весь цей пласт нашарувань і розглядати ніби сам факт того, що ці зміни відбувалися, історію, яку теж в певний спосіб можна використати, презентувати у читабельний спосіб»* (архітектор). Втручання в пам'ятку частково може передбачати збереження попередньо закладених при будівництві самого об'єкта функцій. Важливим акцентом при втручанні є збереження справжності, автентичності об'єкта і матеріалів: *«Насамперед, як на мене, найважливіше — це повага... до пам'ятки, культура реставрації, культура реновації, культура відновлення пам'яток... Ми мусимо максимально зберегти те, що нам залишила історія, ми мусимо максимально зрозуміти і йти, очевидно, за задумом автора-архітектора, який працював над цією пам'яткою, максимально використовувати ці матеріа-*

ли, які використовувалися в побудові тої чи іншої пам'ятки... Мені здається, що так само дуже важливо, що реставрація має виконуватися тими матеріалами, з яких створювалася ця пам'ятка. Це не має бути знову ж таки синтетика, не мають бути сучасні синтетичні матеріали, котрі невідомо як себе поведуть за кілька десятиліть... От власне це є повага. Тобто якщо наші будинки були покриті колись черепицею, ми маємо відновити черепицю, якщо були покриті бляхою, маємо відновити бляху, якщо вони були покриті міддю, ми маємо відновити мідні покриття. Ми повинні максимально досліджувати, знати й відновлювати так, як воно було з самого початку» (архітектор).

- **Консервація** (запобігання подальшому руйнуванню): «Ну бажано зробити все ж таки старий дах, як на фотографіях. Є фотографія, відомо, який він був, його треба таким і зробити. Якщо не відомо, тоді йде мова про консерваційний дах. Якщо відомо, треба просто це відтворити і все. Тут дуже прості підходи» (архітектор). У цьому контексті також важливим є акцент на збереженні автентичного вигляду, якщо ми достеменно знаємо, яким він був.
- **Невтручання** (іноді залишити пам'ятку у такому стані, в якому вона є, для неї краще, ніж непрофесійне втручання). Тобто є дві ключові причини застосування концепції невтручання: коли втручання здійснюється непрофесіоналами, та коли пам'ятка може бути зруйнована шляхом розбудови інфраструктури навколо об'єкта.

5. Функції, які можуть виконувати пам'ятки архітектури із переліку

На основі зібраних інтерв'ю з експертами й експертками можемо говорити про такі функції, фактично універсальні для всіх об'єктів:

- **Місце проведення різноманітних тематичних фестивалів** (в одній локації декілька типів фестивалів у різний час): «Ну, там весняні, осінні, різні. Тематичні. Свято якогось меду, наприклад на території в тому ж Свіржі, чи свято вина, чи якимось це організовувати з різними фестивалями. Це дуже-дуже непогана ідея: воно притягує людей насправді» (працівниця галузі туризму).
- **Місце проведення концертів, зокрема класичної музики**: «Так, як в Годовиці, організувався концерт, як ви пам'ятаєте; він був прекрасно організований» (працівниця галузі туризму).
- **Місце презентації зразків української культури та традицій**: «Найпростіший приклад, але він такий універсальний, бо він підходить до будь-чого, це от регіональне, локальне весілля традиційне. Воно збирає, воно акумулює повністю все. Це костюми, це традиції, це музика, це спів, це танці — це все повністю зібрано в одній події, яку можна переглянути і, найголовніше, — взяти участь в цьому протягом там 3-х годин» (працівник галузі туризму).
- **Місце проведення конференцій, лекцій** (спеціально обладнані конференц-зали);
- **Музей** (освітній аспект): «Дійсно дуже добре все-таки розвивати музейну частину в замках. Тобто, навіть якщо би їх там доводилося пристосовувати під якісь офіси громади, то все одно треба віднайти баланс — частину найцінніших приміщень обов'язково робити з музейною функцією, можливо,

з мобільною можливістю, щоб їх за необхідності можна було б дуже швидко переробити в якусь аудиторію» (архітектор),

– **Готель:** «Звичайно, тут можна додавати, мабуть, частину якихось приміщень пристосовувати під житлову функцію, під готельні номери, тобто це вже безпосередньо треба дивитися конкретно на кожен палац» (архітектор).

– **Ресторан.**

– **Об'єкт для розвитку кіноіндустрії.**

Також у низці інтерв'ю було наголошено, що доступ до пам'яток має бути інклюзивним: «Хоча, безумовно, в ідеалі, якщо б гроші були, то і для людей з інвалідністю, наприклад, незрячих теж би було варто поставити якийсь об'єкт» (архітектор). Також ідеться про доступність пам'ятки для людей з інвалідністю, про можливості її огляду: «Якщо про доступність та інклюзивність цих просторів, то дуже часто, саме зараз, наприклад, все більш активними з точки зору відвідування таких об'єктів і подорожей стають молоді сім'ї чи люди з інвалідністю і важливо, щоб всі нові об'єкти культурної спадщини, які ревіталізуються, вже були адаптовані до їхніх потреб. Це те, чого дуже часто бракує, і те, на що варто звертати увагу» (менеджер культури).

Усі ці функції одночасно є і загальними моделями **монетизації** об'єктів. Додатковою функцією може бути виготовлення і продаж місцевої продукції та сувенірів: «Сувенірний бізнес — це коли продають предмети якогось регіонального ремесла, а не перетворюють це на продаж китайського “ширпотребу”. Бо тоді сувенірний бізнес втрачає сенс» (архітектор).

6. Опіка над об'єктами / зацікавлені сторони

Якщо говорити про те, хто мав би опікуватись об'єктами спадщини, за результатами інтерв'ю можемо говорити про кількох ключових акторів. Це:

- громада;
- бізнес / приватні інвестори;
- держава.

Вочевидь, ідеальною моделлю було б поєднання всіх трьох акторів у роботі із кожним конкретним об'єктом або принаймні співпраця будь-яких двох із цих акторів.

Говорячи про громаду, слід розуміти: важливою є робота з її членами задля досягнення розуміння того, що:

- а) пам'ятка не є суто їхньою власністю, а належить ширшій громадськості;
- б) збереження об'єкта у належному стані може забезпечити наявність робочих місць у громаді.

Один з опитаних архітекторів зазначає, що громада не завжди відповідально ставиться до наявних у її населеному пункті пам'яток: «Спадщина є лише там, де є спадкоємці», а, на жаль, в нашій країні дуже часто спадщина не має спадкоємців, тобто в різних містечках, особливо в невеликих містечках, селах часто є надзвичайно цінні об'єкти — є дерев'яні церкви, є костели, є палаци, замки, якісь унікальні залишки фортифікаційних, сакральних, промислових споруд, які, на жаль, місцеве населення не цінує взагалі, в силу своєї неосвіченості люди просто не розуміють цієї спадщини — і вони не є її спадкоємцями насправді» (архітектор).

Активними opinion makers у громаді можуть бути **вчитель історії та священник**: «Я часто маю зустрічі, спілкуюся зі священниками: від Товариства охорони пам'яток ми проводимо навчальні семінари з охорони сакральної культурної спадщини. Коли ми спілкуємося, я завжди наголошую, що наші розмови торкаються сфери діяльності священника, церковного комітету, парафіян в тій частині, де це стосується збереження пам'ятки. Ми консультуємо і допомагаємо там, у тих парафіях, де люди дбають про свою пам'ятку і хочуть для пам'ятки зробити щось добре» (архітектор).

Якщо говорити про бізнес, низка респондентів зазначають, що, до прикладу, замки віддавали б саме бізнесу, але за умов дотримання низки вимог: «Тобто відновлення відповідно до проєктно-кошторисної документації, яка буде розроблена, погоджена в основному порядку — і тоді, будь ласка, відновлюйте, і довгострокова оренда на 49 років» (архітектор).

Державу опитані респонденти/-ки вважають актором, який міг би якщо не **ініціювати співпрацю**, то принаймні **продемонструвати свою готовність до неї**: «Тут мають бути з державної сторони прийняті певні законодавчі акти, які дозволять тісну співпрацю з бізнесом, зокрема концесію, про що я згадувала. Це мусить бути на державному рівні, і держава мусить дати такий меседж, що ми відкриті. Це найосновніше: що ми готові до співпраці, ми готові приймати інвестиції, тому що, звичайно, прекрасно, коли держава вкладає свої кошти. Має, напевно, якась державна програма займатися відновленням історико-культурної спадщини... Хотілось би, щоб це дійсно була якась програма конкретна, з прописаними коштами, термінами і плюс оці закони, які б відкривали шлях в тому числі іноземним інвесторам..., чого ми завжди боїмося, бо українські інвестори, я не впевнена, що готові... по-перше, «світити», що в них є такі гроші, по-друге, вкладати. Тож це, напевно, були би іноземні інвестори, які на певних умовах вкладали б кошти, аби відновлювати це все» (працівниця галузі туризму).

Так виглядала ситуація у 2021 році, йшлося про пошук візійних рішень для ревіталізації та повернення життя певним об'єктам культурної спадщини, щоб частково, в такий спосіб оживити й ті місцевості, в яких вони знаходяться, створити там робочі місця тощо. Натомість 24 лютого 2022 кардинально змінило візію та стратегію роботи з пам'ятками. Згідно з даними на ресурсі «Зруйнована культурна спадщина України» станом на 13 листопада 2022, російські загарбники пошкодили та зруйнували 519 об'єктів культурної спадщини та культурних установ України [Зруйнована культурна спадщина України, 2022]. Внаслідок цих обставин усі актори, відповідальні за роботу зі збереження пам'яток, змушені були зробити крок назад, від рефлексій про новий функціонал до банального збереження пам'яток.

Якщо звернутися конкретно до прикладу Львова, то управлінці/-ки та представники/-ці культурно-мистецьких середовищ міста відійшли від пошуку моделей ревіталізації та почали шукати шляхів збереження об'єктів культурної спадщини. Першою чергою почали з вітражів, які закривали, а потім перенесли у безпечні місця. Потім почали працювати у схожий спосіб і з дерев'яними творами мистецтва. Одночасно з цим почали працювати з вуличними скульптурами, захищаючи їх спеціальними риштуваннями в такий спосіб, щоб

у раз пошкодження усі фрагменти збереглися в одному місці [Спадщина, 2022]. Польща і Німеччина допомагали у цьому плані і консультативно і матеріалами для консервування пам'яток. Ще перед початком повномасштабного вторгнення популярним стало оцифровування пам'яток, створення їхніх 3D-моделей. До прикладу у Львові цим займається компанія *Skeiron*. Разом з однодумцями за сприяння міста й області компанія запустила ініціативу *#SaveUkrainianHeritage*. Мета — 3D-сканування культурних пам'яток по всій Україні, створення відповідних 3D-копій, що в разі потреби можуть стати основою для ПКД і, власне, відновлення об'єкта [Спадщина, 2022]. Тут слід зауважити, що існує низка фотоархівів, які допоможуть в разі ухвалення рішення відновити втрачені споруди такими, якими вони були, але *Skeiron* уможливорює більш глибоку реконструкцію.

Також утворилися й активно розгорнули свою роботу ініціативи, які збирають кошти на відновлення пам'яток культури. До прикладу, йдеться про *Skrynja Cultural Protection Programm*¹, діяльність якої спрямована на підтримку музеїв та інституцій культури. Студент та студентка Українського католицького університету започаткували благодійний фонд *Save Art UA*², одним із напрямків роботи якого є збереження музейних колекцій.

Хочеться вірити, що після завершення війни ми матимемо змогу повернутися до роботи над перевинайденням функцій, яку обірвала війна. Залучення іноземних експертів, коштів та досвідів може стати у пригоді, адже відбудова України стане піар-майданчиком для багатьох країн. Проблема може полягати в пошуку ресурсу саме на цю ділянку роботи, адже усі зголошення закордонних архітекторів стосуються відбудови житлової інфраструктури міст, а не об'єктів культурної спадщини. Ірина Склокіна, дослідниця міської історії у своєму інтерв'ю *House of Europe* зазначила, що «поки живі люди — спадщина незнищена» Якщо спільнота має пристрасть до спадщини, хоче об'єднуватися навколо неї і через неї, то і спадщина... буде мати своє продовження» [Поки живі люди, 2022]. Ця цитата стосується спадщини знищеного російськими окупантами Маріуполя, але насправді вона є універсальною для роботи з феноменом спадщини взагалі. Аналіз інтерв'ю, яким здебільшого присвячений цей текст, свідчить про те саме: якщо буде бажання спільноти — робота зі спадщиною можлива, її відновлення та перевинайдення можливе.

Як підсумок можна знову констатувати: до повномасштабного вторгнення Росії в Україну розроблялись різні моделі роботи зі спадщиною, принаймні ця тема була на слуху, зі спадщиною працювали. Йдеться про її ревіталізацію, повернення або ж виконструювання для неї нових функцій, щоб вона могла повноцінно функціювати в сучасному світі, а спільноти, долучені до її відновлення та подальшого функціонування, могли монетизувати вкладені зусилля. Усі ці процеси війна поставила на паузу та змусила дбати в передусім про збереження бодай того, що є, від невпинних цілеспрямованих знищень, адже знищення

1 Детальніше про проект *Skrynja Cultural Protection Programm* можна прочитати за посиланням <https://saveua.art/>

2 Детальніше про проект *Save Art Ua* можна прочитати за посиланням <https://saveartua.com>

української культурної спадщини — це теж конструювання, конструювання російського дискурсу про несаможиттєвість України, її вікову колонізаційну приналежність до Росії.

Джерела

Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини (s.a.). Одержано з: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text

Зруйнована культурна спадщина України (2022). Одержано з: <https://culturecrimes.mkp.gov.ua/>

Спадщина: як у Львові захищають пам'ятки в часі війни (2022). Одержано з: <https://isc.lviv.ua/blog/spadshchyna-v-chasi-vijny/>

«Поки живі люди — спадщина незнищенна»: інтерв'ю з дослідницею Центру міської історії Іриною Склокіною (2022). Одержано з: <https://houseofeurope.org.ua/stories/as-long-as-people-are-alive-the-heritage-cannot-be-destroyed-an-interview-with-iryna-sklokina-a-researcher-at-the-centre-for-urban-history>

Одержано 23.11.2022

References

Convention on the Protection of World Cultural and Natural Heritage (s.a.). [In Ukrainian]. Retrieved from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_089#Text [=Конвенція s.a.]

The destroyed cultural heritage of Ukraine (2022). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://culturecrimes.mkp.gov.ua/> [=Зруйнована 2022]

Heritage: how monuments are protected in Lviv during the war. Retrieved from: <https://isc.lviv.ua/blog/spadshchyna-v-chasi-vijny/> [=Спадщина 2022]

«As long as people are alive, heritage is indestructible»: an interview with Iryna Sklokina, a researcher at the Center for Urban History. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://houseofeurope.org.ua/stories/as-long-as-people-are-alive-the-heritage-cannot-be-destroyed-an-interview-with-iryna-sklokina-a-researcher-at-the-centre-for-urban-history> [=Поки живі люди 2022]

Received 23.11.2022

ІНГА КОЗЛОВА

Культурна спадщина Львівщини: (візії експертних середовищ)

На основі емпіричної бази у 20 напівструктурованих глибинних інтерв'ю із архітекторами, працівниками/-цями туристичної галузі та менеджерами/-ками культури (березень–червень 2021 року), авторка формулює моделі роботи із матеріальними об'єктами культурної спадщини Львівщини. Візії сформовані на прикладі 16 об'єктів, які подавались до участі у програмі «Велике Будівництво», однак насправді ці моделі є універсальними для пам'яток цих типів по усій Україні. Загальні функції пам'яток архітектури у сучасному світі, виходячи із бачень опитаних експертів та експерток, є такими:

пам'ятка як туристичний об'єкт; пам'ятка як місце пам'яті; пам'ятка як місце ознайомлення з історією та культурою та як інструмент комунікації; пам'ятка як локація для проведення заходів.

Якщо ж говорити про загальну візію роботи з означеними 16 пам'ятками архітектури, то опитані експерти та експертки бачать алгоритм таким: 1) пошук ідеї, «родзинки» місця; 2) дослідження стану об'єкта включно з юридичним боксом питання (право власності тощо); 3) дослідження активності місцевої громади, її зацікавленості й готовності включатись у процеси роботи над об'єктом; 4) вибір менеджера та формування команди, яка працювати-

ме над кожним окремим об'єктом; 5) визначення цільових аудиторій, на які буде спрямоване функціонування локації та розроблення маркетингової стратегії на основі сформованих ідей, «родзинок» місця; 6) безпосередня робота над об'єктом.

Основний акцент у статті зроблено на візії роботи зі спадщиною станом до 24 лютого 2022 року. Текст містить також опис стану після повномасштабного вторгнення та рефлексії про роботу зі спадщиною у майбутньому. Розвідка може слугувати дорожньою картою з відновлення об'єктів культурної спадщини України після завершення війни.

Ключові слова: культурна спадщина; об'єкти культурної спадщини; пам'ятка; функції пам'яток; Львівщина, участь громад

INHA KOZLOVA

The Cultural Heritage of Lviv Region: (Visions of Expert Environments)

The article is written on the empirical basis of 20 semi-structured in-depth interviews with architects, representatives of the tourism industry, and cultural managers, collected in March-June 2021. The author formulates models of work with material objects of the cultural heritage of Lviv Region. The visions were formed on the example of 16 objects that were submitted for participation in the «Great Construction» program; however, in fact, these models are universal for monuments of this type throughout Ukraine. If we talk about the general functions of architectural monuments in the modern world, based on the visions of the experts we interviewed, here they are: a monument as a tourist object; a monument as a place of memory; a monument as a place to learn about history and culture as a communication tool; location for events.

While talking about the general vision of working with the specified 16 architectural monuments, the interviewed experts see the algorithm as follows: 1) search for an idea, the «highlight» of a place; 2) research of the condition of the object, including the legal side of the issue (ownership, etc.); 3) study of the activity of the local community, its interest and readiness to be included in the processes of work on the object; 4) selection of a manager and formation of a team that will work on each individual object; 5) determination of the target audiences to which the functioning of the location will be directed and the development of a marketing strategy based on the formed ideas, and «highlights» of the place; 6) direct work on the object.

The main emphasis of the article is on the vision of work with heritage until February 24, 2022, but the article also includes a description of the situation after a full-scale invasion and reflections on work with heritage in the future. The text can serve as a road map for the restoration of the objects of the cultural heritage of Ukraine after the end of the war.

Keywords: cultural heritage; objects of cultural heritage; monument; functions of monuments; Lviv Region, community participation

ЮЛІЯ ГЕТМАН,

*аспірантка відділу соціально-політичних процесів Інституту соціології
НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)*

YULIIA HETMAN

*Postgraduate Student at the Department of Social and Political Processes, Institute
of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine*

(12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

yuliiahetman2021@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8300-520X>

Диджиталізація публічної сфери як підґрунтя інституціалізації громадсько-політичної активності онлайн

Вступ

Участь громадян у процесах ухвалення громадсько-політичних рішень є обов'язковою умовою для функціонування демократичного суспільства. Громадсько-політична активність у здійсненні державної політики дає змогу більш повно представити інтереси різних суспільних груп, підвищити якість та легітимність управлінських рішень, запобігти зловживанню владою та її бюрократизації, сприяє налагодженню співпраці між владою та громадянами. Розвиток технологій кидає виклик демократичному світові. Наприклад, диджиталізація публічної сфери водночас значно підсилює громадсько-політичну активність, уможливорює налагодження прямої та своєчасної комунікації в онлайн і водночас створює нові можливості для поширення пропаганди та дезінформації, активності ботів та тролів. Це актуалізує необхідність дослідити громадсько-політичну онлайн-активність, яка реалізується в диджиталізованій публічній сфері, та появу нових норм і правил, форм і каналів громадсько-політичних практик, збільшення рівня залученості громадян до політичних процесів, що фактично означає процес інституціалізації громадсько-політичної активності онлайн. Незамінним чинником інституціалізації громадсько-політичної активності є освоєння публічної сфери громадянами. Тож у статті спочатку проаналізовано роль цифрової публічної сфери для розвитку онлайн-активності, визначено дослідницький підхід до поняття інституціалізації в цілому, а також проаналізовано процес інституціалізації безпосередньо громадсько-політичної

Цитування: Гетман, Ю. (2022). Диджиталізація публічної сфери як підґрунтя інституціалізації громадсько-політичної активності онлайн. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 90–102, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.04.090>.

онлайн-активності. У висновках висловлено міркуваннями про те, що в подальше дослідження варто включити такі чинники: особливості інституціалізації громадсько-політичної активності в період метамодерну, що позначає новий цифровий етап розвитку суспільства; особливості інституціалізації у країні з молододою демократією; трансформацію соціальних цінностей і норм громадянства.

Диджиталізація публічної сфери

Публічна сфера визначається як простір відкритого публічного спілкування, як неформальна мережа для обміну інформацією та опініями, яка відтворюється через комунікативну дію. Становлення публічної сфери відображає розвиток суспільства в різних станах модерності в усіх його проявах. Наприклад, Ю. Габермас показує, як неінституціалізований простір згодом набуває визначальної ваги для формування громадської думки, розвитку політичної участі та її інституціалізації. Позаекономічні та позадержавні спільноти, культурні об'єднання, спортивні та дозвілєві товариства, дискусійні клуби, громадські форуми та громадянські ініціативи поряд з політичними партіями та профспілками він вважав інституційним стрижнем «цивілізованого суспільства» [Габермас, 2000: с. 38].

Аналізуючи історичні події в Англії, Франції та Німеччині в XVIII — XIX століттях, Габермас фіксує появу в цей час критичних дискусій серед громадськості, пов'язану зі збільшенням читацької публіки. Це, своєю чергою, сприяє збільшенню публікації книжок, часописів, газет, заснуванню бібліотек, читалень, створенню читацьких та просвітницьких товариств, в яких поширювалися вільні та рівноправні дискусії [Габермас, 2000: с. 11]. Розглядаючи структурні перетворення публічної відкритості у найменших подробицях, Габермас, по суті, розкриває процес емансипації комунікативного дискурсу в контексті розвитку публічної сфери та зворотні процеси в ній через посилення впливу мас-медіа. Він відзначав, що публічній відкритості притаманний потенціал суспільної самоорганізації, однак розумів згубний вплив поширення псевдовідкритих думок через засоби масової інформації [Габермас, 2000: с. 26].

Ч. Тейлор, один із головних фундаторів комунітарного підходу, аналізуючи становлення громадянського суспільства, зазначає, що саморегульована економіка та громадська думка — це два шляхи, якими суспільство може дійти до певної єдності чи координації поза межами політичних структур. Ч. Тейлор стверджує, що громадська думка виробляється під час дебатів та обговорень і визнається всіма як щось спільне, і, що важливіше, вона формується суспільством, а не політичною структурою чи церквою, як це відбувалося раніше [Taylor, 2006: p. 95]. Він вважав, що публічна сфера невіддільна від громадськості, яка відстоює спільний інтерес.

Водночас Н. Костенко та С. Макеєв зазначають, що публічна сфера перебуває у стані змінюваної активності, з періодичними піками енергії, що її виділяють залучені учасники, відгукуючись на події та прикмети суспільного і приватного життя [Костенко, Макеєв, 1999: с. 82]. Історичні події в Україні яскраво демонструють цю концепцію. Адже «активне громадянське суспільство кілька разів рятувало країну — від загрози встановлення авторитарного режиму (Помаранчева революція), від зміни проєвропейського вектору розвитку (Рево-

люція Гідності), під час паралічу державних інституцій країна навряд чи змогла б відстояти свою незалежність без активізації громадянського суспільства, без волонтерського руху, добровольців на фронті, збирання коштів для армії тощо» [Резнік, 2019: с. 111]. Зараз під час російсько-української війни активне громадянство знову рятує країну, використовуючи всі можливі офлайн та онлайн-ресурси. Завдяки досвіду доцифрового політичного дискурсу та громадсько-політичної активності, що є важливим етапом інституціоналізації громадсько-політичної активності онлайн, активісти змогли перенести свій соціальний капітал в онлайн-простір та залучити ще ширшу аудиторію.

Освоєння українцями інтернет-простору відбувалося із затримкою порівняно з розвиненими країнами — починаючи з 2006 року і по сьогодні. Але наразі можна констатувати активний розвиток мобільного інтернет-доступу та вкорінення в життя пересічних українців мобільного інтернет-користування (смартфон, мобільний телефон, планшет тощо). Інфраструктуризація онлайн-активності як один з інституціональних атрибутів успішно реалізувалася, адже розвиток інформаційно-комунікаційних технологій суттєво вплинув на сучасний демократизаційний процес, детермінуючи засоби та механізми соціально-громадянської взаємодії, розширюючи інформаційні, комунікаційні, поведінкові можливості для будь-якого користувача незалежно від місця перебування, матеріального стану, освітніх або вікових характеристик тощо [Бойко, 2020: с. 151].

Диджиталізації публічної сфери спричинила перехід різних форм доцифрованої соціальної активності у цифровий простір. Тож читання газет, обговорення громадських та політичних проблем, участь у протестних акціях або роботі громадських організацій чи партій, переказ грошей волонтерам, армії, благодійним організаціям стали здебільшого онлайн-формами громадсько-політичної активності. Хоча статистично серед них переважають дискусійні практики, ці подекуди ситуативні активності мають потенціал перерости в регулярно відтворювані та усталені дії для реалізації громадсько-політичних потреб.

Дослідницький підхід до поняття інституціоналізації

У світовій соціології феномен соціальних інститутів та інституціоналізації досліджували тривалий час, і традиції досліджень поступово змінювали свої акценти. Так, інституційний підхід, який базувався на класичних теоріях О. Конта, Г. Спенсера, М. Вебера, Т. Парсонса, С. Ліпсета, Т. Веблена, зрештою зіткнувся з неспроможністю прогнозувати масштабні інституційні трансформації. Наслідком цієї кризи була поява неоінституційного підходу, представниками якого є Р. Коуз, Д. Марч, М. Олсон, Д. Норт, Дж. Б'юкенен, Г. Талок, П. Димаджіо та ін. Вивчення соціальних трансформацій посткомуністичного періоду також спричинило переосмислення цих категорій, що втілювалося, зокрема, у розробках таких українських соціологів, як Є. Головаха і Н. Паніна («подвійна інституціоналізація»), С. Макеєв («інституційні інкубуси»), В. Степаненко (інституціоналізація громадянського суспільства), О. Резнік (інституціоналізація громадянських практик).

Оскільки інституціоналізація як явище змінюється, набуваючи нових характеристик і функцій, логічно дійти висновку, що інституційний підхід був актуальним для модерного суспільства, а неоінституційний став актуальним для постмодерного, однак зараз суспільство стоїть на порозі метамодерну, головною ознакою якого є цифрова перебудова суспільства. Отже, вплив метамодерну на соціальні інститути та інституціоналізацію потрапляє до мого дослідницького поля. Тому важливо відрізнити інституціональні відмінності суспільств на різних етапах модерності та визначитися, на який пакет норм та інституціоналізаційні особливості варто орієнтуватися у подальшому дослідженні.

Інституціоналізація доби модерну виглядає саме як поява відповідних організацій, встановлення правил гри на різних інституційних полях у вигляді формальних, прописаних і письмово зафіксованих правил. Практики повсякденних взаємодій як підґрунтя соціального порядку теж мають вписуватися в регламенти, прописані формальними інститутами [Бевзенко, 2022: с. 55]. Інституціоналізація доби постмодерну перебуває в кризовому стані, формальні соціальні інститути перестають буди легітимними носіями порядку та істини. [Бевзенко, 2022: с. 58]. Натомість інституціоналізація доби метамодерну відзначається синтезом, єдністю протилежностей, діалектикою організаційних та самоорганізаційних механізмів утворення, підтримання та зміни соціального порядку, який тримається за рахунок внутрішньої атрактивності та тяжіння до самовідтворення, самореплікації [Бевзенко, 2022: с. 69].

Оскільки стрімкий розвиток інтернет-технологій відкриває необмежені можливості для саморозвитку та самореалізації та спричиняє виникнення нових видів діяльності людини, цифрове суспільство і суспільство метамодерну в багатьох сенсах тотожні. Передбачається, що політичне життя в метамодерному суспільстві буде ще тісніше пов'язаним з культурою, ніж раніше, бо нові технології та медіа стають єдиним середовищем як для окремих людей, так і для суспільних інститутів. Очікується, що політика може стати не тільки більш особистою, а й менш елітарною, що теж позитивно впливає на рівень політичної інституціоналізації.

Інститути, як правило, трансформуються в неформальні способи та поступово, що важко вловити, якщо зосередитись суто на формальній інституціоналізації. Є. Головаха і Н. Паніна зазначили, що «перспектива переходу українського суспільства до внутрішньо несуперечливої інституційної системи пов'язана з можливістю розвитку так званої “не інституційної” політики, що ґрунтується на активності самодіяльних соціальних рухів та організацій, що сприяють освоєнню неінституційного простору і формуванню соціального капіталу та нових форм демократичної правової, політичної, економічної та духовної культури. Оцінку потенціалу українського суспільства в цьому контексті все ще не здійснено, і це, на наш погляд, є найбільш актуальною проблемою у подальшому вивченні процесів інституціоналізації в Україні» [Головаха, Паніна, 2001: с. 22]. Через 20 років можна погодитись, що соціальні цінності і норми змінюються залежно від викликів часу, однак інститут повноцінно функціонувати може за умови, що буде забезпечений «всіма інституційними атрибутами — легальністю, легітимністю та інституціональною інфраструктурою» [Головаха, Паніна, 2001:

с. 10]. Тож інституціалізацію буде правильним розуміти як процес становлення та прийняття суспільством нових соціальних правил (законів, нормативних структур, традицій та ритуалів); створення організаційних структур, відповідальних за артикуляцію та порядок дотримання цих правил і складових; соціальну інфраструктуру інституціалізованої поведінки; формування ставлення масових суб'єктів до соціальних правил та організаційних структур, що відображає згоду людей з цим інституційним порядком [Головаха, Паніна, 2001: с. 6].

В Україні тривалий час політична інституціалізація ускладнювалася амбівалентністю політичної культури українців, що характеризувалася «глибоко суперечливими ідеалами і цінностями, в ній відсутня універсальна, спільна, колективна культура, а націоналістичний та демократичний коди, що змагаються між собою, зумовлюють специфічну картину українського громадянського суспільства, перешкоджаючи його розвитку на шляху демократичних реформ [Бурлачук, 2018: с. 202]. Окрім того, низьку політичну участь і недовіру до влади соціологи пояснюють періодом соціальних трансформацій. Зокрема, О. Резнік стверджує, що у перехідних суспільствах участю у громадських організаціях охоплена невелика частка населення. Інституційний контекст тривалих соціальних трансформацій і політичної нестабільності висуває на перший план короткострокову активність, не сприяючи розвитку колективних форм постійної громадянської залученості, які потребують від індивіда стабільного матеріального становища та часу [Резнік, 2021]. Одночасно недовіра у ставленні до влади проєціюється і на основні засоби масової інформації, що надає підґрунтя для розвитку локальних сторінок, блогів, ютуб- і телеграм-каналів. Вони стають дедалі популярнішими, а їхнє охоплення на місцевому рівні часто є більшим, ніж у класичних місцевих ЗМІ.

Низька залученість українців у громадські організації, рухи та партії, низька зацікавленість політичною ситуацією, низька політична грамотність і разом із тим великий рівень недовіри до органів влади, політичних партій та політичних лідерів — все це свідчить про кризу легітимності інститутів демократії. Повертаючись до концепції Л. Бевзенко, можемо за аналогією узагальнити, що інституційна криза притаманна як суспільству постмодерну, так і суспільству з тривалим переходом до демократії.

Однак перебіг історичних подій та розвиток інформаційно-комунікаційних технологій значно вплинули на політичну участь українців. Розрізняючи конвенційні (традиційні) та неконвенційні (нетрадиційні) форми громадсько-політичних практик, коли до перших відносять достатньо рутинну поведінку, здійснювану через інституціональні канали, а до других — протестну поведінку, яка кидає виклик установленим інститутам та домінантним нормам, варто наголосити, що «нові форми нетрадиційної політичної поведінки використовують для одержання соціальних вигод групами, яким бракує ресурсів» [Резнік, 2013: с. 99]. Саме неконвенційні види активності, реалізуючи потреби громадян, набувають сталих форм відтворення і постійного застосування, що передбачає їх інституціалізацію. Зміна форм і норм активності легітимують реформи

та зміни в законодавстві, але цей довготривалий процес значною мірою залежить від освоєння громадянами публічної сфери.

Інституціалізація громадсько-політичної онлайн-активності

Під громадсько-політичною активністю в найзагальнішому вигляді дослідники розуміють форми соціальної активності, що реалізуються в суспільно-політичній сфері, наприклад обговорення громадських та політичних проблем в соціальних мережах, перекази грошей волонтерам, армії, благодійним організаціям, участь у протестних акціях або роботі громадських організацій, соціальних рухів, партій тощо. Конкретним вираженням громадсько-політичної активності є сукупність окремих дій — акцій та інтеракцій, спрямованих на досягнення політичної мети і є взаємодією індивідів у політичній сфері. Вочевидь завдяки доступності інтернету збільшується і різнопланова інтернет-активність.

У зарубіжних академічних дослідженнях громадянської участі онлайн домінують техно-оптимістичні бачення технологічних рішень, що мають, як передбачається, привести до створення уряду, орієнтованого на громадян. Порівняно з традиційною «оффлайновою» участю електронна участь розглядається як спосіб розширити громадську участь і залучити набагато ширшу аудиторію до політичного процесу, підвищити довіру громадськості, посилити легітимність демократичних процесів, а також підвищити якість та успішність політики [Randma-Liiv, 2022: p. 2].

Всі ці очікування органічно вписуються в суспільні трансформації, викликані метамодерном. Неоінституціоналісти вважають головним чинником формування та еволюції інститутів легітимність їх у сприйнятті суспільством, а не юридичні приписи, встановлені державою. Тобто процес прийняття нових норм є незмінним, змінюються самі норми. Дослідження нових форм громадськості демонструє, що громадяни відкидають демократичні процеси та акторів і слабо підтримують загальні норми громадянства, проте вони беруть активну участь у політиці. З'ясувалося, що демократична участь реалізує експресивні та інструментальні цілі та зміцнює легітимність процесів ухвалення рішень, однак громадяни по-різному розуміють демократію, політичну участь та норми громадянства [Zorell, Deth, 2020: p. 2]. Так, незадоволеність діями влади змушує громадян замислитись, чи повинні вони далі діяти як «хороші громадяни», новою нормою стала підтримка популістських ідей, а також збільшується рівень недемократичних настроїв. Згідно з результатами дослідження, чим більше громадянин налаштований проти демократії, тим менш значимі для нього норми «хорошого громадянина», і навпаки [Zorell, Deth, 2020: p. 16]. Тож для мого дослідження є важливим також дослідити, чи приймають українці нові соціальні вимоги, правила і норми, що формуються в умовах війни та диджиталізації соціального життя.

Варто відзначити, що українці з кожним роком незалежності країни дедалі більше схилиються до західних демократичних цінностей, що свідчить про створення єдиного демократичного ціннісно-сміслового фундаменту суспільного життя країни, на якому в подальшому розвиватимуться консолідований

демократизм, креативний індивідуалізм, інтелектуальний потенціал, культурна компетентність нашого населення, а також відбуватиметься ревіталізація важливих національних, традиційних, релігійних цінностей і практик [Ручка, 2021: с. 497]. Водночас Конституція України забезпечує інституційну інфраструктуру як і легальність громадсько-політичної онлайн-активності, розроблено також низку законів, які регулюють сферу електронних комунікацій, формують політику персональних даних, інформаційної безпеки та е-урядування¹. Разом ці тенденції сприяють інституціоналізації громадсько-політичної онлайн-активності. Для її збільшення розроблено низку е-інструментів врахування громадської думки та реалізації громадської ініціативи, що містить електронний кабінет громадянина: звернення громадян, електронні петиції, запит на публічну інформацію, обговорення законопроектів, запис на засідання тощо. Під легітимацією онлайн-активності я маю на увазі таку діяльність, яку громадяни і влада одночасно визнають ефективною в реалізації громадсько-політичних завдань, таких як формування громадської думки, політичної участі, здійснення громадського контролю та демократизації суспільства в цілому. Легітимність онлайн-активності передбачає принцип комунікативної участі громадян у публічній сфері.

Стадії диджиталізації, що вже відбулися, демонструють динамічне освоєння цифрової публічної сфери українцями, та як наслідок, зміну свідомості громадян, унормування практик публічної відкритості та ведення громадсько-політичного дискурсу. За результатами соціологічних досліджень за останнє десятиріччя українці дійсно при звичаїлись до інтернету. Інтерактивність, персоналізованість, оперативність, фактуальність, можливість контролювати ситуацію та впливати на неї — це переваги інтернет-користувача [Наумова, 2020: с. 128]. За даними КМІСу, зараз 88% респондентів користуються інтернетом, з них 79% роблять це щодня. В публічній сфері переважають онлайн-канали інформації (особливо Telegram і YouTube). Відбувається кардинальна трансформація медіа-ландшафту, де замість кількох потужних телевізійних каналів «виросли» сотні онлайн-джерел, кожне з яких не може похвалитися великою часткою «ринку». Поряд із тим серед користувачів соціальних мереж 39% стверджують, що вони підписані на офіційні сторінки / канали органів влади і посадових осіб [КМІС, 2022].

На нинішньому етапі розвитку України відбувається інституціоналізація нових форм взаємодії держави та громадянського суспільства. Важливим елементом такої взаємодії є інститут електронної демократії, під яким слід розуміти сукупність відносин, електронних майданчиків і платформ для транслявання політики державних інститутів у суспільство та отримання державою зворотного зв'язку від громадських інститутів.

1 Е-урядування (електронне урядування) — це форма організації державного управління, за якого відбувається активна взаємодія органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, з суспільством, людиною та громадянином, бізнесом за допомогою інформаційно-комунікативних технологій. Е-урядування здійснюється згідно з Постановою «Про заходи щодо створення електронної інформаційної системи «Електронний Уряд». URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/150472>.

Дослідження політичної участі онлайн у шести європейських країнах — Естонії, Франції, Німеччині, Нідерландах, Шотландії, Іспанії та Франції — продемонструвало, що формальна інституціоналізація політичної участі онлайн є ключовим чинником для інституційних змін деліберативної демократії, протестів та ефективна онлайн-активність також вимагає супутньої неформальної інституціоналізації через підтримку ідей і цінностей політиків та державних структур. Завдяки інституціоналізації колективні обговорення в цифровому просторі інтегруються в організаційні процеси та структури і зрештою досягають стану беззаперечного повторення (усталеної практики), однак це не є лінійним та самостійним процесом. Формальна та неформальна інституціоналізація, що в результаті спричиняється до стійких інституційних змін, відбувається тільки в тому разі, якщо ідеї та цінності, що домінують серед політичних та адміністративних акторів, роблять їх відкритими для змін і здатні стимулювати їх до активної роботи із впровадження таких змін [Randma-Liiv, 2022: p. 3].

У цьому контексті ми можемо звернутися до прикладу впровадження змін інституційної діяльності з боку української влади, реалізованого від початку повномасштабної російсько-української війни. Наприклад, напрочуд ефективними під час широкомасштабного вторгнення Росії виявилися чат-боти «єВорог» (@evorog_bot), «Народний месник» (@ukraine_avanger_bot), «StopRussianWar» (@stop_russian_war_bot), які полегшили та стимулювали комунікацію з активістами. А об'єднання волонтерських та державних ініціатив дало змогу розробити низку корисних додатків для здійснення громадсько-політичної участі, наприклад, «United24» — міжнародна платформа для збирання коштів на допомогу державі під час війни, «СпівДія» — офіційна платформа для об'єднання волонтерських та державних ініціатив з гуманітарної допомоги під час війни, «єДопомога» — платформа для держави, бізнесу, громадських організацій, благодійних фондів та волонтерів, що реалізує підтримку в наданні гуманітарної допомоги постраждалим від війни, ВПО та людям з уразливих категорій, та ін. [Токар-Остапенко, 2022].

Важливою умовою для появи нових соціальних інститутів є виникнення та реалізація соціальної потреби. З огляду на результати багаторічних досліджень Інституту соціології НАН України в українському суспільстві зростає потреба в самореалізації та реалізації демократичних політико-громадянських цінностей. За період 1991–2020 років статистично зростає суб'єктивна важливість ціннісних позицій, пов'язаних з державною незалежністю України, демократичним розвитком країни, свободою слова, демократичним контролем рішень владних структур, підприємницькою ініціативою, інтелектуальним розвитком, культурною компетентністю, цікавою роботою, соціальною рівністю, національно-культурним відродженням, участю у релігійному житті, участю в політичному житті. [Ручка, 2021: с. 494]. За умов широкомасштабного вторгнення Росії український потенціал, який роками накопичувався та збагачувався новими формами громадсько-політичної участі, набув можливість реалізуватися у стійких громадсько-політичних практиках. Таким чином, збирання коштів на «народний супутник», сотні тисяч заявок на «єВорог», збирання підписів під петиціями про перейменування вулиць, боротьба з фейками, створення патріо-

тичного контенту — все це свідчить одночасно і про ідеологічні зміни, і про зміни пріоритетів, і про легітимацію онлайн-активності як форми громадсько-політичної участі, яка реалізує певні потреби громадян. Звісно, наведені форми онлайн-активності не є прикладом високого ступеню формальної інституціалізації, однак для майбутнього дослідження актуальним буде спостереження за подальшою рутинізацією та унормуванням онлайн-активності, а також інституційною трансформацією.

Онлайн-активність надзвичайно актуалізувалася з початком воєнного стану, зумовленого російською агресією. Так, у відповідь на намагання Росії «денацифікувати» українців суспільство активно реалізує національний спротив. Громадяни почали висловлювати бажання «дерусифікації» українського міського простору, а саме позбавлення артефактів російського колоніалізму. Ця думка набула швидкого поширення в онлайн-просторі, внаслідок чого пропозицію щодо перейменування п'яти станцій метро озвучив начальник Київського метрополітену, а Київська міська рада відреагувала на цей суспільний запит, ініціювавши онлайн-опитування, щоб визначити назви п'яти станцій підземки, в якому взяло участь 170 646 користувачів. Цей приклад підкріплюється результатами опитування, проведеного групою «Рейтинг»: відповідаючи на запитання «Як Ви ставитесь до таких ідей?», позитивне ставлення до «перейменування вулиць в Україні, що містять російські назви», виявили 73% респондентів; до «перейменування вулиць, що містять радянські назви» — 66% респондентів; до «демонтажу в Україні пам'ятників, які пов'язані з Росією» — 71% опитаних. Дослідники зазначають, що окрім вагомої підтримки демонтажу артефактів колоніалізму та зміни топонімів власне сам факт появи таких запитань в анкетнику спричинений теж самим активізмом [Соціологічна група «Рейтинг», 2022].

Дослідники К. Ваккарі та А. Валеріані, аналізуючи вплив неформального політичного спілкування в цифрових медіа на політичну участь громадян, порівняли країни зі стійкою демократією (США, Великобританія, Франція, Данія) з країнами з демократією «третьої хвилі» (Греція, Польща, Іспанія). Дослідження показало, що обговорення як в соціальних мережах, так і в мобільних додатках позитивно впливають на інституційну та позаінституційну політичну участь, неформальні політичні обговорення онлайн сприяють формуванню і розширенню нових форм політичної участі, збільшуючи її майже вдвічі. Та якщо у країнах з розвинутою демократією політичні онлайн-обговорення збільшують інституційну участь у два рази, у країнах з демократією «третьої хвилі» в половині випадків участь залишається на неформальному рівні. Дослідники дійшли висновку, що самі по собі технології не є панацеєю від історично вкорінених громадсько-політичних проблем у країнах, що перейшли на демократичний шлях в останні чотири десятиліття, але той факт, що в старих і нових демократіях політичні обговорення онлайн суттєво не відрізняються, свідчить про те, що технології можуть зменшити нерівномірно розподілені та історично обмежені переваги громадянської участі для демократій, що розвиваються [Vaccari, Valeriani, 2018: p. 11].

Водночас не можна ігнорувати й той факт, що соціальні мережі активно використовують і для поширення фейків, дезінформації, маніпулювання та зага-

лом у політичних протистояннях. Наприклад, наприкінці жовтня відбулося масове блокування проукраїнського контенту у Facebook. А в телеграм-каналах з початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну систематично поширювали проросійські та антидемократичні меседжі в українському інфопросторі [Детектор медіа, 2022]. І хоча завдяки контролю та публічному спростуванню проросійських фейків з боку активістів ані політики, ані працівники медіа-сфери вже не наважуються публічно виступати з підтримкою росіян і проросійськими заявами, розрізнення громадсько-політичної онлайн-активності, з одного боку, і поширення пропаганди й дезінформації та активності ботів і тролів є дослідницькою проблемою, яка потребує подальших методологічних розробок.

Загалом можна стверджувати, що мережа стимулює розкриття інтерактивного потенціалу кожного учасника, а сучасна доступність і масовість цифрового мобільного зв'язку та інтернет-мереж стали потужним засобом розвитку горизонтальних соціальних інтеракцій, демократизації доступу до інформації, збільшення соціального капіталу, це також сприяє збільшенню політичної участі, що особливо актуально для перехідних суспільств. Тож загальні тенденції зосередження онлайн-активності навколо соціальних мереж та мобільних додатків, нових форм громадянської активності та самоорганізації актуалізують подальші дослідження інституціалізації громадсько-політичної онлайн-активності.

Висновки

Поступове збільшення громадянської онлайн-активності є запорукою успішної розбудови сучасного демократичного суспільства. Активізація громадянської онлайн-активності дає змогу державі ефективно співпрацювати з громадянським сектором. Окрім того диджиталізація публічної сфери викликала появу нових форм громадсько-політичної активності, яка сприяє освоюванню неінституціональних просторів. Однак оцінку потенціалу цього явища як в аспекті його соціально-демографічних характеристик, так і в аспекті процесів інституціалізації ще досі не здійснено, і на мій погляд, це залишається актуальною проблемою і важливим дослідницьким завданням. Доцільним буде досліджувати громадсько-політичну онлайн-активність на підставі синтезу нових і старих знань щодо соціальних інститутів та інституціалізації. Тож для комплексного вивчення інституціалізації громадсько-політичної онлайн-активності в Україні можна включити до об'єктів подальшого дослідження такі чинники: особливості інституціалізації метамодерну, особливості інституціалізації в країні з молодією демократією, трансформація соціальних цінностей і норм, а також використання мультиінституційного підходу.

Джерела

Бевзенко, Л. (2022). Парадигма складності в соціологічному теоретизуванні та культура метамодерну — контури взаємної легітиматії. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 45–82. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2022.01.045>.

Бойко, Н. (2021). Діджиталізація українського суспільства: досвід зрушень останніх десятиліть. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*, 8 (22), 534–549.

Бойко, Н. (2020). *Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства: монографія*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Бурлачук, В. (2018). Привид свободи. Доля демократичних інститутів в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 185–203.

Головаха, Є., Паніна, Н. (2001). Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 5–22.

Детектор медіа (2022). Перевертні та інші істоти. Що відбувається з телеграм-каналами проросійських блогерів, політиків та медіа. URL: <https://ms.detector.media/propaganda-ta-vplivi/post/30259/2022-09-15-perevertni-ta-inshi-istoty-shcho-vidbuvaietsya-z-telegram-kanalamy-prorosiyskykh-blogeriv-politykiv-ta-media-onovleno>.

Кантар Україна (2022). *Рейтинг мобільних додатків за квітень 2022*. 3 червня 2022. URL: <https://tns-ua.com/news/rejting-mobilnih-dodatkov-za-kviten-2022#more-3776>.

КМІС (2022). *Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни*. 17 серпня 2022. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1132&page=1>.

Костенко, Н., Макеев, С. (1999). Выборы и медиа: легализуя публичную сферу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 78–92.

Наумова, М. (2020). Телебачення та інтернет-ресурси як джерела суспільно-політичної інформації: якість та достовірність контенту за оцінками аудиторії. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 7 (21), 124–137.

Наумова, М. (2021). Соціальні медіа: зростання мереж і нові спільноти. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*, 8 (22), 550–567.

Резнік, О. (2013). Динаміка громадсько-політичних практик в Україні. В: В. Ворона (ред.), М. Шульга (ред.), *Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг* (сс. 98–106). Київ. Інститут соціології НАН України.

Резнік, О. (2019), (Ред.). *Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні*. Київ. Інститут соціології НАН України,

Резнік, О. (2021). Чи спроможне громадянське суспільство стати соціальною основою модернізації України? *Сайт Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. 23 березня 2021. URL: <https://dif.org.ua/article/chi-spromozhne-gromadyanske-suspilstvo-stati-sotsialnoyu-osnovoyu-modernizatsii-ukraini>.

Ручка, А. (2021). Цінності та ціннісні зміни в новітній історії України. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*, 8(22), 486–497.

Соціологічна група «Рейтинг» (2022). *Десяте загальнонаціональне опитування: Ідеологічні маркери війни*. 27 квітня 2022. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg-ua_1000_ideological_markers_ua_042022_press.pdf.

Токар-Остапенко, О. (2022). *Є-помічник! Крайці боти та застосунки під час війни*. 12 липня 2022. URL: <https://niss.gov.ua/news/video/ye-pomichnyk-top-naykrashchykh-zastosunkiv-pid-chas-viyny>.

Randma-Liiv, T. (2022). Adoption is not enough: Institutionalization of e-participation initiatives. *Public Policy and Administration*, 0(0), 1–23. DOI: 10.1177/09520767211069199.

Taylor, Ch. (2006). Invoking civil society. In: R.E. Goodin, P. Pettit (Eds.), *Contemporary political philosophy: an anthology* (pp. 88–99). Oxford: Blackwell Publishers.

Vaccari, C., Valeriani, A. (2018). Digital Political Talk and Political Participation: Comparing Established and Third Wave Democracies. *SAGE Open*, (April–June), 1–14.

Отримано 09.11.2022

References

- Bevzenko, L. (2022). Complexity Theory in sociological theorizing and metamodern culture — the contours of mutual legitimation. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1, 45–82. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2022.01.045>. [= Бевзенко 2022]
- Boiko, N. (2021). Digitalization of Ukrainian society: The shifts that have happened in recent decades. [In Ukrainian]. *Ukrainian society: Monitoring social changes 30 years of independence*, 8 (22), 534–549. [= Бойко 2021]
- Burlachuk, V. (2018). The Ghost of Freedom. The Fate of Democratic Institutions in Ukraine. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 186–203. [= Бурлачук 2018]
- Golovakha, Ye., Panina N. (2001). Post-Soviet deinstitutionalization and the formation of new social institutions in Ukrainian society. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 5–22. [= Головаха, Паніна 2001]
- KIIS (2022). *Democracy, rights and freedoms of citizens and media consumption in the conditions of war: results of the KIIS survey for Opora*. August 17, 2022. [In Ukrainian]. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1132&page=1>. [= KMIC 2022]
- Kostenko, N., Makeiev, S. (1999). Elections and Media: Legalizing the Public Sphere. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 1, 78–92. [= Костенко, Макеев 1999]
- Naumova, M. (2020). Television and the Internet as sources of information on sociopolitical issues: The audience's views on the quality and trustworthiness of the content provided. [In Ukrainian]. *Ukrainian society: Monitoring social changes*, 7 (21), 124–137. [= Наумова 2020]
- Naumova, M. (2021). Social media: The growth of networks and new communities. [In Ukrainian]. *Ukrainian society: Monitoring social changes 30 years of independence*, 8 (22), 550–567. [= Наумова 2021]
- Randma-Liiv, T. (2022) Adoption is not enough: Institutionalization of e-participation initiatives. *Public Policy and Administration*. 0(0), 1–23. DOI: 10.1177/09520767211069199.
- Reznik, O. (2013). Dynamics of public and political practices in Ukraine. [In Ukrainian]. In: V. Vorona, M. Shulga (Eds.), *Ukrainian society 1992–2013. Status and dynamics of changes. Sociological monitoring* (pp.98–106). Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Резнік 2013]
- Reznik, O. (2019) (Ed.). *Sociological dimensions of civil society in Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [= Резнік 2019]
- Reznik, O. (2021). *Is civil society capable of becoming the social basis for the modernization of Ukraine?* [in Ukrainian]. URL: <https://dif.org.ua/article/chi-spromozhne-gromadyanske-suspilstvo-stati-sotsialnoyu-osnovoyu-modernizatsii-ukraini>. [= Резнік 2021]
- Ruchka, A. (2021). Values and change in the value system with regard to Ukraine's recent history. [In Ukrainian]. *Ukrainian society: Monitoring social changes 30 years of independence*, 8 (22), 486–497. [= Ручка 2021]
- Sociological Group «Rating» (2022). *Tenth national survey: the tenth national survey: ideological markers of the war*. April 27, 2022. [In Ukrainian]. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_ideological_markers_ua_042022_press.pdf. [= Соціологічна група «Рейтинг» 2022]
- Taylor, Ch. (2006). Invoking civil society. In: R.E. Goodin, P. Pettit (Eds.), *Contemporary political philosophy: an anthology* (pp. 88–99). Oxford: Blackwell Publishers.
- Tokar-Ostapenko, O. (2022). *E-assistant! The best bots and apps during the war*. July 12, 2022. [In Ukrainian]. URL: <https://niss.gov.ua/news/video/ye-pomichnyk-top-naykrashchykh-zastosunkiv-pid-chas-viyny>. [= Токар-Остапенко 2022]
- Vaccari, C., Valeriani, A. (2018). Digital Political Talk and Political Participation: Comparing Established and Third Wave Democracies. *SAGE Open*, (April–June), 1–14. DOI: 10.1177/21582440187849.

Received 09.11.2022

ЮЛІЯ ГЕТМАН

Диджиталізація публічної сфери як підґрунтя інституціоналізації громадсько-політичної активності онлайн

Громадсько-політична участь онлайн має велике значення для розвитку демократії, тож дослідження інституціоналізації онлайн-активності надзвичайно на часі. Враховуючи диджиталізацію всіх сфер життя, доцільно досліджувати процеси інституціоналізації онлайн-активності з урахуванням особливостей суспільства метамодерну, а також трансформації соціальних цінностей і норм. Значну роль в легітимації онлайн-активності відіграє освоєння громадянами публічної сфери, а також її динамічна диджиталізація, яка безпосередньо впливає на розширення громадської участі і залучення якнайширшої аудиторії до громадсько-політичного процесу. Тому в статті проаналізовано роль цифрової публічної сфери для розвитку онлайн-активності, визначено дослідницький підхід до поняття інституціоналізації загалом, а також розглянуто процес інституціоналізації безпосередньо громадсько-політичної онлайн-активності в Україні. У статті також відзначено, що інституційна інфраструктура, як і легальність громадсько-політичної онлайн-активності забезпечуються державою, однак відкритим лишається питання, чи приймають українці нові соціальні вимоги, правила і норми, що формуються в умовах диджиталізації соціального життя.

Ключові слова: публічна сфера, інституціоналізація, громадсько-політична активність онлайн

YULIYA HETMAN

Digitalization of the public sphere as the basis for the institutionalization of socio-political activity online

Socio-political participation online is of great importance for the development of democracy, so the study of the institutionalization of online activity is extremely relevant. Given the digitalization of all spheres of life, it is advisable to study the processes of institutionalization of online activity taking into account the features of metamodern society, as well as taking into account the transformation of social values and norms. A significant role in the legitimization of online activity is played by citizens' appropriation of the public sphere, as well as its dynamic digitalization, which directly affects the expansion of public participation and involvement of a much wider audience in the socio-political process. Therefore, the article analyzes the role of the digital public sphere in the development of online activity is analyzed, the research approach to the concept of institutionalization as a whole is defined. The process of institutionalization of social and political online activity in Ukraine is also analyzed. The article also notes that the institutional infrastructure, as well as the legality of socio-political online activity, is provided by the state, but the question is whether Ukrainians accept new social requirements, rules, and norms that are formed in the conditions of digitalization of social life.

Keywords: public sphere, institutionalization, socio-political activity online

ГЕННАДІЙ КОРЖОВ,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (03056, Київ, пр. Перемоги, 37)

HENNADII KORZHOV,

Candidate of Sciences in Sociology (PhD in Sociology), Associate Professor, National Technical University of Ukraine 'Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute' (03056, Kyiv, Peremohy ave., 37)

korzhovga@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5459-0702>

МАКСИМ ЄНІН,

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (03056, Київ, проспект Перемоги, 37)

MAKSYM YENIN,

Candidate of Sciences in Sociology (PhD in Sociology), Associate Professor, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» (03056, Kyiv, Peremohy ave., 37)

yeninmaksym@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-3835-2429>

Соціологічні виміри кібербулінгу: сутність, наслідки, стратегії подолання

Важливою технологічною передумовою інформаційного суспільства є пришвидшення науково-технічного прогресу і поява глобальної комунікаційної мережі — інтернет, який перетворився на невіддільний атрибут постіндустріальної інформаційної культури. Інтернет стає площадкою обміну думками та ідеями між нескінченно великою кількістю користувачів, самопрезентації індивідуальної та групової ідентичностей. Це порушило монополію традиційних медіа на поширення інформації, формування символічної картини світу, але породило низку нових проблем. Одна з найбільш гострих соціальних проблем має морально-правовий характер та пов'язана з розростанням ризиків і загроз впливу на фізичне та психічне здоров'я, соціальну безпеку особистості

Цитування: Коржов, Г., Єнін, М. (2022). Соціологічні виміри кібербулінгу: сутність, наслідки, стратегії подолання. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 103–120, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.04.103>.

— з агресією, яка має назву кібербулінгу. Це явище набуло неабиякого поширення, особливо серед молоді. За різними даними, від 10% до 50% підлітків в різних країнах світу ставали жертвами електронного цькування та агресії [Brandau, Evanson, 2018].

Поширенню кібербулінгу об'єктивно сприяє дедалі більший доступ до інтернету. За даними Євробарометра, у 2017 році серед мешканців 28 країн-членів ЄС аудиторія користувачів інтернету охопила більш як 81% мешканців, включно із 70% тих, хто користувався глобальною мережею щодня або майже щодня [Єнін, Коржов, 2021: с. 24]. Приблизно п'ять років по тому, наприкінці 2021-го ці й без того високі показники зросли, сягнувши відповідно 87,3% загальної аудиторії та 79,1% її найактивнішої частини [European Commission, 2022]. Схожі, але дещо нижчі показники характеризують і українську інтернет-аудиторію: відповідно 63–65% (із коливаннями в різні квартали) у 2017-му та 67% регулярних, щоденних користувачів інтернету у 2021-му [Factum Group Ukraine, 2017; Інтернет в Україні, 2021].

Кібербулінгу присвячений значний обсяг наукової літератури. Проблемою наукових дискусій є відсутність єдиної дефініції цього соціального явища, у зв'язку з чим з'являється дуже багато визначень, які розширюють або звужують поняття. Крім того, в науці немає єдиної та загальноприйнятої типології кібербулінгу [Найдьонова, 2018; Попередження, 2020; Hutson, 2016; Scheithauer et al., 2021]. У вітчизняних публікаціях є дуже розгорнуті типології з вирізненням дев'яти його типів (форм) [Пантелеєва, Кабегеле, 2018]. Інші автори звужують класифікацію до двох типів або, навпаки, дуже суттєво розширюють — до одинадцяти [Chisholm, 2014; Diaz, 2016].

На підставі огляду наукових джерел, документів міжнародних організацій та законодавчих актів нами було здійснено порівняльний аналіз різних підходів щодо визначення кібербулінгу (в тому числі в ракурсі зіставлення його з традиційною формою булінгу) та стратегії захисту від нього. Ми розглядаємо кібербулінг на тлі більш широкого за визначенням явища — кібернасильства.

Кібернасильство розглядається на базі масштабного наукового проекту «Попередження проявів насильства щодо жінок в онлайн-ресурсах під час виборів в Україні» [Бардалл та ін., 2019; Грег-Обі та ін., 2019; Greg-Obi et al., 2019], в рамках якого досліджувались ключові форми прояву та соціокультурні джерела агресії й насильства в онлайн-ресурсах щодо політиків в Україні, зокрема щодо соціально та політично активних жінок. В рамках дослідження проведено порівняльний аналіз тональності дописів в онлайн-вому медіапросторі (сентимент-аналіз), різних соціальних мережах, таких як Twitter, YouTube, Tumblr, Google+ та окремих акаунтах Facebook, за допомоги програмного забезпечення Crimson Hexagon (Foresight) з інтегрованим компонентом штучного інтелекту. Це дослідження, в організації та реалізації якого брав участь один з авторів цієї статті (доц. кафедри соціології КПП імені Ігоря Сікорського — Г. Коржов), охоплювало період з січня 2014 року до серпня 2018-го. Воно здійснювалося за координативною та фінансовою підтримки Міжнародної фундації виборчих систем (IFES). Для проведення аналізу було відібрано 183 особи — потенційні жертви проявів насильства та агресії в соціальних мережах. Серед них члени Централь-

ної виборчої комісії, народні депутати, вищі посадові особи виконавчих органів влади (члени Кабінету Міністрів, міністри та виконувачі обов'язків міністрів), журналісти/-ки, представники шоу-бізнесу із виразною громадянською (політичною) позицією. Вибірка складалася із чоловіків та жінок, що були зіставними з огляду на їхній вплив та обов'язки.

Метою цієї статті є розгляд підходів до виявлення сутності, особливостей, наслідків і стратегій мінімізації та подолання кібербулінгу.

Стаття підготовлена в рамках науково-дослідницької теми кафедри соціології КПП імені Ігоря Сікорського «Соціетальний розвиток, модернізація та модерн в глобальному світі».

Визначення, особливості та наслідки кібербулінгу

Явище кібербулінгу є новим і недостатньо вивченим, у зв'язку з чим його визначення залишається предметом наукових дискусій. Робоче визначення феномену можна запозичити в документах поважних міжнародних організацій, таких як ООН, ЮНІСЕФ, Рада Європи. Так, у доповідях ООН кібербулінг характеризується як «агресивний, навмисний акт, вчинений однією особою або групою осіб з використанням електронних форм відносно жертви, якій важко захистити себе. Як правило, здійснюється неодноразово за певний період часу та характеризується нерівністю сил. Кібербулінг може включати поширення чуток, розміщення неправдивої інформації або неприємних повідомлень, принизливих коментарів чи фотографій, а також виключення будь-кого з онлайн-мереж чи комунікацій» [Попередження, 2020: с. 11]. У Раді Європи кібербулінг визначається як цькування (залякування) іншої особи в інтернеті через використання електронних технологій, що може набувати форм надсилення образливих повідомлень, поширення чуток через електронну пошту чи в соціальних мережах або принизливих відео, фото чи сайтів [Попередження, 2020: с. 11]. ЮНІСЕФ пропонує найстисліше визначення кібербулінгу як «булінгу з використанням цифрових технологій». Це може відбуватися в соціальних мережах, на платформах обміну повідомленнями, ігрових платформах та мобільних телефонах. Це систематична поведінка, спрямована на залякування, розлючення або приниження тих, хто зазнає нападу. Приклади кібербулінгу включають поширення брехні про когось або публікації в соціальних мережах незручних фотографій, надсилення шкідливих повідомлень або загроз через месенджери, видавання себе за когось іншого і надсилення образливих і дискредитувальних повідомлень від імені об'єкта нападу [Cyberbullying, s.a.]. Інше визначення кібербулінгу, офіційно запроваджене ще однією високоповажною міжнародною інституцією — Радою Європи, є похідним від концепту «булінг», який розуміють як «небажану, агресивну поведінку», що може означати «фізичне насильство, сексуальне насильство, погрози, докучання, соціальне виключення або інше психологічне насильство». Кібербулінг, своєю чергою, являє собою використання електронних технологій з метою піддавати іншу особу булінгу в інтернеті [Council of Europe, s.a.].

Отже, поняття кібербулінгу є полісемантичним і багатогранним за своїм змістом, воно має тенденцію перетинатися з багатьма іншими більш звичними

поняттями, таким як електронне / інтернет / онлайн / кібернасильство, агресія, домагання (харасмент), залякування, цькування, переслідування, мова ненависті тощо.

У зарубіжній науковій літературі вживають різні терміни для позначення цього явища, зокрема онлайн-агресія, онлайн-насильство, інтернет-домагання або електронна агресія. Незважаючи на стрімке зростання впродовж останніх двох десятиліть кількості публікацій на тему кібербулінгу, автори користуються різними визначеннями явища. В академічній літературі є спроби визначити поняття кібербулінгу у вузькому та широкому значенні. У широкому сенсі до кібербулінгу пропонують відносити всі психологічні небезпеки в середовищі інтернет, які діють як тиск, спрямований на персональну свідомість людини або групи людей і відповідають основним критеріям булінгу (навмисність, тривалість-повторюваність і нерівність). Кібербулінг у вузькому сенсі — здійснення знущань, образ і приниження в інтернеті та з використанням мереж мобільних телефонів [Найдьонова, 2018: сс. 149–150].

Узагальнення розуміння сутності різних визначень поняття «кібербулінг» вказує на єдність позицій у тому, що це індивідуальні або групові дії агресивного, насильницького характеру, спрямовані проти особистості, це переслідування особи з використанням інформаційних технологій, електронної пошти, месенджерів, чатів, соціальних мереж, веб-сайтів, мобільних телефонів з метою її приниження, залякування або завдання моральної шкоди.

Щодо кібернасильства та кібербулінгу слід зазначити, що в науковій літературі, на емпіричному рівні та в рамках здійснення соціальної політики ці поняття найчастіше ототожнюються. На аналітичному рівні розрізнення цих понять є вкрай складним і наразі невиконаним завданням. Змістовні відмінності між ними, які на теоретичному рівні можна виявити, є настільки тонкими та мало вловимими, що не несуть за собою значних політичних та практичних імплікацій. Але, на нашу думку, кібернасильство слід розглядати як більш широке щодо кібербулінгу явище. Дефініція кібернасильства, яка здобула визнання в європейській спільноті та широко застосовується в міжнародній практиці, звучить так: «Використання комп'ютерних систем для спричинення, сприяння або загрози насильства проти осіб, що призводить до (або ймовірно призведе до) фізичної, сексуальної, психологічної чи економічної шкоди або страждань і може включати використання обставин, характеристик або вразливості особи» [Cybercrime, 2018: p. 5]. У багатьох дослідженнях булінг асоціюється з ворожою поведінкою, яка за своєю суттю є проявом проактивної агресії [Scheithauer et al., 2021: pp. 7–8], тоді як насильство може містити в собі елементи як проактивної, так і реактивної агресивності. Вважаємо обґрунтованим застосовувати аналогічну інтерпретацію і щодо кібербулінгу та кібернасильства. Зокрема, кібербулінг являє собою продуману та інструментальну агресивність з метою досягнення певної мети (образити, залякати жертву, примусити до певних дій, досягти її виключення із певних сфер діяльності або із групи тощо). Водночас, кібернасильство окрім такої проактивної складової містить в собі і реактивну агресивність, захисну реакцію у відповідь на загрозу чи провокацію і часто густо асоціюється з імпульсивними реакціями, гнівом і жагою помсти.

На початкових етапах дослідження кібербулінгу цей феномен розглядався переважно як специфічний прояв електронного насильства в молодіжному середовищі, особливо серед школярів і студентів. Проте з часом набула прихильності більш широка інтерпретація цього явища, його функціонування серед дорослих інтернет-аудиторій (наприклад, на робочому місці).

Аналіз публікацій в науковій літературі свідчить про те, що найчастіше як визначальні атрибути кібербулінгу розглядаються: електронна форма контакту; агресивний акт; намір завдання шкоди; повторення, постійний та публічний характер; заподіяння шкоди жертві [Hutson, 2016].

Часто до цього переліку додають нерівномірний розподіл влади. Перші дві ознаки присутні в усіх проаналізованих публікаціях і трактуються як внутрішньо притаманні кібербулінгу. Щодо решти атрибутів існують різні думки. Зокрема, стосовно наміру заподіяння шкоди деякі дослідження свідчать про те, що жертви не завжди можуть визначити наміри нападника, розрізнити шкоду та жарт, а самі агресори можуть бути нездатними оцінити всю серйозність наслідків, до яких призводять їхні дії. Дискусійний характер має й така характеристика кібербулінгу, як повторюваність. Фактично одиничний акт кібербулінгу може призводити до тривалого циркулювання образливих і принизливих матеріалів в мережі без повторного їх розміщення з боку нападника. Часто інтенсивність кібербулінгу залежить не стільки від частоти повторення акту цькування з боку агресора, скільки від частоти переглядів агресивних актів, зокрема перетворення цього процесу на вірусне явище. Але у будь-якому разі повторення — чи то агресивних актів з боку кривдника, чи то переглядів з боку аудиторії — стає важливою характеристикою кібербулінгу. Отже, повторюваність кібербулінгу досягається через надання публічності тим чи іншим актам цькування або залякування. Саме тому, у випадку кібербулінгу повторюваність внутрішньо пов'язана з публічністю. Що ж до шкоди, то цей аспект слід розглядати з позиції жертви, яка є вирішальною. Якщо об'єкт агресивної дії сприймає її як шкідливу, неприємну, небажану, образливу або принижувальну, можна говорити про завдання шкоди.

Нерівномірний розподіл влади є важливою ознакою традиційного булінгу, коли жертва не може дати відсіч агресорові з причин відсутності необхідних для цього ресурсів (таких як фізична або психологічна сила, вік, статус тощо), будучи слабшою, підлеглою, залежною від кривдника. У випадку кібербулінгу така нерівність не завжди очевидна, оскільки часто фігура булера залишається невідомою. Понад те, часто самі агресори займають нижчі або слабкіші позиції та застосовують насильство щодо більш потужних або вищих за статусом осіб. Можна говорити про існування двох типів нерівного розподілу влади — фактичного та уявного.

Порівняння кібербулінгу та традиційного булінгу також залишається сферою наукових дискусій. Підхід, згідно з яким кібербулінг є простим перенесенням традиційного булінгу в інтернет-середовище із застосуванням цифрових інструментів агресії, не можна розглядати як достатньо обґрунтований. Наразі можна виявити певні специфічні особливості кібербулінгу, які відрізняють

його від традиційного булінгу. Відрізняються мотиви, природа комунікації, демографічний та соціальний портрет кривдника.

По-перше, булінг передбачає перевагу в фізичній або психологічній силі кривдника над жертвою, тоді як у віртуальному середовищі ця відмінність втрачає свою релевантність, оскільки навіть найслабший може вдаватися до агресивних дій в інтернеті. По-друге, схожа ситуація спостерігається щодо відмінностей у соціальному статусі. Як правило, класичний булінг застосовується індивідами більш високого статусу тих, хто посідає нижчі соціальні позиції. У випадку кібербулінгу ця закономірність зникає, бо навіть найменш популярний або соціально ізольований індивід може вдаватися до онлайнової агресії. Проте кібер-агресія також експлуатує нерівний розподіл влади, але влади іншого ґатунку — технологічної, ґрунтованої на різному ступені володіння інтернет-технологіями. І хоча добре володіння цифровими навичками та інтернет-ресурсами не може повністю захистити від зазіхань кривдника, воно може допомогти жертві знайти шляхи мінімізації шкоди та способи відплати із застосуванням різних технологічних ресурсів. Як демонструють попередні дослідження [Scheithauer et al., 2021: p. 127], жертва кібербулінгу доволі часто виступає водночас і в ролі кривдника, спрямовуючи удари у відповідь проти агресора. По-третє, в традиційному булінгу повторюваність актів агресії, їх постійний характер є важливою рисою, натомість кібербулінг пов'язаний з певними особливостями інтернету, які роблять агресивні, насильницькі або образливі матеріали доступними впродовж тривалого часу без повторного завантаження їх. Тривале чи навіть постійне зберігання таких матеріалів призводить до їх актуалізації в нових ситуаціях через певні відтинки часу. Жертви можуть перечитувати та переглядати ці матеріали знову і знову, багатократно проживаючи свій травматичний досвід. По-четверте, як свідчать численні дослідження, в інтернет-середовищі жертви булінгу відчують в собі більше можливостей для відплати агресорові, почувачись при цьому доволі комфортно. Зростає імовірність того, що жертва відплатить агресорові його ж монетою. Отже, межа між кривдником і жертвою стає розмитою, значно більш невизначеною, ніж у випадку класичного булінгу. Таким чином, кіберагресія видається більш взаємною за своєю суттю, ніж традиційний булінг [Law et al., 2012: p. 231]. Нарешті, кібербулінг, на відміну від традиційного булінгу, не є обмеженим у часі. Якщо застосування фізичного або психологічного насильства в разі булінгу відбувається в «реальному часі», то кібербулінг може відбуватись коли завгодно та де завгодно. Отже, зникають часові та просторові обмеження, і жертва не може укритися від агресора навіть вдома.

У випадку булінгу в реальному житті комунікація відбувається напряду між людьми. Булінг в інтернеті передбачає опосередковану комунікацію через телекомунікаційні пристрої. Це дає змогу агресорові ухилитись від відповідальності. Анонімність, доступність та дешевизна опосередкованої інтернет-комунікації робить травлю простішою для виконавця, ніж у безпосередньому міжособистісному контакті [Cooper, 1998]. Через відсутність реального фізичного контакту спілкування в інтернеті знижує емоційний поріг соціальних реакцій. Комунікатори не мають можливості спостерігати за мімікою, жестами,

тілесними рухами один одного. Іноді вони не знайомі у реальному житті й не знають точно статі, віку, соціального статусу одне одного. Допустима в інтернеті анонімність дає змогу експериментувати з різними соціальними ролями та уникати негативної оцінки та соціальних санкцій. Егоцентричний характер комунікації та відчуття своєї безкарності зумовлює більш розкутий та агресивний характер поведінки, ніж у реальному житті.

В зону ризику стати жертвами агресії в інтернеті перш за все потрапляє учнівська і студентська молодь. Будучи найактивнішими користувачами інтернет простору, вони перебувають на початкових етапах соціалізації, часто не мають чітких ціннісних орієнтирів, сформованої психологічної стійкості та відповідних запобіжників, властивих зрілості. Якщо для дорослих індивідів спілкування за допомоги електронної пошти, месенджерів, чатів є платформою для вже сформованих навичок спілкування, діти та підлітки опановують ці навички як у реальному, так і у віртуальному просторах, тому процес соціалізації значною мірою переміщується в інтернет. Соціальні мережі є основним простором, де відбувається цькування у житті підлітків. За результатами опитування, проведеного у 30 країнах світу 2019 року, яке було представлено Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ), в Україні близько третини підлітків ставали жертвами кібербулінгу [ЮНІСЕФ, 2019]. Соціальними наслідками впливу кібербулінгу є уникання контактів з друзями та батьками, зниження відвідуваності освітніх закладів, дезінтеграція, дезадаптація та девіантні прояви поведінки, зниження навчальної успішності. Можливими психологічними проявами є втрата впевненості у собі та комунікативних навичок, порушення психічного розвитку, тривожність, страхи, параноїдальність, депресія, суїцидальні думки. На рівні фізіології — зниження імунітету, головні болі, болі в ділянці серця, швидка втомлюваність, безсоння, загострення хронічних захворювань та ін. Як свідчать дослідження, кіберзалякування можуть фізично зашкодити молоді. Зокрема, жертви можуть завдати собі шкоди у відповідь на свою віктимізацію. Жертви і традиційного, і кібербулінгу демонстрували суїцидальну поведінку після віктимізації. Інші автори також виявили, що студенти, які переживали як традиційні, так і кібер-залякування, виявляли суїцидальні наміри або намагалися покінчити життя самогубством. Жертви кібербулінгу мали майже вдвічі більше шансів здійснити спробу самогубства, ніж ті, хто не був об'єктом кіберпереслідувань [Katzer, Fetchenhauer, Belschak, 2009; Lim, Lee, 2021]. За даними зарубіжних досліджень, віктимізація є вищою серед школярів, що мають гомосексуальну орієнтацію [Orel et al., 2017].

Зарубіжні дослідження також показують міцний зв'язок між булінгом в школі і булінгом в інтернет-чатах — шкільні жертви значно частіше стають жертвами чатів. Факторами віктимізації як у чатах, так і в разі безпосередніх контактів у школі є стать, самооцінка, відносини між дітьми і батьками. Представниці жіночої статі більшою мірою наражаються на небезпеку бути жертвами кіберзнущання, ніж представники чоловічої [Mishna et al., 2016].

Нерідко кібербулінг виходить за межі мережі інтернет та поширюється на реальне життя жертви, трансформуючись у так званий «мобінг», коли на підставі відкритих даних виявляються адреси жертви, її місця навчання та робо-

ти й починається переслідування з залякуванням, обмеженням пересування, вигукуванням неприємних, образливих слів, пов'язаних з особистістю жертви. Після переходу віртуального цькування в реальне життя жертва агресії може обмежувати соціальні контакти, відвідування навчального закладу, роботи, поступово випадаючи з системи конструктивного соціального функціонування [Иваний, 2018: с. 70].

Але жертвами кібербулінгу можуть бути не тільки представники молодіжної когорти. За даними Pew Research Center, 40% дорослих американських інтернет-користувачів стикалися з тими чи іншими проявами кіберхарасменту [Duggan, 2014].

Стратегії мінімізації та подолання негативних наслідків кібербулінгу

Неабияке поширення кібербулінгу загострює проблему боротьби з цим небезпечним явищем, напрацювання певних стратегій та механізмів мінімізації та подолання його негативних наслідків.

Останнім часом до законодавства та інших нормативних актів України внесено суттєві зміни, які заклали підвалини для захисту від кібербулінгу. Зокрема, 2018 року до Кодексу України про адміністративні правопорушення було внесено статтю 173-4, яка надає юридичне визначення поняття «булінг (цькування) учасника освітнього процесу» як «діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого» [Закон України, 2019]. Тут також прописано типові ознаки булінгу, такі як «систематичність (повторюваність) діяння; наявність сторін — кривдник (булер), потерпілий (жертва булінгу), спостерігачі (за наявності); дії або бездіяльність кривдника, наслідком яких є заподіяння психічної та/або фізичної шкоди, приниження, страх, тривога, підпорядкування потерпілого інтересам кривдника та/або спричинення соціальної ізоляції потерпілого» [Там само]. В Законі також вказано санкції за вчинення булінгу, зокрема повторне та здійснене групою осіб, а також відповідальність керівника закладу освіти за неповідомлення уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про випадки булінгу. Ці зміни за умови їх ефективного застосування мають позитивно відобразитись на освітньому середовищі та сприяти підвищенню рівня його безпеки та гуманності. Водночас правозастосовна практика щодо таких порушень є обмеженою, тому робити висновки про дієвість зазначеного правового інструменту зарано.

У відповідь на стресові події індивіди можуть вдаватися до різних механізмів зменшення та подолання кібербулінгу: орієнтовані на проблему (пошук шляхів подолання труднощів, розв'язання проблеми, звертання по допомогу до інших) та орієнтовані на емоції (наприклад, уникання та ігнорування). Стратегія подолання являє собою транзакційний процес, на який впливають як внутрішні (особистісні), так і зовнішні (ситуаційні) чинники. До стратегій подо-

лання належать попередження кіберзлущань за рахунок зменшення ризиків, боротьба з кіберзалежуванням та подолання / мінімізація негативних наслідків кібербулінгу.

Стратегії подолання кібербулінгу за методами умовно можна поділити на дві категорії: традиційні, застосовувані й у випадку звичайного булінгу, та цифрові.

За результативністю можна вирізнити продуктивні та контрпродуктивні стратегії. Певні дослідники запропонували більш складну модель, класифікуючи стратегії подолання, застосовувані підлітками та молоддю, на три групи: продуктивні (наприклад, розв'язання проблеми, залучення друзів), звернення до інших (наприклад, пошук соціальної підтримки та професійної допомоги) та непродуктивні (ігнорування проблеми, видавання бажаного за дійсне тощо) [Frydenberg, Lewi, 2000]. Слід зазначити, що зазначені стратегії стосуються кризових ситуацій та подолання труднощів взагалі, але, на нашу думку, вони можуть успішно застосовуватись і в ситуаціях залежування, цькування та переслідування у віртуальному просторі.

Стратегії подолання можуть застосовуватись на різних рівнях — індивідуальному (щодо окремих жертв кібербулінгу), організаційно-інституційному (на рівні окремих шкіл, університетів, фірм, організацій тощо, а також на рівні соціальних мереж) та системному (правові та моральні норми).

Дослідження, проведені серед школярів у різних західних розвинених країнах, свідчать про те, що жертви кібербулінгу рідко користуються стратегією пошуку допомоги від інших. Так, від 50% до 90% учнів різних класів не зверталися по допомогу до інших людей, воліючи натомість нічого не робити, ігнорувати зазіхання, уникати їх або вдаватися до помсти [Orel et al., 2017: p. 3]. Ті ж, хто обирав продуктивні шляхи подолання кібербулінгу, першою чергою зверталися до друзів, а вже потім — до батьків, і тільки останньою чергою — до вчителів. Цікаво, що жертви кібербулінгу значно рідше, аніж жертви традиційного булінгу, звертаються по допомогу до друзів, близьких, освітян тощо.

Стратегії профілактики та мінімізації кібербулінгу мають базуватися на досвіді впровадження різноманітних програм запобігання кібербулінгу, що проводяться в різних частинах світу, особливо в розвинених країнах Заходу. Зокрема, широко відома програма «Стоп кібербулінг» була першою ініціативою такого роду в Північній Америці. Загальна стратегія запобігання базується на трьох ідеях: інформування про наслідки кібербулінгу для кривдника, просвітницька діяльність щодо поваги до інших та формування нетерпимості щодо булінгу разом допомагають зупинити агресивний акт. У випадку, коли кібербулінг відбувся, рішення та реакція мають бути різними відповідно до того, з яким типом агресії довелося зіткнутися. Не існує єдиного рецепту, прийнятного для всіх випадків. Реагування залежить від кількох факторів, насамперед від мотивів булера. В рамках згаданої кампанії було виокремлено чотири типи кривдників залежно від домінувальних мотивів: 1) «мстивий ангел», 2) «спраглий влади», або «помста ботанів», 3) «злі дівчата» та 4) «ненавмисний булер». Зокрема, «мстивий ангел» взагалі не сприймає себе як агресора — радше як справедливого месника, який бореться за відновлення справедливості та захищає себе та/або інших. У процесі протидії слід зосередитись на донесенні до таких булерів

ідеї про неприпустимість зосередження права визначення, хто правий, а хто винний, в руках однією людини. Вони мають зрозуміти, що в житті не так багато речей з чітко визначеними межами між добром і злом і що не можна злом перемогти зло, що відповідаючи булінгом на булінг можна тільки ускладнити ситуацію. Відрізняються моделі реагування у разі решти трьох типів кібербуле-рів, про що детальніше можна ознайомитись на сайті організації.

Загалом серед науковців відсутній консенсус щодо ефективності певних стратегій, які використовуються на практиці: зокрема, блокувати кривдника, видаляти компрометаційні матеріали, уникати спілкування на відповідних платформах тощо. З одного боку, блокування в соціальних мережах може бути ефективним кроком. З іншого — кібервіктимізація може продовжуватися через інші канали комунікації, такі як sms або електронні листи. Утім, є дослідження, які свідчать про те, що дані онлайн-стратегії є доволі популярними серед молодих користувачів і розглядаються ними як ефективні.

Кібернасильство проти жінок під час виборів в Україні: кейс-стаді

Залякування, цькування, агресія та насильство у мережі інтернет щодо соціально та політично активних жінок було предметом окремого масштабного наукового дослідження в Україні [Бардалл та ін., 2019; Грег-Обі та ін., 2019]. Цей кейс ми розглядаємо як прояв більш широкого за своєю суттю та змістом явища — кібернасильства. Останнє включає як одну зі складових кібербулінг.

Результати цього дослідження свідчать про те, що цькування та застосування різних проявів насильства у мережі щодо жінок в Україні є поширеним і деструктивним чинником, що вкрай негативно позначається на їхній участі у політичному житті та сприяє збереженню панування «патріархату» у політичному лідерстві. Зловживання у мережі є своєрідним відображенням історично зумовлених соціально-культурних стереотипів, а також упереджень та міфів про соціальні ролі та можливості жінок щодо участі у громадянському та політичному житті країни.

В Україні рівень проявів насильства у соціальних мережах, що були проаналізовані в рамках дослідження, дуже високий стосовно як чоловіків, так і жінок. Кількість повідомлень, що містять насильницьку тональність різних типів, вимірюються сотнями тисяч. Кіберпростір, в якому працюють та спілкуються українські політики та політично активні члени суспільства, заповнений насильницьким дискурсом і мовленням ненависті, що робить його несприятливим та загрозливим середовищем для політичної діяльності.

Масштаби кібербулінгу щодо політично активних жінок у зв'язку з виборчим процесом стрімко зростають під час виборів (президентські вибори 25 травня 2014 року; парламентські вибори 26 жовтня 2014 року; місцеві вибори, що відбулися в жовтні–листопаді 2015 року). Однак у міжвиборчий період також спостерігається доволі високий рівень такого роду насильства та агресії. Сплески проявів кібербулінгу часто густо пов'язані з визначними подіями, такими як Євромайдан, Іловайський котел, «справа Надії Савченко», початок медичної реформи, підвищення комунальних тарифів тощо.

Моніторинг свідчить про те, що безпосередньо в період проведення виборів серед користувачів соціальних мереж спостерігається помітне зростання рівня агресивності щодо політиків. Аналіз тенденцій соціально-психологічного насильства щодо депутаток парламенту впродовж 2014 року виявив невисокий рівень кібербулінгу в січні — першій половині лютого з потужним підйомом 19–21 лютого. Цей пік був спричинений трагічними подіями Євромайдану, коли загинуло понад сто протестувальників і кілька тисяч було травмовано та поранено. Після цих подій спостерігається поступове зростання рівня поширення насильницьких повідомлень у мережі. В післяреволюційний період до початку передвиборчої кампанії відбулося три «вибухи» насильства онлайн — на початку травня як реакція на травневі святкові дні, коли традиційно посилюється конфронтація в політичному полі, та у зв'язку з загостренням воєнного конфлікту на Донбасі. Останній серпневий, найпотужніший сплеск агресивності в мережах був викликаний трагічними подіями загибелі значної кількості військових в Іловайську.

Згодом спостерігається підвищення градусу агресивної активності онлайн і проявів насильства стосовно українського політикуму, що було спричинено проведенням передвиборчої кампанії (з кінця серпня до кінця жовтня 2014 року). В цей період середній рівень насильства, виражений в кількості дописів насильницького, агресивного та образливого змісту, суттєво підвищується і досягає піку в дні напередодні виборів та безпосередньо в день проведення голосування. Підвищений рівень насильства в кіберпросторі тримається ще впродовж приблизно двох тижнів після завершення голосування, коли триває підрахунок голосів, обговорюються результати екзит-полів і перші реакції політичного класу, після чого сплеск пристрастей поступово вщухає.

Загалом спостерігається чітко визначена тенденція до істотного зростання рівня насильства в онлайн-джерелах стосовно політично активних членів суспільства, які презентують як правлячі кола, так і опозиційні, як щодо жінок, так і щодо чоловіків. Ця тенденція простежується не тільки стосовно власне суб'єктів виборчого процесу (кандидатів і депутатів), а й щодо решти політично активної частини соціуму.

Загальний аналіз змісту дописів показує, що першою чергою агресія спрямовується на представників чинної влади та їхніх прихильників. Якщо йдеться про непопулярні реформи (наприклад, медичну), то незадоволення та агресія повністю фокусується на конкретній, відповідальній за реформу особі. Персональні нападки на окремих політичних лідерів зумовлені політичними рішеннями уряду, партій, виконавчої влади тощо.

Дослідження показало, що як плацдарм для проявів насильства у соціальних мережах в Україні домінує Twitter (71–97 % усіх дописів агресивного змісту залежно від типу насильства). На другому місці YouTube (< 21%), далі Instagram (< 11%), і лише потім решта соціальних мереж, в тому числі й Facebook, із показниками 1–2%. Одним із найбільш переконливих пояснень такої ситуації може слугувати режим безпеки та перевірки даних, якого дотримується кожна окрема соціальна мережа. Таким чином, політика конфіденційності та безпеки, що

використовується Facebook, демонструє найвищий рівень ефективності щодо недопущення політичного кібербулінгу.

У перебігу дослідження було встановлено, що в Україні вельми поширеними є прояви різних видів насильства та кібербулінгу. Зокрема, в українському віртуальному просторі політичні діячі та діячки передусім стикаються із соціально-психологічним видом насильницького дискурсу: переважна більшість агресивних дописів належать до цієї категорії. Другу позицію посідає сексуальна форма кібернасильства: приблизно кожне десяте повідомлення з насильницьким або образливим змістом містить певні сексуальні конотації, цькування або звинувачення сексуального характеру. Нарешті, найменш поширеним є дискурс, пов'язаний із фізичним насильством, що виражається у погрозах вбивства або нанесення тілесних ушкоджень (трохи більш як 4%), а також з економічними нападками (менш як 3%). Порівняння кількісних показників виразності різного роду насильства за ознакою статі свідчить про принципову несхожість між політично активними чоловіками та жінками як об'єктами насильницького дискурсу. Найчастіше саме соціально-психологічне підґрунтя лежить в основі нападів на них, що виражається у звинуваченнях в різного роду моральних недоліках, правових порушеннях та недостатньому рівні інтелекту.

Зміст цих висловлювань має гендерно специфічний характер. Жінки піддаються онлайн насильству на багатьох різноманітних підставах, найбільш поширеними з яких є лайка, образи щодо морального обличчя в минулому, звинувачення ксенофобського характеру. Окрім того, жінки частіше стають мішенями агресивного дискурсу, в якому домінують обвинувачення в недостатньому інтелектуальному рівні та професійній некомпетентності, а також дописів з використанням компромату на родичів, сім'ю та близьких, насмішки над зовнішнім виглядом та ейджистські мотиви. Отже, насильство онлайн підживлюється традиційними, патріархальними стереотипами, а також зачіпає ті аспекти життєвого простору жінок, які є для них найбільш чутливими, які можуть справити найбільш негативний вплив на політичну діяльність жінок, завадити їм ефективно виконувати свої професійні обов'язки. Чоловіки стають жертвами політичного насильства переважно через звинувачення в сепаратизмі, зв'язках з російськими правлячими колами. Вистачає насильницьких дописів і з інших тем, але їхня кількість менша, ніж у разі жінок. Таким чином, насильницький дискурс щодо вітчизняних політиків-чоловіків є більш одноманітним, однорідним за змістом і з цієї причини несе в собі меншу загрозу.

Агресивний контент, який містить погрози чи заклики завдати фізичну шкоду, може бути надзвичайно небезпечним для потенційної жертви, оскільки існує велика ймовірність трансформації їх у насильство у реальному житті. Такі нападки мають особливо негативні наслідки, коли це трапляється з жінками, оскільки про це зазвичай не згадують і замовчують це в публічних сферах.

Отримані в процесі дослідження результати підтверджують, що коріння проявів онлайн насильства щодо жінок в політиці сягає історично зумовлених соціально-культурних стереотипів, забобонів та міфів стосовно жінок, їхніх соціальних ролей і місій, місця в суспільстві та участі в приватній і громадській сферах життя.

Висновки

Незважаючи на широку і дедалі більшу поширеність явища кібербулінгу в сучасному інформаційному соціумі, воно залишається недостатньою мірою дослідженим в соціологічному науковому полі. Існують різні підходи навіть до його визначення на концептуальному, емпіричному та операціональному рівнях. Викликають дискусії змістові рамки цього поняття та його співвідношення з іншими поняттями, що перебувають в близькому з ним семантичному просторі, такими, зокрема, як кібернасильство, кіберагресія та ін. В запропонованому тексті ми обґрунтовуємо можливість розглядати кібербулінг як прояв більш широкого за своїм змістом поняття кібернасильства. Кібербулінг являє собою продуману та інструментальну агресивність задля досягнення певної мети. Кібернасильство, окрім проактивної складової, містить в собі і реактивну агресивність.

Вивчення стратегій подолання кібербулінгу, їх популярності та ефективності, взаємозв'язків між різними механізмами залишається на початковому рівні. Дуже багато належить зробити, щоб зрозуміти, до яких стратегій, під впливом яких чинників — як персональних, так і ситуаційних — вдаються ті чи інші категорії користувачів, щоб подолати або попередити кібербулінг. Чи відрізняються стратегії тих, хто вже ставав жертвою кібербулінгу, від тих, хто досі уникав кібервіктимізації? Ці та низка інших питань мають стати предметом майбутніх наукових досліджень.

Наразі правове регулювання питань (кібер)булінгу стосується тільки учасників освітнього процесу, що звужує можливості боротьби та протидії кібербулінгу в інших сферах суспільного та приватного життя. В Україні досі відсутнє спеціальне законодавство у сфері захисту від (кібер)булінгу, яке існує та успішно діє, наприклад, в країнах Західної Європи і США. У більшості випадків захист від такої поведінки лягає на плечі самих користувачів. Тільки з ухваленням законів та їх успішним застосуванням можна сформувати механізми притягнення до відповідальності за кібербулінг і надати правоохоронним органам можливості для виявлення та покарання агресорів. Аналогічно, наслідки кібербулінгу, зокрема вплив на жертву та самого кривдника, залишаються маловивченими. Але вже зараз очевидним є його негативний внесок у загальну культуру спілкування та взаємодії між людьми.

На прикладі політично активних жінок в Україні було продемонстровано, наскільки поширеним, згубним і деструктивним може бути кібернасильство в соціальних мережах і як негативно воно позначається на участі у політичному житті. Отримані результати в процесі наукового дослідження «Попередження проявів насильства щодо жінок в онлайн-ресурсах під час виборів в Україні» підтверджують, що коріння проявів цієї форми девіації є своєрідним відображенням соціально-культурних стереотипів, забобонів та міфів стосовно жінок, історично зумовлених уявлень їхні соціальні ролі та призначення, їхнє місце в суспільстві та участь у приватній та громадській царинах життя.

Джерела

Бардалл, Г., Лилик, І., Коржов, Г., Бучинська, О., Муромбо, Г. (2019). Попередження проявів насильства щодо жінок в онлайн ресурсах під час виборів в Україні. Соціальні медіа та розширення політичних можливостей: аналіз ставлення до жінок в онлайн ресурсах. Київ: Міжнародна фундація виборчих систем.

Грег-Обі, О., Лилик, І., Коржов, Г., Бучинська, О. (2019). *Прояви насильства щодо жінок в онлайн просторі під час виборів в Україні: аналітичний огляд IFES*. Київ: Міжнародна фундація виборчих систем.

Єнін, М., Коржов, Г. (2021). Мережева комунікація: ризики та перспективи (на основі соціологічних опитувань громадської думки в країнах Євросоюзу). *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Серія «Політологія. Соціологія. Право»: збірник наук. праць*. Київ; Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 1 (49), 22–29.

Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)» (2019). Отримано з: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text>.

Інтернет в Україні (2022). Отримано з: <https://cutt.ly/ONBHFnz>

Иваний, Е. (2018). Кибербуллинг в Украине: теоретико-правовые аспекты. *LegeasiViata*, 9/2 (321), 68–72.

ЮНІСЕФ (2019). *Майже третина українських підлітків були жертвами кібербулінгу*. Отримано з: <https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/23450/2019-09-04-mayzhe-tretyna-ukrainskykh-pidlitkiv-buly-zhertvamy-kiberbulingu-yunisef>.

Найдьонова, Л. А. (2018). Кібербулінг у підлітковому рейтингу Інтернет-небезпек. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, Вип. 1, 141–159.

Пантелеєва, Н., Кабенгеле, Г. (2018). Кібербулінг як загроза психологічній та соціальній безпеці життєдіяльності особистості та суспільства. *Фінансовий простір*, 4, 125–131.

Попередження та протидія кібербулінгу в дитячому середовищі України (2020). Аналітичний огляд. Команда правозахисного департаменту ГО «Докудейз».

Brandau, M., Evanson, T. A. (2018). Adolescent victims emerging from cyberbullying. *Qualitative Health Research*, Vol. 28, Issue 10, 1584–1595.

Chisholm, J. F. (2014). Review of the status of cyberbullying and cyberbullying prevention. *Journal of Information Systems Education*, 25, 77–87.

Cooper, A. (1998). Sexuality and the Internet: Surfing into the new millennium. *Cyber Psychology and Behavior*, 1 (2), 187–193.

Council of Europe. *Bullying* (s.a.). Отримано з: <https://www.coe.int/en/web/children/bullying>.

Cyberbullying: What is it and how to stop it 10 things teens want to know about cyberbullying (s.a.). Отримано з: <https://www.unicef.cn/en/child-online-protection/10-things-teens-want-to-know-about-cyberbullying>

Cybercrime Convention Committee (T-CY). (2018). *Mapping study on cyberviolence*. Отримано з: <https://rm.coe.int/t-cy-2017-10-cbg-study-provisional/16808c4914>.

Diaz, F. L. (2016). Trolling & the First Amendment: Protecting Internet Speech in the Era of Cyberbullies & Internet Defamation. *University of Illinois Journal of Law, Technology & Policy*, 135–160.

Duggan, M. (2014). *Online harassment*. Отримано з: <https://www.pewresearch.org/internet/2014/10/22/online-harassment>.

European Commission and European Parliament, Brussels (2022). Eurobarometer 96.1 (2021). GE-SIS, Cologne. ZA7846 Data file Version 1.0.0, Отримано з: <https://doi.org/10.4232/1.13882>.

Factum Group Ukraine (2017). *Проникновение интернета в Украине*. Отримано з: https://inau.ua/sites/default/files/file/1801/iv_kvartal_2017.pdf.

Frydenberg, E., Lewis, R. (2000). Teaching coping to adolescents: When and to whom? *American Educational Research Journal*, 37, 727–745.

Greg-Obi, O., Lylyk, I., Korzhov, H., Buchynska, O. (2019). *Online violence against women in politics in Ukraine: An IFES assessment*. Arlington, VA: International Foundation for Electoral Systems.

- Hutson, E. (2016). Cyberbullying in adolescence: A concept analysis. *Advances in Nursing Science*, Vol. 39, 1, 60–70.
- Katzer, C., Fetchenhauer, D., Belschak, F. (2009). Cyberbullying: Who Are the Victims? A Comparison of Victimization in Internet Chatrooms and Victimization in School. *Journal of Media Psychology*, 21, 25–36.
- Law, D. M., Shapka, J. D., Hymel, S., Olson, B. F., Waterhouse, T. (2012). The changing face of bullying: An empirical comparison between traditional and internet bullying and victimization. *Computers in Human Behavior*, 28, 226–232.
- Lim, H., Lee, H. (2021). Cyberbullying: Its social and psychological harms among schoolers. *International Journal of Cybersecurity Intelligence & Cybercrime*, 4(1). 25–45.
- Litwiller, B. J., Brausch, A. M. (2013). Cyber bullying and physical bullying in adolescent suicide: the role of violent behavior and substance use. *Journal of Youth and Adolescence*, 42, 675–684.
- Mishna, F., Khoury-Kassabri, M., Schwan, K., Wiener, J., Craig, W., Beran, T., Pepler, D., Daciuk, J. (2016). The contribution of social support to children and adolescents' self-perception: The mediating role of bullying victimization. *Children and Youth Services Review*, 63, 120–127.
- Orel, A., Campbell, M., Wozencroft, K., Leong, E., Kimpton, M. (2017). Exploring University students' coping strategy intentions for cyberbullying. *Journal of Interpersonal Violence*, Vol 32, Issue 3, 446–462.
- Scheithauer, H., Schultze-Krumbholz, A., Pfetsch, J., Hess, M. (2021). Types of Cyberbullying. *The Wiley Blackwell Handbook of Bullying: A Comprehensive and International Review of Research and Intervention*. Editor(s): Peter K. Smith, James O'Higgins Norman. Hoboken, NJ : John Wiley & Sons, 120–138.
- Schneider, S., Stueve, A. (2012). Cyberbullying, School Bullying, and Psychological Distress: A Regional Census of High School Students. *American Journal of Public Health*, 1, 171–177.
- Smith, P., O'Higgins Norman, J. (eds.). (2021). *The Wiley Blackwell Handbook of Bullying: A Comprehensive and International Review of Research and Intervention*. Hoboken, NJ : John Wiley & Sons.

Отримано 22.09.2022

References

- Bardall, G., Lylyk, I., Korzhov, H., Buchyns'ka, O., Murombo, G. (2019). *Prevention of violence against women in online resources during elections in Ukraine. Social media and political empowerment: an analysis of attitudes towards women in online resources*. [in Ukrainian]. Kyiv: Mizhnarodna fundatsiya vyborchikh system [=Бардалл 2019]
- Brandau, M., Evanson, T. A. (2018). Adolescent victims emerging from cyberbullying. [in English]. *Qualitative Health Research*, Vol. 28, Issue 10, 1584–1595.
- Chisholm, J. F. (2014). Review of the status of cyberbullying and cyberbullying prevention. [in English]. *Journal of Information Systems Education*, 25, 77–87.
- Cooper A. (1998). Sexuality and the Internet: Surfing into the new millennium. [in English]. *Cyber Psychology and Behavior*, 1 (2), 187–193.
- Council of Europe. *Bullying* (s.a.) [in English]. Retrieved from: <https://www.coe.int/en/web/children/bullying>.
- Cyberbullying: What is it and how to stop it 10 things teens want to know about cyberbullying* (s.a.). [In English]. Retrieved from: <https://www.unicef.cn/en/child-online-protection/10-things-teens-want-to-know-about-cyberbullying>
- Cybercrime Convention Committee (T-CY). (2018). *Mapping study on cyberviolence*. [in English]. Retrieved from: <https://rm.coe.int/t-cy-2017-10-cbg-study-provisional/16808c4914>.
- Diaz, F. L. (2016). Trolling & the First Amendment: Protecting Internet Speech in the Era of Cyberbullies & Internet Defamation. [in English]. *University of Illinois Journal of Law, Technology & Policy*, 135–160.

Duggan, M. Online harassment. [in English]. Retrieved from: <http://www.pewinternet.org/2014/10/22/part-1-experiencing-onlineharassment>.

European Commission and European Parliament, Brussels (2022). [in English]. Eurobarometer 96.1 (2021). GESIS, Cologne. ZA7846 Data file Version 1.0.0. Retrieved from: <https://doi.org/10.4232/1.13882>.

Factum Group Ukraine (2017). *Проникновение интернета в Украине*. [in Russian]. Retrieved from: https://inau.ua/sites/default/files/file/1801/iv_kvartal_2017.pdf [=Проникновение 2017]

Frydenberg, E., Lewis, R. (2000). Teaching coping to adolescents: When and to whom? [in English]. *American Educational Research Journal*, 37, 727–745.

Greg-Obi, O., Lylyk, I., Korzhov, H., Buchynska, O. (2019). *Online violence against women in politics in Ukraine: An IFES assessment*. [in English]. Arlington, VA: International Foundation for Electoral Systems.

Greg-Obi, O., Lylyk, I., Korzhov, G., Buchynska, O. (2019). Manifestations of violence against women in the online space during the elections in Ukraine: analytical review of IFES. [in Ukrainian]. Kyiv: Mizhnarodna fundatsiya vyborchikh system [=Грег-Обі 2019]

Hutson, E. (2016). Cyberbullying in adolescence: A concept analysis. [in English]. *Advances in Nursing Science*, Vol. 39., 1, 60–70.

Internet in Ukraine (2021). [in Ukrainian]. Retrieved from: <https://cutt.ly/ONBHFnz> [=Інтернет 2022]

Ivaniy, Y. (2018). Cyberbullying in Ukraine: theoretical and legal aspects. [in Russian]. *Legeasi Viata*, № 9/2, 321, 68–72. [=Иваний 2018]

Katzer, C., Fetchenhauer, D., Belschak, F. (2009). Cyberbullying: Who Are the Victims? A Comparison of Victimization in Internet Chatrooms and Victimization in School. [in English]. *Journal of Media Psychology*, 21, 25–36.

Law, D. M., Shapka, J. D., Hymel, S., Olson, B. F., Waterhouse, T. (2012). The changing face of bullying: An empirical comparison between traditional and internet bullying and victimization. [in English]. *Computers in Human Behavior*, 28, 226–232.

Lim, H., Lee, H. (2021). Cyberbullying: Its social and psychological harms among schoolers. [in English]. *International Journal of Cybersecurity Intelligence & Cybercrime*, 4 (1), 25–45.

Litwiller, B. J., Brausch, A. M. (2013). Cyber bullying and physical bullying in adolescent suicide: the role of violent behavior and substance use. [in English]. *Journal of Youth and Adolescence*, 42, 675–684.

Mishna, F., Khoury-Kassabri, M., Schwan, K., Wiener, J., Craig, W., Beran, T., Pepler, D., Daciuk, J. (2016). The contribution of social support to children and adolescents' self-perception: The mediating role of bullying victimization. [in English]. *Children and Youth Services Review*, 63, 120–127.

Naydonova, L. A. (2018). Cyberbullying in the teenage ranking of Internet dangers. [in Ukrainian]. *Psychological sciences: problems and achievements*, 1, 141–159. [=Найдьонова 2018]

Orel, A., Campbell, M., Wozencroft, K., Leong, E., Kimpton, M. (2017). Exploring University students' coping strategy intentions for cyberbullying. [in English]. *Journal of Interpersonal Violence*, Vol 32, Issue 3, 446–462.

Panteleeva, N., Kabengele, G. (2018). Cyberbullying as a threat to the psychological and social safety of the individual and society. [in Ukrainian]. *Financial space*, 4, 125–131. [=Пантелеева 2018]

Prevention and countermeasures against cyberbullying in children's environment of Ukraine (2020). [in Ukrainian]. Analytical review. The team of the human rights department of the NGO «Docudayz». [=Попередження 2020]

Scheithauer, H., Schultze-Krumbholz, A., Pfetsch, J., Hess, M. (2021). Types of Cyberbullying. *The Wiley Blackwell Handbook of Bullying: A Comprehensive and International Review of Research and Intervention*. [in English]. Editor(s): Peter K. Smith, James O'Higgins Norman, 120–138.

Schneider, S., Stueve, A. (2012). Cyberbullying, School Bullying, and Psychological Distress: A Regional Census of High School Students. [in English]. *American Journal of Public Health*, Vol. 102, 1, 171–177.

Smith, P., O'Higgins Norman, J. (eds.). (2021). The Wiley Blackwell Handbook of Bullying: A Comprehensive and International Review of Research and Intervention. [in English]. Hoboken, NJ : John Wiley & Sons.

Yenin, M., Korzhov, G. (2021). Network communication: risks and prospects (on the basis of sociological surveys of public opinion in the countries of the European Union). *Bulletin of the National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute». Series «Political science. Sociology. Law»*: collection of sciences works. Kyiv; Odesa: «Helvetika» Publishing House, 1 (49), 22–29. [=Єнін 2021]

UNICEF (2019). Almost a third of Ukrainian teenagers were victims of cyberbullying – UNICEF. [in Ukrainian]. Retrieved from: <https://ms.detector.media/sotsmerezhi/post/23450/2019-09-04-mayzhe-tretyna-ukrainskykh-pidlitkiv-buly-zhertvamy-kiberbulingu-yunise>.

The Law of Ukraine «On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine on Countering Bullying» (2019). [in Ukrainian]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-19#Text> [=Закон 2019]

Received 22.09.2022

ГЕННАДІЙ КОРЖОВ, МАКСИМ ЄНІН

Соціологічні виміри кібербулінгу: сутність, наслідки, стратегії подолання

На основі огляду наукових джерел, документів міжнародних організацій та законодавчих актів було здійснено порівняльний аналіз різних підходів до визначення кібербулінгу. На думку авторів, узагальнене розуміння сутності поняття «кібербулінг» полягає в тому, що це індивідуальні або групові дії агресивного, насильницького характеру, спрямовані проти особистості, переслідування особи з використанням інформаційних технологій, електронної пошти, месенджерів, чатів, соціальних мереж, веб-сайтів, мобільних телефонів з метою її приниження, залякування або завдання моральної шкоди. На відміну від традиційного булінгу, у випадку кібербулінгу втрачається значення переваги фізичної сили та більш високого соціального статусу й натомість підвищується нерівномірність розподілу технологічної влади, а також зникають часові та просторові обмеження і знижується емоційний поріг соціальних реакцій. В зону ризику стати жертвами агресії в інтернеті перш за все потрапляє учнівська і студентська молодь. На підставі огляду зарубіжних джерел розглянуто стратегії мінімізації та подолання негативних наслідків кібербулінгу на різних рівнях — індивідуальному, організаційно-інституційному та системному (правові та моральні норми). Кібербулінг, на думку авторів, є проявом більш широкого за змістом явища, яке передбачає як проактивну, так і реактивну агресивність. На основі даних наукового дослідження «Попередження проявів насильства щодо жінок в онлайн-ресурсах під час виборів в Україні» виявлено, що застосування різних форм насильства у мережі щодо жінок в Україні є поширеним і деструктивним чинником, що вкрай негативно позначається на участі їх у політичному житті. Кібербулінг в цьому випадку є своєрідним відображенням історично зумовлених соціально-культурних стереотипів, а також упереджень та міфів про соціальні ролі та можливості жінок щодо участі у громадянському та політичному житті країни.

Ключові слова: булінг; кібербулінг; кібернасильство; агресія; соціальні мережі; медіа; віктимізація; кібервіктимізація; соціально-психологічне насильство; ейджизм; девіація

HENNADII KORZHOV, MAKSYM YENIN

Sociological dimensions of cyberbullying: essence, consequences, and coping strategies

The authors of the article based on a review of scientific sources, documents of international organizations, and legislation conducted a comparative analysis of different approaches to the definition of cyberbullying. According to the authors, cyberbullying is individual or group actions of aggression or violence against the individual, harassment using information technology, e-mail, messengers, chats, social networks, websites, mobile phones in order to humiliate, intimidate or cause moral harm. In contrast to traditional bullying, in cyberbullying the advantage of physical strength and higher social status becomes unimportant, while the uneven distribution of technological power increases, time and space constraints disappear, and the emotional threshold of social reactions reduces. Pupils and students are the first to be at risk of being victims of aggression on the Internet. Based on a review of foreign sources, strategies for minimizing and overcoming the negative consequences of cyberbullying at various levels — individual, organizational, institutional and systemic (legal and moral norms) — are considered. According to the authors, cyberbullying is a component of the broader concept of cyberviolence, which includes both proactive and reactive aggressiveness. Based on the data of the research «Prevention of violence against women in online resources during the elections in Ukraine», it was found that the use of various forms of online violence against women in Ukraine is a common and destructive factor that has a very negative impact on their participation in political life. In this context cyberbullying is based upon historically determined socio-cultural stereotypes, as well as prejudices and myths about the social roles and opportunities of women to participate in civic and political life.

Keywords: bullying; cyberbullying; cyberviolence; aggression; social networks; media; victimization; cybervictimization; social and psychological violence; ageism; deviation

ВАЛЕРІЙ ПИЛИПЕНКО,

доктор соціологічних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VALERII PYLYPENKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Principal Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

pilipenko290457@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-9918-6217>

Постпозитивізм у мультипарадигмальному просторі соціальних та поведінкових наук

Вступ

У соціальних та поведінкових науках докладено чимало зусиль для опанування постпозитивістських підходів, зокрема, поглибленого фальсифікаціонізму І. Лакатоса. Передумовою плідної реалізації евристичного потенціалу постпозитивістської парадигми в соціологічних дослідженнях є релевантне уявлення про її переваги та обмеження порівняно з іншими соціально-науковими парадигмами. Наразі таких виразних та аргументованих уявлень бракує в соціологічному дискурсі України. Нещодавно були презентовані певні концептуальні уявлення про переваги постпозитивізму [Резнік, 2021]. Але ця презентація обмежилася вираженням можливостей постпозитивізму суто на тлі попередніх версій позитивізму. З огляду на зауважене обмеження завдання цього допису — визначити специфіку постпозитивізму та, зокрема, Лакатосового поглибленого методологічного фальсифікаціонізму в ширшому, більш репрезентативному парадигмальному контексті соціальних наук. Виконання цього завдання уможливило критичний огляд та реактуалізація результатів здійснених раніше порівняльних досліджень конкуруювальних соціально-наукових парадигм та метатеорій. Але передуватиме йому розгляд передумов мультипарадигматизму в соціальних науках.

Проблеми позитивізму як передумови мультипарадигматизму

Термін «позитивізм», як стверджують Е.Г. Губа та А.С. Лінкольн, позначає «загальноприйнятий погляд», що домінував у формальному дискурсі природ-

Цитування: Пилипенко, В. (2022). Постпозитивізм у мультипарадигмальному просторі соціальних та поведінкових наук. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 121–142, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.04.121>.

ничих та соціальних наук близько 400 років — впродовж XVI–XIX століть. Загалом ідеться про зосередження дослідників на зусиллях щодо верифікації апріорних гіпотез про досліджувані феномени. Найкорисніше викладати ці гіпотези як кількісні твердження, які легко перетворюються в точні математичні формули, що виражають функційні взаємозв'язки. У формульній точності вбачають неабияку користь, коли метою науки є передбачення та контроль певних, передусім природних феноменів, а також застосовують потужний набір їх статистичних та математичних моделей. Адже вважається, що наукова зрілість досягається зі збільшенням ступеня кількісного обчислення у відповідній галузі науки, бо лишень кількісні дані визнаються остаточно валідними або високоякісними.

Дж.С. Міль вперше закликав до рецепції та екстраполяції кількісного обчислення із природничих наук на соціальні науки для їх швидкого дозрівання та емансипації від філософських і теологічних обмежень. Спроби такої рецепції мали відчутний успіх, але пізніше піддавалися критиці навіть з огляду на ті вихідні припущення, що визначають природу позитивістського дослідження. Чимало імпліцитних проблем у разі застосування позитивістської методології кількісного аналізу в соціальних науках були зауважені як самими позитивістами, так і представниками альтернативних методологічних підходів (табл. 1).

Таблиця 1

Проблеми позитивізму з погляду позитивістів та їхніх опонентів
[Guba, Lincoln, 1994: pp. 106–107]

Імпліцитна проблема	Пояснення
«Оголення» контексту дослідження	Точні кількісні підходи, застосовані до вибраних підмножин змінних, обов'язково «виключають» з розгляду за допомоги відповідного контролю або рандомізації інші змінні, які існують у контексті й можуть, якщо не завадити цьому, виявити свій вплив та істотно змінити результати. Поряд із тим такі ексклюзивні дизайни, збільшуючи теоретичну строгість дослідження, водночас зменшують його релевантність, тобто його застосовність, або узагальнюваність, оскільки їхні результати можуть бути належним чином застосовані в інших ситуаціях (наприклад, в іншій лабораторії) лише в разі подібної ексклюзивності або «оголення» контексту
Виключення сенсу та мети людських дій	Людська поведінка, на відміну від поведінки фізичних об'єктів, не може бути зрозуміла без посилання на сенс та цілі, яких людські дієвці надають своїй діяльності
Розмежування великих теорій і локального контексту: дилема етичного / емічного*	Етична (зовнішня) теорія, залучена до дослідження дослідником (або гіпотези, запропоновані для тестування), може мати незначний вплив або взагалі не мати впливу на емічну (внутрішню) точку зору досліджуваних індивідів, груп, суспільств або культур
Незастосовність загальних даних до індивідуальних випадків	Диз'юнкція номотетичне / ідіографічне: узагальнення, хоча, можливо, і статистично значимі, не застосовуються в індивідуальному випадку

Закінчення табл. 1

Імплицитна проблема	Пояснення
Виключення виміру відкриття в дослідженні	Конвенційний наголос на верифікації специфічних, апріорних гіпотез замовчує джерело цих гіпотез, зазвичай отриманих шляхом того, що пересічно називають процесом відкриття. З конвенційного погляду, лише емпіричне дослідження заслуговує на назву «наука». Таким чином, кількісна нормативна методологія має перевагу перед інтуїтивними осягненнями креативних і дивергентних мислителів.
Теоретична навантаженість фактів	Конвенційні позитивістські підходи до досліджень, що включають верифікацію гіпотез, передбачають незалежність теоретичної мови та мови спостереження. Якщо дослідження має бути об'єктивним, гіпотези повинні формуватися незалежно від способу збору фактів, необхідних для їх перевірки. Але теорії та факти є цілком взаємозалежними, тобто факти є фактами лише в рамках певних теоретичних засад. Таким чином, фундаментальне припущення про виявлену точку зору викривається як сумнівне. Якщо гіпотези та спостереження не є незалежними, «факти» можна розглядати лише крізь теоретичне «вікно», а об'єктивність підважується
Слабка детермінованість теорії фактами (проблема індукції).	Факти не тільки вишукуються, визначаються та оцінюються крізь «вікно» теорії, але й різні теоретичні «вікна» можуть однаково добре підтримуватися одним і тим же набором «фактів». Хоча за наявності когерентної теорії за допомоги дедукції можливо вивести, які факти мають існувати, ніколи не є можливим, маючи когерентний набір фактів, дійти за допомоги індукції до з необхідністю єдиної теорії. Відтак історична позиція науки, згідно з якою вона може своїми методами зрештою наблизитися до «справжньої» істини, ставиться під сумнів
Ціннісна навантаженість фактів	Подібно до того, як теорії та факти не є незалежними, так само не є незалежними цінності та факти. Можна стверджувати, що самі теорії є твердженнями про цінності. Таким чином, передбачувані «факти» розглядаються не лише крізь «вікно» теорії, а й крізь «вікно» цінностей. Загальноприйнятий погляд з позиції свободи від цінностей є скомпрометованим
Інтерактивна природа діади дослідник–досліджуване	Загальноприйнятим було уявлення про науковця-дослідника, який спостерігає за феноменами природи та об'єктивно фіксує їх. З використанням відповідної належної методології дослідник не впливає на ці феномени і навпаки — вони не впливають на нього. Але принцип невизначеності Гейзенберга та принцип доповняльності Бора зруйнували це уявлення у природничих науках. Ще більший скептицизм щодо об'єктивності наукового спостереження існує в соціальних науках: уявлення про те, що результати визначаються взаємодією дослідника та досліджуваного феномену (який у соціальних науках зазвичай становлять люди), часто правдоподібніше описує процес дослідження, ніж позитивістське уявлення про те, що результати одержуються шляхом об'єктивного спостереження за феноменами з тим, щоби з'ясувати, «якими вони є насправді» і як вони насправді працюють»

- * В антропології, фольклористичі та соціальних і поведінкових науках емічне та етичне стосуються двох різновидів точки зору, виявлених у польових дослідженнях: емічної — зсередини спостережуваної соціальної групи (з погляду спостережуваного суб'єкта) та етичної, ззовні (з погляду спостерігача).

Спроби розв'язати зауважені проблеми передусім мали наслідком трансформацію позитивізму в постпозитивізм упродовж другої половини ХХ століття. Наприклад, складність індукції спонукала філософа науки К. Попера відкинути поняття верифікації (перевірки) теорії на користь поняття фальсифікації (спростування) теорії. Цей крок метафорично аргументувався так: «Спостереження навіть мільйону білих лебедів ніколи не зможе остаточно верифікувати твердження «всі лебеди білі», тоді як його може цілком фальсифікувати спостереження лишень одного чорного лебедя».

Інші чільні представники постпозитивізму запропонували концепції змін наукових парадигм (Т. Кун), теоретичних дослідницьких програм (І. Лакатос), неявного знання (М. Полані), теоретичного плюралізму та проліферації теорій (П. Фойерабенд) та ін. Утім, з погляду Губи та Лінкольна, термін «постпозитивізм» загалом репрезентує зусилля науковців обмежено реагувати на критику позитивізму, залишаючись у межах того самого набору базових позитивістських уявлень. Тобто постпозитивізм визнається лишень значним вдосконаленням позитивізму, а не докорінним переформулюванням його базових принципів або чітким розривом із ними. Зокрема, усунення або зменшення гостроти зауважених імпліцитних проблем позитивістської методології кількісного обчислення (табл. 1) вважається за можливе, наприклад, за рахунок більшого використання якісних емпіричних даних. Дані цього типу уможливають доповнення кількісного обчислення якісною контекстною інформацією, глибше розуміння сенсу та мети поведінки людини, розкриття емічних поглядів досліджуваних соціальних суб'єктів та ін.

Разом із тим, після публікації праці Т. Куна «Структура наукових революцій» на початку 1960-х років науковці починають дедалі більше підтримувати ідеї докорінної зміни конвенційних базових принципів позитивізму. З'являються альтернативи позитивізму та постпозитивізму із фундаментально відмінними базовими припущеннями, які зовсім по-іншому скеровують наукові дослідження. Зокрема, серед таких альтернатив Губа та Лінкольн зауважують критичну теорію та конструктивізм. Загальним терміном «критична теорія» тут сукупно позначають неомарксизм, фемінізм, партиципаторні дослідження та ін. Також вважають за можливе виокремити в межах критичного теоретизування постструктуралізм, постмодернізм та різні поєднання цих двох напрямів. Порівняльний мультипарадигмальний контекст уможливлює специфікацію онтології епістемології та методології постпозитивізму.

Специфіка онтології, епістемології та методології постпозитивізму

Вельми інформативним є дослідження, в якому позитивізм, постпозитивізм, критична теорія (включно з пов'язаними з нею ідеологічними позиціями) та конструктивізм трактуються і порівнюються як конкурувальні парадигми соціальних досліджень [Guba, Lincoln, 1994]. Кожну з цих парадигм розглядають як сукупність базових поглядів або своєрідну метафізику, що стосується граничних, або перших принципів наукового дослідження. Тобто парадигма репрезентує світогляд науковця — його бачення природи досліджуваного «світу», місця індивіда в ньому і діапазону можливих відношень щодо цього світу

та його частин [Guba, Lincoln, 1994: p. 107]. Дослідницькі парадигми як базові системи наукових поглядів визначають предметні рамки досліджень науковців — що підлягає або не підлягає їхній увазі. Парадигмальні уявлення є базовими в тому сенсі, що науковцям їх доводиться просто приймати — хоча почасти аргументовано, але зрештою — на підставі віри, бо немає можливості встановити їх остаточну істинність. Тобто парадигми як набори базових наукових уявлень не підлягають доведенню в будь-якому конвенційному розумінні. Водночас вони трактуються як винайдення людського розуму, не позбавлені вад та помилок.

Природу парадигм убачають в тому, що вони є концептуальними конструктами у формі систематизованих і несуперечливих онтологічних, епістемологічних та методологічних припущень про наукове дослідження. Відтак Губа та Лінкольн презентують базові парадигмальні бачення у формі змодельованих відповідей їхніх фундаторів та прихильників на визначальні фундаментальні питання онтології, епістемології та методології дослідження (табл. 2).

Таблиця 2

**Базові бачення, або метафізики альтернативних парадигм
соціального дослідження [Guba, Lincoln, 1994: p. 109]**

Визначальні питання	Парадигма			
	Позитивізм	Постпозитивізм	Критична теорія та ін.	Конструктивізм
Онтологія (питання: якою є форма і природа реальності, а отже, що про неї можна знати?)	Наївний реалізм — «реальна» реальність, але зрозуміла	Критичний реалізм — «реальна» реальність, але лише недосконало та ймовірно зрозуміла	Історичний реалізм — віртуальна реальність, сформована соціальними, політичними, культурними, економічними, етнічними та гендерними цінностями; «кристалізується» з часом	Релятивізм — локальні та специфічні сконструйовані реальності
Епістемологія (питання: яка природа відношення між знавцем чи потенційним знавцем і тим, що можна знати?)	Дуалістська / об'єктивістська; результати пізнання є істинними	Модифікована дуалістська / об'єктивістська; критична традиція / спільнота; результати, ймовірно, істинні	Трансакційна / суб'єктивістська; опосередковані цінністю результати	Трансакційна / суб'єктивістська; результат є сконструйованим
Методологія: (питання: як дослідник (потенційний знавець) може знайти все, що, на його думку, може бути пізнаним?)	Експериментальна / маніпулятивна; перевірка гіпотез; головні кількісні методи	Модифікована експериментальна / маніпулятивна; критичний мультиплізм; фальсифікація гіпотез; може включати якісні методи	Діалогічна / діалектична	Герменевтична / діалектична

Ці питання вважаються взаємопов'язаними таким чином, що відповідь, дана на будь-яке з них, обмежує те, як можна відповісти на решту. Наприклад, якщо у відповіді позитивістів на питання онтології постулюється існування «реального» світу, то про нього можна дізнатися та з'ясувати, «якими речі є насправді» і «як речі насправді працюють». І на наступні фундаментальні питання вже доступні лише ті відповіді, які стосуються аспектів «реального» існування та «реальних» дій. Інші аспекти, на кшталт тих, що стосуються, наприклад, естетичної або моральної значущості наукового дослідження, виходять за межі позитивістського парадигмального світобачення. Зокрема, відповідь, яка може бути дана на епістемологічне питання, обмежується вже даною відповіддю на онтологічне питання. Отже, якщо постульовано «реальну» реальність, то позиція знавця має бути позицією об'єктивної відстороненості, або свободи від цінностей, щоби мати можливість виявити, «які речі є реальними» і «як речі насправді працюють». І відповідно навпаки: припущення про об'єктивістську позицію знавця передбачає існування навколишнього «реального» світу, об'єктивним щодо якого він (знавець) є. Зрештою, відповіді, вже дані на перші два питання онтології та епістемології обмежують можливу відповідь на питання методології. Зокрема, «реальна» реальність, яку досліджує «об'єктивний» дослідник, зобов'язує його контролювати можливі чинники збурень, причому незалежно від застосованих методів — якісних (наприклад, спостережних) чи кількісних (наприклад, аналізу коваріації). І навпаки, вибір дослідником маніпулятивної експериментальної методології передбачає його здатність бути об'єктивним, а також об'єктивність досліджуваного реального світу.

Загалом онтологію позитивізму Губа та Лінкольн визначають як «наївний реалізм», згідно з припущеннями якого існує приступна для досягнення реальність, керована незмінними природними законами та механізмами. Знання про цю реальність (тобто про те, «в який спосіб існують речі») конвенційно підсумовується у формі позачасових та вільних від контексту узагальнень. Деякі з таких узагальнень набувають форми причинно-наслідкових законів. Дослідження, в принципі, можуть сходитися щодо «істинного» стану речей. Базова онтологічна позиція позитивістської парадигми загалом аргументується і як редукціоністська, і детерміністична. Водночас епістемологію позитивізму трактовано як дуалістичну та об'єктивістську. З погляду дуалізму дослідник та досліджуваний «об'єкт» вважаються двома незалежними утвореннями. Відтак дослідник має бути спроможним досліджувати об'єкт, не впливаючи на нього і не підлягаючи його впливу. Такий вплив у будь-якому напрямку оцінюється як загроза валідності дослідження, і застосовуються різні стратегії для його зменшення або усунення. Якщо дослідники ретельно дотримуються належних процедур дослідження, їхні цінності та упередження не можуть вплинути на його результати. Ці результати дослідження, що їх можуть відтворити й інші дослідники, визнаються «істинними». В рамках експериментальної та маніпулятивної позитивістської методології питання та/або гіпотези викладають у пропозиційній формі та піддають емпіричному тестуванню для їх верифікації. Можливі складні умови дослідження необхідно ретельно контролювати або маніпулювати, щоби унеможливити неналежний вплив на його результати.

Онтологію постпозитивізму ідентифіковано як критичний реалізм. Згідно з його припущеннями, реальність існує, але її можна зрозуміти лише недосконало внаслідок дефектності людських інтелектуальних механізмів та фундаментально непіддатливої природи досліджуваних феноменів. Відтак твердження науковців про реальність мають піддаватися якнайширшій критичній перевірці, щоби полегшити якомога точніше (але ніколи не довершене) розуміння реальності. Цій умові відповідає модифікована дуалістична або об'єктивістська епістемологія постпозитивізму. Дуалізм позитивізму в ній значною мірою відкидається, бо, з погляду постпозитивістів, його неможливо цілком реалізувати. Але об'єктивність залишається «регулятивним ідеалом» постпозитивізму, і її зовнішніми факторами визначено критичну наукову фахову спільноту (колег, редакторів та ін.) та традиції взаємної критики. Критиків наукових результатів передусім цікавить відповідність їх отриманим раніше знанням. Зазначені результати, за умови відтворення їх іншими дослідниками, визнаються ймовірно «істинними», але завжди підлягають фальсифікації. Отже, у відповідним чином модифікованій експериментальній або маніпулятивній методології постпозитивізму способом фальсифікації (а не верифікації) гіпотез визначено «критичний мультиплізм» — «відремонтовану» версію тріангуляції. Модифікація методології тут мала на меті передусім усунення деяких проблем позитивізму (табл. 1). Постпозитивісти бачать це можливим, зокрема, за рахунок використання якісних методів для проведення дослідження в природніших умовах, збору більшої кількості ситуаційної інформації, пошуку емічних точок зору, щоби з'ясувати значення та цілі, що їх люди надають своїм діям, та ін.

Онтологією критичної теорії та пов'язаних з нею ідеологічних позицій визначено історичний реалізм. З історико-реалістичного погляду вважається, що реальність, яку наразі можна сприйняти, колись була пластичною, але з часом була сформована сукупністю соціальних, політичних, культурних, економічних, етнічних і ґендерних чинників. Згодом ця сформована реальність реїфікувалася, або «кристалізувалася» у низку структур, які тепер неналежним чином сприймаються як «реальні», тобто як природні та незмінні. Утім, для всіх практичних цілей ці структури постають як «реальні», тобто як віртуальна або історична реальність. Згідно з транзакційною та суб'єктивістською епістемологією критичної теорії передбачається, що дослідник і досліджуваний об'єкт є інтерактивно пов'язаними між собою. При цьому постулюється, що на дослідження неминуче впливають як цінності дослідника, так і цінності присутніх «інших» у дослідницькій ситуації. Тобто результати дослідження опосередковуються зазначеними цінностями. Ця епістемологічна позиція фактично оскаржує традиційне позитивістське розрізнення онтології та епістемології, бо те, що можна пізнати, бачиться нерозривно пов'язаним із взаємодією між конкретним дослідником і конкретним досліджуваним об'єктом або групою (ця нерозривність позначена у табл. 2 пунктиром між онтологічним та епістемологічним рядами). Транзакційна природа критичного дослідження потребує діалектичного діалогу між дослідником та досліджуваними об'єктами, а відтак — і відповідної діалогічної та діалектичної методології. Діалектичний діалог має на меті перетворити незнання, хибне розуміння і прийняття історично опосередкованих

структур поневолення як незмінних у бачення того, як ці структури можуть бути змінені, та розуміння дій, необхідних для здійснення таких змін.

Конструктивізм як парадигма, альтернативна позитивізму, припускає перехід від онтологічного реалізму до онтологічного релятивізму. Утім, релятивістську позицію онтології конструктивізму слід відрізнити як від номіналізму, так і від ідеалізму. У рамках конструктивістської онтології постулюються локальні та специфічні сконструйовані реальності. Вони сприймаються у формі множинних, нематеріальних ментальних конструктів, зумовлених соціально та ґрунтованих на досвіді, локальних і специфічних за своєю природою (хоча певні елементи їх часто поділяють чимало індивідів і навіть загалом на рівні тих чи тих культур). Ці ментально сконструйовані реальності вважаються за своєю формою та змістом залежними від окремих індивідів або груп як носіїв відповідних ментальних конструктів. Зазначені конструкти розглядаються не як більш-менш «істинні» в будь-якому абсолютному сенсі, а просто як більш-менш змістовні та / або обґрунтовані. Зрештою, ці ментальні конструкти, як і пов'язані з ними «реальності», трактуються як змінювані. Згідно з транзакційною та суб'єктивістською епістемологією конструктивізму, дослідник і об'єкт дослідження вважаються настільки взаємопов'язаними між собою, що видається можливим продукувати дослідницькі «результати» буквально під час взаємодії між ними. Відтак, як і в разі критичної теорії, відсутнє загальноприйняте розрізнення між онтологією та епістемологією. Тому в рамках герменевтичної та діалектичної методології конструктивізму варіативна та особиста (інтраментальна) природа соціальних конструктів стає підставою вважати, що окремі такі конструкти можна оприятити й удосконалити лише завдяки взаємодії між дослідником та респондентами. Інтерпретувати ці різні ментальні конструкти пропонується за допомоги традиційних методів герменевтики, а порівнювати та протиставляти — за допомоги діалектичного обміну. Остаточна мета дослідження — сформувані консенсусний ментальний конструкт, більш змістовний та обґрунтований порівняно з будь-яким із попередніх конструктів включно з етичним конструктом самого дослідника.

В онтологічному вимірі постпозитивізм є вибірково спорідненим із позитивізмом та критичною теорією. Йдеться про суто вибірково сумірність:

- а) припущень постпозитивістського критичного реалізму про існування об'єктивної реальності та можливостей лише її недосконалого і ймовірного розуміння;
- б) припущень позитивістського наївного реалізму про існування об'єктивної реальності, до якої може наблизитися дослідження;
- в) припущень критично-теоретичного історичного реалізму про приступну для сприйняття реальність, утворену з історично сформованих структур, які, за відсутності розуміння їх, є такими ж обмежувальними, як ніби вони є реальними.

Водночас ці три парадигми із притаманними їм альтернативними версіями онтологічного реалізму суттєво відрізняються від конструктивізму з його онтологічним релятивізмом, який припускає існування множинних, приступних для сприйняття та іноді несумісних соціальних реальностей — продуктів люд-

ського інтелекту, потенційно мінливих за умови збільшення поінформованості та вправності їхніх конструкторів.

В епістемологічному вимірі постпозитивізм за власною назвою є пов'язаними, а за визначенням — спорідненим із позитивізмом. Адже постпозитивістське дуалістичне або об'єктивістське припущення про можливість приблизного (але ніколи не повного) пізнання реальності є результатом модифікації позитивістського дуалістичного або об'єктивістського припущення про можливість визначення дослідником, «якими насправді є речі» і «як речі насправді працюють». Водночас за епістемологічними позиціями позитивізм та постпозитивізм дуже вагомо відрізняються від критичної теорії та конструктивізму. Натомість між двома останніми парадигмами існує певна епістемологічна спорідненість. Зокрема, конструктивістське транзакційне або суб'єктивістське припущення про створення знання у взаємодії між дослідником і респондентами певною мірою повторює, але водночас і розширює критично-теоретичне транзакційне або суб'єктивістське припущення про опосередкованість знання цінностями та залежність його від них.

Аналогічні спорідненості та відмінності порівнюваних парадигм спостерігаються й на методологічному рівні. Постпозитивістська експериментальна або маніпулятивна методологія, ґрунтована на критичному мультиплізмі та зорієнтована на фальсифікування гіпотез, постала внаслідок модифікації позитивістської експериментальної або маніпулятивної методології, зорієнтованої на верифікацію гіпотез. Натомість діалогічна або діалектична методологія критичної теорії та герменевтична або діалектична методологія конструктивізму однаково націлені на реконструювання раніше побудованих конструктів. Найбільша методологічна відмінність є між позитивізмом та постпозитивізмом, з одного боку, та критичною теорією і конструктивізмом — з іншого.

Зауважена онтологічна, епістемологічна та методологічна спряженість постпозитивізму із позитивізмом є очікуваною, бо увиразнює наступність між ними. В огляді еволюції позитивізму в соціології постпозитивізм інтерпретується як його пізніша версія, що з'являється після версій раннього, логічного та інструментального позитивізму [Резнік, 2021: с. 109]. Спорідненість постпозитивізму із позитивізмом також увиразнює порівняння позицій парадигм стосовно низки важливих питань практичного провадження якісних соціальних досліджень, інтерпретації їх результатів та ін.

Парадигмальна диспозиція постпозитивізму в соціальних науках

Ґуба та Лінкольн запропонували власні тлумачення основних позицій позитивізму, постпозитивізму, критичної теорії та конструктивізму щодо низки ключових питань організації та провадження соціальних досліджень. Передусім вони ідентифікували головні позиції зазначених парадигм. Така ідентифікація лише частково ґрунтувалася на публічних презентаціях парадигм в науковому дискурсі, бо прихильники їх не завжди презентували у ньому власне бачення всіх практичних питань соціальних досліджень. У таких випадках дослідники самотужки логічно моделювали імовірні позиції окремих парадигм щодо цих дискурсивно не заторкнутих питань з огляду на відповідні базові парадигмальні метафізики — онтологію, епістемологію та методологію (табл. 2).

Природно, існують ризики, що таке моделювання не уникне негативного впливу суб'єктивізму та парадигмальної упередженості самих дослідників, які за-свідчили власну прихильність парадигмі конструктивізму. Попри це їхня спро-ба порівняльної систематизації парадигмальних позицій щодо різних аспектів соціально-дослідницької практики, безперечно, варта уваги (табл. 3).

Таблиця 3

Позиції парадигм щодо вибраних практичних питань соціального дослідження
[Guba, Lincoln, 1994: p. 112]

Спірне питання	Парадигми			
	Позитивізм	Постпозитивізм	Критична теорія та ін.	Конструктивізм
1. Мета до-слідження	Пояснення: прогноз та контроль		Критика і транс-формація; рести-туція та еманси-пація	Розуміння; рекон-струкція
2. Природа знання	Верифіковані гі-потези, що вста-новлені як фак-ти чи закони	Нефальсифікова-ні гіпотези, які є ймовірними фак-тами чи законами	Структурні / іс-торичні інтуїції	Індивідуальні реконструкції, по-єднані навколо консенсусу
3. Акуму-ляція (на-копичення) знання	Прирощування — «дзигарі на баш-тах» на додачу до «величної споруди знання»; узагальнення та причин-но-наслідкові зв'язки		Історичний реві-зіонізм; узагаль-нення за подіб-ністю	Більш змістовні та поглиблені рекон-струкції; непрямий досвід
4. Критерії доброчес-ності чи якості	Конвенційні еталони «строгості»: інтернальна та екстернальна валід-ність, надійність та об'єктивність		Віднесеність до історичного часу та місця; долання незнання та хиб-ного розуміння; стимул дії	Надійність та ав-тентичність, зокре-ма, щодо рушіїв дій
5. Цінності	Виключені — вплив спростовано		Включені — формативні	
6. Етика	Непритаманна; прийнятність «під-тасовок»		Притаманна; моральна схиль-ність до відвер-тості	Притаманна; ухил процесу [дослі-дження] в бік від-вертості; особливі проблеми
7. «Голос» (опінія) до-слідника	«Незаінтересований науковець» як інформатор тих, хто ухвалює рішен-ня, політиків та агентів змін		«Інтелектуал-перетворювач» як адвокат та акти-віст	«Пристрасний учасник» як фасилі-татор багатоголос-ної реконструкції
8. Тренінг дослідни-ків-почат-ківців	Технічний та кількісні методи; предметні зміс-товні теорії	Технічний; кіль-кісні та якісні методи; предметні змістовні теорії	Ресоціалізація; якісні та кількісні ме-тоди; історія; цінності альтруїзму та розширення можливостей	
9. Припа-сування па-радигм	Парадигми сумірні		Парадигми несумірні	
10. Гегемо-нія	Під контролем публікації, фінансу-вання, просування та перебування на посаді		Розпізнавання та інформація на вході	

У позиціях стосовно задуму або мети соціального дослідження позитивізм та постпозитивізм виявляють сумірність. Обидві ці парадигми орієнтують дослідження на пояснення, яке в підсумку вможливує передбачення та контроль досліджуваних феноменів. Зростання із часом спроможності науковців передбачати та контролювати досліджувані феномени і позитивісти, і постпозитивісти визнають кінцевим критерієм наукового поступу. Губа та Лінкольн зазначають редукціонізм та детермінізм, що впливають з цієї позиції. Їм видається, що ситуація дослідження, коли дослідник має роль «експерта», надає йому особливого й, можливо, навіть незаслужено привілейованого статусу.

З позиції критичної теорії метою дослідження має бути критика і трансформація соціальних, політичних, культурних, економічних, етнічних та гендерних структур, які означають обмеження та експлуатацію для людства і призводять до конфронтації та конфліктів. Відтак критерієм соціально-наукового прогресу вважаються факти започаткування і перебіг процесів реституції та емансипації. У цих процесах досліднику відведено ролі «підбурювача» та «помічника». Такому дослідникові приписується апріорне розуміння, які трансформації є необхідними. Згідно з радикальнішою позицією прихильників критичної теорії, судження про необхідні трансформації мають бути зарезервовані за тими, чие життя найбільше постраждало від трансформацій, тобто за самими учасниками дослідження.

У рамках парадигми конструктивізму мета дослідження вбачається в розумінні та реконструюванні ментальних конструктів, яких люди (включно з дослідником) дотримувалися раніше. Йдеться про вихідні ментальні конструкти, націлені на досягнення консенсусу, але відкриті для нових інтерпретацій мірою того, як зростають змістовність та ґрунтовність. Відповідно критерієм наукового поступу вважається набуття з часом кожною особою здатності до формулювання більш змістовних та ґрунтовних конструктів, а також дедалі краще усвідомлення змісту і значення конструктів, що конкурують. Дослідникові у цих процесах відведено ролі «учасника» та «помічника».

Позитивістська позиція щодо природи наукових знань полягає в тому, що ці знання становлять верифіковані гіпотези, які можна прийняти як факти чи закони. Натомість згідно з постпозитивістською позицією, наукові знання утворюють не фальсифіковані гіпотези, які можна розглядати лишень як ймовірні факти чи закони. Критично-теоретична інтерпретація наукових знань зводить їх до низки структурних або історичних осягнень, що трансформуються із плином часу. Такі трансформації вважаються можливими внаслідок діалектичної взаємодії, коли незнання та хибне розуміння поступаються місцем більш релевантним осягненням. Згідно з позицією конструктивізму, наукове знання становлять суто ментальні конструкти, щодо яких існує або принаймні утворюється відносний консенсус серед тих, хто є компетентним або кому можна довірити (у випадку більш прихованих відомостей) інтерпретувати суть конструкту. З погляду конструктивістів, внаслідок незгоди однаково компетентних (або довірених) інтерпретаторів, коли через соціальні, політичні, культурні, економічні, етнічні та гендерні чинники виникають розбіжності серед цих інтерпретаторів, можуть співіснувати множинні «знання». Ці різні конструкти підлягають по-

стійному перегляду і зазнають змін внаслідок зіставлення з іншими конструктами в діалектичному контексті.

Позиції позитивізму та постпозитивізму вважаються переважно сумірними щодо питання акумуляції наукового знання: ці знання накопичуються в процесі прирощення, в перебігу якого кожен встановлений факт або ймовірний факт за умови його належної інтерпретації додається до «споруди знання», що зростає. Якщо ці факти оформлюються в узагальнення або причинно-наслідкові зв'язки, уможливорюється ефективніше використання їх для прогнозування та контролю, а відтак — і для передбачувано впевненого узагальнення стосовно параметрів населення. Позиція прихильників критичної теорії зводиться передусім до заперечення можливості накопичення знання в абсолютному сенсі. Натомість вони наголошують на можливості його зростання та зміни радше через діалектичний процес історичного перегляду. Завдяки такій ревізії долається незнання та хибне розуміння і розширюються більш релевантні досягнення. Узагальнення цих передбачувано певних уявлень щодо параметрів населення вважається можливим, коли поєднання соціальних, політичних, культурних, економічних, етнічних та гендерних проявів та цінностей є подібним у різних регіонах. Позиція конструктивізму визнає можливість накопичення знання лише у відносному сенсі — через формування дедалі більш змістовних і поглиблених конструктів у перебігу герменевтичного або діалектичного процесу. У разі діалектичного процесу різні конструкти протиставляються. Один із важливих механізмів екстраполяції знань з одного середовища в інше бачиться у врахуванні непрямого досвіду, отриманого зі звітів про *case study*.

Позитивізму та постпозитивізму приписуються збіжні позиції щодо критеріїв оцінювання доброчесності або якості наукового дослідження. Для цих парадигм такими належними критеріями вважаються усталені конвенційні орієнтири «строгості» наукового дослідження. Йдеться про внутрішню валідність — ізоморфізм висновків з реальністю, а також про зовнішню валідність — узагальнюваність, надійність (у сенсі стабільності) та об'єктивність (дистанціювання та нейтральність спостерігача). Утім, із конструктивістського погляду Губи та Лінкольна, ці критерії залежать від реалістичної онтологічної позиції. Тому вони критично припускають, що ізоморфізм висновків із реальністю не може мати значення, строга узагальнюваність щодо генеральної сукупності є неможливою, стабільність не можна оцінити для дослідження певного феномену, якщо феномен сам по собі є мінливим, а об'єктивності не можна досягнути, оскільки ні від чого не можна «дистанціюватися» [Guba, Lincoln, 1994: p. 114]. На цьому критичному тлі наголошуються кардинально відмінні критерії оцінювання доброчесності або якості дослідження в рамках критичної теорії: врахування в дослідженні історичного часу та місця, тобто соціальних, політичних, культурних, економічних, етнічних та гендерних передумов досліджуваної ситуації; міра дієвого впливу дослідження на додання незнання та хибного розуміння; міра забезпечення дослідженням стимулів до дії, тобто до трансформації наявної структури. Водночас питання критеріїв якості досліджень в конструктивізмі вважалося остаточно не розв'язаним через наявність цілих шеревів аль-

тернативних версій, певною мірою збіжних із відповідними критеріями критичної теорії.

Збіжні позиції позитивізму та постпозитивізму щодо ролі цінностей у дослідженні зводяться до того, що ці парадигми є «вільними від цінностей» з огляду на їх епістемологічні позиції. Тобто вплив цінностей на дослідницькі пошуки в них виключений. Позитивісти та постпозитивісти розглядають цінності як збурювальні змінні, вплив яких в об'єктивному дослідженні необхідно унеможливлувати. Цей погляд є притаманним постпозитивістам навіть попри те, що у постпозитивізмі об'єктивність — регульований ідеал. Натомість у критично-теоретичній та конструктивістській парадигмах цінності однаково розглядаються як неунікненні у формуванні або (у випадку конструктивізму) творенні результатів дослідження. Критичні теоретики та (більшою мірою) конструктивісти вважають виключення цінностей із дослідження неприйнятним і взагалі неможливим. Спроби такого виключення визнано ворожими для інтересів безправних аудиторій, оригінальні (емічні) ментальні конструкти яких варті рівного розгляду з конструктами інших, сильніших аудиторій та самого дослідника.

З приводу місця етики в науковому дослідженні прихильники парадигм позитивізму та постпозитивізму теж посідають сумірні позиції: для них етика є важливим чинником і сприймається дуже серйозно. Зокрема, міру етичності поведінки дослідників контролюють зовнішні механізми на кшталт професійних кодексів поведінки та комітетів з питань поведінки і гуманітарної тематики. Але Губа та Лінкольн вважають етику непритаманною самому процесу дослідження в рамках цих двох парадигм. Понад те, вони стверджують, що реалістична онтологія, яка лежить в основі позитивізму та постпозитивізму, передбачає схильність до використання обману, який, за деякими свідченнями, є виправданим для визначення того, «якими речі насправді є і працюють» або заради якогось «вищого соціального блага» чи якоїсь «чіткішої істини» [Guba, Lincoln, 1994: p. 115]. Натомість етика бачиться властивою здебільшого критичній теорії. Йдеться про декларовані в ній наміри подолати незнання і хибне розуміння, а також якнайповніше враховувати цінності, історичний час та місце у процесі дослідження. Завважається й моральний ухил критичної теорії стосовно того, що дослідник повинен викривати, а не вводити в оману. Водночас етику визначають як невіддільну складову конструктивізму з огляду на включення в дослідження цінностей його учасників — наявних конструктів респондентів і дослідника, а також на зусилля щодо збільшення змістовності та ґрунтовності їхніх конструктів. Стимул етичності конструктивістів вбачається в тяжінні процесу їхніх досліджень до відвертості, адже приховування намірів дослідника вважається руйнівним для мети розкриття та вдосконалення ментальних конструктів.

Стосовно питання налаштованості («опінії») дослідників позиції позитивізму та постпозитивізму ідентифікуються як цілком сумісні. В обох парадигмах йдеться про налаштованість «незацікавленого науковця». Він має прагнути до інформування осіб, які ухвалюють рішення та здійснюють політику, а також агентів змін, які самостійно і принаймні частково реалізують надану наукову інформацію, коли формують, пояснюють та обґрунтовують дії, політику та пропозиції щодо змін. Водночас позицією критичної теорії вважається відпо-

відність дослідника покликанню «інтелектуала-перетворювача» з розширеним розумінням, спроможного протистояти незнанню та хибному розумінню. Ця позиція аргументується тим, що глибше осягнення наявного стану речей, зокрема природи людей та міри їх експлуатації, та стимулювання їх діяти з огляду на це осягнення робить зміни природними та легшими. Згідно з конструктивістською позицією, дослідник має бути «небезстороннім учасником», тобто активно сприяти перебудові множинних ментальних конструктів — власних та решти учасників дослідження. Мірою формування таких реконструкцій та стимулювання людей до дій згідно з ними зміни стають більш природними й тим самим полегшуються.

Розбіжність між позиціями позитивізму та постпозитивізму спостерігається стосовно питання підготовки дослідників-початківців. Позитивістський підхід тут реалізується в опануванні початківцями здебільшого технічних знань (процедур вимірювання і проєціювання, кількісних методів) та, меншою мірою, але достатньо ґрунтовно — формальних теорій феноменів в рамках предметних спеціалізацій. Фахово-освітній підхід постпозитивізму не тільки змістовно відтворює відповідний позитивістський підхід, а й охоплює опанування якісних методів соціальних досліджень для запобігання проблемам позитивізму (табл.1). Водночас критична теорія та конструктивізм у питанні фахового тренінгу мають більш збіжні позиції. Згідно них початківці передусім ресоціалізуються для нейтралізації наслідків їхнього раннього інтенсивного сприйняття загальноприйнятого бачення науки. Утім, цей процес передбачає ґрунтовне вивчення позицій і кількісних методів позитивізму та постпозитивізму, щоби початківці зрозуміли онтологічні, епістемологічні та методологічні відмінності конвенційних та альтернативних їм парадигм (табл. 2). Кількісні методи також вважаються важливими з огляду на їх безперечно корисну змістовність. Звісно, неабияке значення має опанування початківцями якісних методів з огляду на їхню роль в реалізації можливостей діалогічної, діалектичної та герменевтичної методологій. Не менш важливим вважається й осягнення соціальної, політичної, культурної, економічної, етнічної та гендерної історії та структур, тобто предметних царин пріоритетних наукових пошуків. Зрештою, довершує фахову соціалізацію в рамках цих парадигм прищеплення цінностей альтруїзму та розширення можливостей у своїй дослідницькій роботі.

Щодо питання обов'язковості конфлікту парадигм та їх узгодження у межах одного концептуального підґрунтя позиції позитивізму та постпозитивізму вважаються збіжними. В межах обох парадигм існує фундаментальна орієнтація на визнання можливості логічного узгодження всіх парадигм та імовірності появи якоїсь спільної раціональної структури для розв'язання всіх питань відмінностей між ними. Губа та Лінкольн трактують цю позицію як редукціоністську, оскільки вона припускає можливість зіставлення парадигм там, де існує багато розбіжностей між ними. Натомість критична теорія та конструктивізм є позиційно близькими, стверджуючи базову несумірність всіх парадигм через суттєві суперечності між точками зору останніх. Але водночас визнається сумірність позитивізму та постпозитивізму, з одного боку, та ймовірна сумірність критичної теорії та конструктивізму — з іншого. В обох випадках ідеться, при-

родно, не про тотальну, а радше про більш чи менш вибірккову сумірність з низки питань і позицій (табл. 2 і 3). А загалом вважається, що позиції парадигм з певних питань не можуть бути логічно узгоджені та співіснувати в жодній внутрішньо несуперечливій метафізичній системі. Проте не виключено, що поява метاپарадигми уможливить їх гадане логічне узгодження.

Ґуба та Лінкольн констатували гегемонію позитивізму та постпозитивізму, тобто переважання їх за впливовістю над рештою парадигм в соціально-науковому дискурсі, фаховій спільноті та соціальному просторі. За їхніми твердженням, позитивізм здобув цю гегемонію впродовж кількох останніх століть — по тому як вчені відхилили попередні Аристотелеву і теологічну парадигми. Але останніми десятиліттями цю гегемонію поступово перебрали постпозитивісти як «природні» спадкоємці позитивізму за визначенням. За оцінкою Ґуби та Лінкольна, на середину 1990-х років під контролем постпозитивістів та багатьох залишкових позитивістів перебували наукові видавництва, джерела фінансування досліджень, механізми просування та перебування науковців на посадах, дисертаційні комітети та інші джерела влади та впливу. На той час прихильники цих парадигм продовжували «репрезентувати найсильніший голос в ухваленні професійних рішень». Водночас прихильники критичної теорії та конструктивізму шукали визнання та шляхів вивищення та посилення свого впливу у фаховій науковій спільноті. Їхні можливості досягти визнання дедалі розширювалися: зростали кількість їхніх статей у наукових журналах, число схвалених дисертацій тощо.

Такі питання практики соціальних досліджень, як мета дослідження, природа знань, накопичення знань і критерії доброчесності та якості, є важливішими в рамках позитивізму та постпозитивізму. Інтерпретації вказаних питань на засадах цих двох конвенційних парадигм видаються найвпливовішими та усталеними в соціально-науковому дискурсі, попри те що оскаржуються прихильниками альтернативних парадигм. Питання цінностей та етики наукових досліджень є вкрай важливими, але розбіжно інтерпретованими в межах конвенційних та альтернативних їм парадигм. Питання «опінії» дослідника, вишколу дослідників-початківців, узгодження та гегемонії парадигм видаються важливішими й порушуються в рамках критичної теорії та конструктивізму.

Загалом описаний порівняльний аналіз унаочнив значну збіжність та сумірність позиціювання позитивізму та постпозитивізму щодо переважної більшості ключових питань організації та провадження соціальних досліджень. Водночас значною мірою такі сумісні парадигмальні диспозиції позитивізму та постпозитивізму суттєво відрізняються від диспозицій критичної теорії та конструктивізму. Всі ці зауважені сумісності та відмінності увиразнюють спадкоємну тяглість та парадигмальну спорідненість між позитивізмом та постпозитивізмом. Утім, у науковому дискурсі представлена й дещо інша інтерпретація зв'язків та розмежувань між цими парадигмами або їхніми версіями, яка теж варта уваги.

Постпозитивістська метатеорія у маркетингових дослідженнях

Серед наук із досвідом рецепції постпозитивізму неабиякої уваги передусім заслуговує маркетинг. Адже соціологія та маркетинг є доволі спорідненими

науковими напрямками емпіричної дослідницької діяльності. Емпіричні соціологи та практики маркетингових досліджень різних країн керуються у своїх дослідженнях спільним міжнародним процесуальним кодексом та перебувають у лавах Світової асоціації професіоналів соціологічних та маркетингових досліджень (ESOMAR) [Міжнародний процесуальний кодекс, 2004]. Зрештою, і ця стаття наразі оприлюднюється у щоквартальнику з назвою «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», яка власне й наголошує спорідненість соціології та маркетингу як мінімум на рівні методів емпіричних досліджень. З огляду на таку спорідненість, для соціологів неабиякий інтерес має становити досвід маркетингологів у рецепції Лакатосового поглибленого методологічного фальсифікаціонізму.

У цьому випадку заслуговує на увагу порівняльний аналіз різних методологічних підходів у філософії науки та маркетингових дослідженнях [Leong, 1985: pp. 26–29]. Кінцевою метою аналізу було заявлено спробу певної форми гегелівського діалектичного синтезу між полярними методологічними крайнощами. Протилежні «полюси» тут репрезентували логічний емпіризм з його постулатом об'єктивності науки та наголосом на строгому вимірюванні та тестуванні гіпотез, з одного боку, а також релятивізм з наголосом на суб'єктивних і творчих аспектах науки — з іншого. Лакатосова методологія наукових дослідницьких програм та складний фальсифікаціонізм натомість реінтерпретувалися як своєрідний синтез логіко-емпіристської тези та релятивістської антитези, як можливий засіб узгодження відмінностей між ними, поєднання кращого в них та мінімізації їхніх недоліків. Модель методологічного «континууму» маркетингових досліджень репрезентує композиція табл. 4.

Між крайніми «полюсами» логічного позитивізму, з одного боку, та релятивізму / конструктивізму — з іншого, перебувають більш усереднені позиції модерного емпіризму та поглибленої методологічної фальсифікації. Таке місце останньої С.М. Леонг пояснює її гібридністю, що виявляється у поєднанні кількох різних традицій — емпіризму, конвенціоналізму та кантіанського активістського підходу до теорії пізнання.

Альтернативні методологічні підходи порівнюються за таким характеристиками, як ключові вихідні та засадові принципи — трактування природи науки (характеристики 1–4 в табл. 4), наукового знання (характеристики 5–8 в табл. 4) та емпіричної перевірки теорій (характеристики 9–12 в табл. 4). Контекст порівняння увиразнює комбінування у підставах Лакатосового поглибленого фальсифікаціонізму низки характеристик, притаманних модерному емпіризму та релятивізму. Передусім ідеться про постпозитивістську комбінацію наголосів на об'єктивності та раціональності наукових досліджень із припущенням позаекспериментальних мотивацій відмови науковців від участі в наукових дослідницьких програмах (характеристики 1, 3 та 4 в табл. 4). Водночас у засадах поглибленого методологічного фальсифікаціонізму зауважуються, але й чітко розмежовуються царини теоретичних тверджень та ідей, з одного боку, та ментальних станів, переконань та висновків у рамках теоретичних уявлень науковців — з іншого (характеристики 1 та 4 в табл. 4).

Таблиця 4

Основні відмінності між засадами логічного позитивізму, модерного емпіризму, поглибленої методологічної фальсифікації та релятивізму / конструктивізму у маркетингових дослідженнях [Leong, 1985; pp. 27–28]

Характеристика	Логічний позитивізм / емпіризм [Peter, Olson, 1983]	Модерний емпіризм [Hunt, 1984]	Поглиблена методологічна фальсифікація [Lakatos, 1978]	Релятивізм / конструктивізм [Peter, Olson, 1983]
1. Межі наукового пізнання реальності	Наука відкриває істинну природу реальності	Існує реальний світ, і хоча наука намагається відкрити природу реальності, «істинну» природу реальності ніколи не можна пізнати з певністю	Напрямок науки детермінується головним чином творчою уявою людини, а не світом фактів. Таким чином, раціональна реконструкція наукового прогресу відбувається у світі ідей	Наука створює багато реальностей
2. Що є необхідним для розуміння (оцінки) науки?	Лише логіка обґрунтування є необхідною для розуміння науки	Корисно відрізняти процедури, які наука використовує для виявлення своїх претензій на знання, від тих, які наука використовує для обґрунтування (прийняття чи відхилення) претензій на знання. Академічна дисципліна «філософія науки» історично фокусувалася на питаннях обґрунтування	Процес, за допомогою якого наукові програми зорганізовуються, обґрунтовуються та приймаються через наукову спільноту, є необхідним для оцінки науки	Процес, за допомогою якого теорії створюються, обґрунтовуються та поширюються через наукову спільноту, необхідний для розуміння науки
3. Значущість культурного, соціального, політичного та економічного контекстів науки	Науку можна зрозуміти без урахування культурних, соціальних, політичних та економічних чинників	Процедури, якими наука обґрунтовує свої претензії на знання, мають бути незалежними від культурних, соціальних, політичних та економічних чинників	Критика наукових теорій базується на емпіричних доказах, але відмова від наукової програми передбачає позаекспериментальні міркування	Наука є соціальним процесом, і її неможливо зрозуміти без урахування культурних, соціальних, політичних та економічних чинників
4. Об'єктивність / суб'єктивність науки	Наука є об'єктивною	Хоча цілкомита об'єктивність є неможливою, наука більш чітко обґрунтовує свої претензії на знання, аніж ненаука; наприклад медична наука є більш об'єктивною, ніж хіромантия	Відмежування науки від псевдонауки є об'єктивним у світі ідей. Теоретичні уявлення є питанням світу ментальних станів, переконань та висновків	Наука є суб'єктивною.

Продовження табл. 4

Характеристика	Логічний позитивізм / емпіризм [Peter, Olson, 1983]	Модерний емпіризм [Hunt, 1984]	Поглиблена методологічна фальсифікація [Lakatos, 1978]	Релятивізм / конструктивізм [Peter, Olson, 1983]
5. (Не)абсолютність та (не)кумулятивність наукового знання	Наукові знання є абсолютними та кумулятивними	Наукові знання ніколи не бувають абсолютними. Багато наукових знань є кумулятивними, тобто ми справді знаємо більше про причини інфекційних захворювань сьогодні, ніж 100 років тому	Наукові знання ніколи не бувають абсолютними. Оцінювання мають підлягати серії теорій; будь-яка частина корпусу науки може бути замінена, але лише «прогресивним» шляхом, тобто заміники мають успішно передбачати нові факти	Наукові знання відносяться до певного контексту та періоду часу в історії.
6. Універсальність / контекстуальність наукових відкриттів	Наука здатна відкрити універсальні закони, яким підпорядковується зовнішній світ	Наука намагається виявити регулярності серед феноменів у реальному світі. Деякі з цих регулярностей є констатованими в універсальній формі, а інші — в імовірнісній формі	Чи зводиться твердження до факту чи до тестової ситуації, залежить від методологічного рішення науковця в контексті дослідницької програми	Наука створює ідеї, які є залежними від контексту, тобто пов'язаними з системою відліку
7. (Не)досяжність абсолютної істини в науці	Наука продукує теорії, які дедалі наближаються до абсолютної істини	Багато наукових знань є кумулятивними. Абсолютна істина є непізнаваною в науці	Абсолютна істина може бути досяжною в науці, але наукові дослідницькі програми можуть у довгостроковій перспективі наближати до дедалі більшої істини та менш хибних висновків і, таким чином, набувати дедалі більшої ймовірності	Істина є суб'єктивною оцінкою, яку неможливо належним чином вивести поза контекстом, передбачуваним теорією
8. Умови раціональності науки	Наука є раціональною, оскільки дотримуються формальних правил логіки	Наука є раціональною, оскільки її метою є покращення нашого розуміння світу. Це досягається шляхом розроблення теорій, моделей, подібних до законів узагальнення та гіпотез, які мають на меті описати, пояснити та передбачити феномени	Якщо наука націлена на істину, вона повинна мати на меті дотримання несуперечливості як важливого регулятивного принципу. Суперечливість слід розглядати як проблему, яку потрібно розв'язати	Наука є раціональною настільки, наскільки вона прагне покращити індивідуальне та соціальне благополуччя, дотримуючись будь-яких корисних для цього способів

Закінчення табл. 4

Характеристика	Логічний позитивізм / емпіризм [Peter, Olson, 1983]	Модерний емпіризм [Hunt, 1984]	Поглиблена методологічна фальсифікація [Lakatos, 1978]	Релятивізм / конструктивізм [Peter, Olson, 1983]
9. Способи досягнення валідності науки	Існують наукові практики, що дають змогу робити науку валідною (наприклад, фальсифікація)	Існують норми для творення доброї науки. Наприклад, теорії мають тестуватися, вимірювання мають демонструвати надійність і валідність, а дані не мають бути сфабрикованими чи іншим хибним шляхом зібрані	Існують норми для творення доброї науки. На додаток до критеріїв Ганта (Hunt), дослідницькі програми слід оцінювати за їхньою евристичною силою — скільки нових фактів вони продукують і наскільки здатні вони пояснити спростування під час свого розвитку	Є багато шляхів робити науку валідною, застосованих у різних ситуаціях
10. Підстави науковості теорії	Науковці піддають свої теорії потенційній фальсифікації шляхом строгої емпіричної перевірки	Теорії піддаються процесу емпіричної перевірки	Теорія є «науковою» лише в тому разі, якщо вона підтвердила переважання її емпіричного змісту порівняно з конкуруючим, тобто лише тоді, коли вона веде до відкриття нових «фактів»	Науковці шукають підтверджувальні докази, щоб просувати свої теорії на ринок
11. (Не)об'єктивність процедур вимірювання	Процедури вимірювання не впливають на вимірюване	Абсолютна досконалість у процесах вимірювання є неможливою	Хоча досвід все ще залишається неупередженим арбітром щодо наукових (вимірювальних) суперечностей, не слід нехтувати значенням методологічних рішень	Нічого не можна виміряти, не змінюючи його
12. (Не)достатність, (не)об'єктивність та (не)залежність емпіричних підстав науки	Дані забезпечують об'єктивні, незалежні орієнтири для перевірки теорій	Процес емпіричного тестування забезпечує надійні підстави для прийняття одних претензій на знання та відхилення інших	Процес емпіричного тестування забезпечує вкрай необхідні, але ніколи не достатні підстави для спростування. Жодні експерименти, спостереження або ґрунтовно розроблені й слабо фальсифіковувані гіпотези не можуть привести до фальсифікації без появи кращих теорій. Історичний акцент є необхідним	Дані створюються та інтерпретуються науковцями у термінах різноманітних теорій, а отже, вони є теоретично-навантаженими

У трактуваннях природи наукового знання (характеристики 5–8 в табл. 4), притаманних усім порівнюваним методологічним підходам, окрім логічного позитивізму, наголошується недосяжність абсолютної істинності наукового знання. Разом із тим наголос на кумулятивності наукового знання, властивий логічному позитивізму та модерному емпіризму, можна вважати притаманним і поглибленому фальсифікаціонізму, але у формі моделі прогресивної динаміки наукових дослідницьких програм. Тобто у випадку поглибленої методологічної фальсифікації кумулятивність є не просто накопиченням теоретичного доробку, а радше реалізується як вивіщення дослідницьких програм з більшою евристичною потугою та ширшим емпіричним змістом. Кожна прогресивна дослідницька програма акумулює в собі евристичний потенціал та емпіричний (теоретично пояснений) зміст своїх конкурентів та попередників з числа регресивних дослідницьких програм.

Стосовно емпіричної перевірки теорій (характеристики 9–12 в табл. 4) найбільш дотичними та несуперечливими є позиції модерного емпіризму й поглибленої методологічної фальсифікації. Утім, модерний емпіризм обмежується наголосом на вагомості процедури емпіричної перевірки як підстави спростування / підтвердження претензій на знання. Натомість у засадах поглибленого фальсифікаціонізму цю процедуру визнано необхідною, але недостатньою для прийняття / відхилення теоретичних тверджень. Довершення цього процесу вбачається у поглибленій фальсифікації — за умови появи кращої теорії, що переважає наявні теорії за своїм емпіричним змістом.

Загалом Лакатосів поглиблений фальсифікаціонізм увиразнює важливість методологічних рішень та роль концептуального контексту в дослідженнях, що реалізується у формі дослідницької програми. Завдяки цьому, на думку С.М. Леонга, вможливується долаття методологічного розриву між модерним емпіризмом і релятивізмом. Дослідження у їхніх межах можуть здійснюватися на різних засадах, починаючи від моделювання через структурні рівняння (SEM) та завершуючи методологічною анархією. Поглиблений фальсифікаціонізм забезпечує методологічний плюралізм — поєднання кількісних та якісних методів досліджень для виявлення нових емпіричних фактів, розширення емпіричного підґрунтя теоретизування та тестування теоретичних доробків. У цьому сенсі постпозитивістська метатеорія у маркетингових дослідженнях позиціюється як свого роду усереднена парадигмальна «платформа», своєрідний «спільний знаменник», що вможливує комбінування методів та методологічних елементів різних несумірних напрямів метатеоретизування в рамках маркетингу. Тобто постпозитивізм розглядається як цілком питома, окрема метатеорія.

Висновки

Наостанок варто зазначити, що в історії соціально-філософської думки є непоодинокими випадки, коли назви якихось двох її течій відрізняються лише за наявністю / відсутністю префіксу «пост-». Цей префікс позначає наступність між цими двома течіями, яка може мати різну природу. Зокрема, наступність між структуралізмом та постструктуралізмом, модернізмом та постмодернізмом здебільшого характеризують як оскарження, спростування та протистав-

лення засад. Натомість наступність між позитивізмом та постпозитивізмом з часом дедалі більше характеризується як тяглість, спадкоємність, доповнення та розвиток засад. Понад те, у соціальних науках поряд із трактуванням позитивізму та постпозитивізму як пов'язаних, але різних течій набуває поширення трактування постпозитивізму як сучасної стадії розвитку позитивізму. Розглянуті результати порівняльних досліджень різних парадигм у цих науках увиразнюють переважний збіг парадигмальних диспозицій позитивізму та постпозитивізму в багатьох питаннях онтології, епістемології, методології, етики та аксіології дослідницьких пошуків. Водночас постпозитивізм є більш адаптивним за умов парадигмальної конкуренції, більш відкритим до запозичення й застосування плідних дослідницьких практик парадигм-конкурентів.

Джерела

Міжнародний процесуальний кодекс маркетингових і соціальних досліджень (витяги) (2004). *Громадська думка*, 4, 45–48.

Резнік, В. (2021). Аналіз дослідницьких програм: соціологічний ракурс. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 104–128. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104>.

Guba, E.G., Lincoln, Y.S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. In: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 105–117). Thousand Oaks, CA: Sage.

Hunt, S.D. (1984). Should Marketing Adopt Relativism? In: P.F. Anderson, M.J. Ryan (Eds.), *AMA Winter Educators' Conference: Scientific Method in Marketing* (pp. 30–34). Chicago: American Marketing.

Lakatos, I. (1978). Falsification and the Methodology of Scientific Research Programs. In: J. Worral, G. Currie (Eds.), *The Methodology of Scientific Research Programs: Imre Lakatos Philosophical Papers* (vol. 1, pp. 8–101). Cambridge: Cambridge University Press.

Leong, S.M. (1985). Metatheory and Metamethodology in Marketing: A Lakatosian Reconstruction. *Journal of Marketing*, 49(4), 23–40.

Peter, J.P., Olson, J.C. (1983). Is Science Marketing? *Journal of Marketing*, 47(11), 111–125.

Одержано 10.08.2022

References

Guba, E.G., Lincoln, Y.S. (1994). Competing paradigms in qualitative research. In: N.K. Denzin, Y.S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 105–117). Thousand Oaks, CA: Sage.

Hunt, S.D. (1984). Should Marketing Adopt Relativism? In: P.F. Anderson, M.J. Ryan (Eds.), *AMA Winter Educators' Conference: Scientific Method in Marketing* (pp. 30–34). Chicago: American Marketing.

International Code of Marketing and Social Research Practice (extractions). (2004). [In Ukrainian]. *Public Opinion*, 4, 45–48. [= Міжнародний процесуальний кодекс 2021].

Lakatos, I. (1978). Falsification and the Methodology of Scientific Research Programs. In: J. Worral, G. Currie (Eds.), *The Methodology of Scientific Research Programs: Imre Lakatos Philosophical Papers* (vol. 1, pp. 8–101). Cambridge: Cambridge University Press.

Leong, S.M. (1985). Metatheory and Metamethodology in Marketing: A Lakatosian Reconstruction. *Journal of Marketing*, 49(4), 23–40.

Peter, J.P., Olson, J.C. (1983). Is Science Marketing? *Journal of Marketing*, 47(11), 111–125.

Reznik, V. (2021). Analysis of research programs: a sociological perspective. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 104–128. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2021.04.104>. [= Резнік 2021].

Received 10.08.2022

ВАЛЕРІЙ ПИЛИПЕНКО

Постпозитивізм у мультипарадигмальному просторі соціальних та поведінкових наук

У статті презентовано критичний огляд та реактуалізацію результатів здійснених раніше порівняльних досліджень конкуруючих парадигм у соціальних та поведінкових науках та метатеорій у маркетингових дослідженнях. Результати порівняльних досліджень різних парадигм у соціальних та поведінкових науках показують переважний збіг парадигмальних диспозицій позитивізму та постпозитивізму в багатьох питаннях онтології, епістемології, методології, етики та аксіології. Водночас постпозитивізм є більш адаптивним за умов парадигмальної конкуренції, більш відкритим до запозичення й застосування плідних дослідницьких практик парадигм-конкурентів.

Ключові слова: позитивізм, постпозитивізм, парадигма, онтологія, епістемологія, методологія, метатеорія

VALERII PYLYPENKO

Postpositivism in the multiparadigmatic space of social and behavioral sciences

The article presents a critical review and reactualization of the results of earlier comparative studies of competing paradigms in social and behavioral sciences and metatheories in marketing research. The results of comparative studies of different paradigms in social and behavioral sciences show a predominant coincidence of paradigmatic dispositions of positivism and postpositivism in many issues of ontology, epistemology, methodology, ethics, and axiology. At the same time, postpositivism is more adaptive under the conditions of paradigmatic competition, more open to borrowing and applying fruitful research practices of competing paradigms.

Keywords: positivism, postpositivism, paradigm, ontology, epistemology, methodology, metatheory

НАТАЛІЯ ОТРЕШКО,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу історії та теорії соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, Шовковична, 12)

NATALIA OTRESHKO,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

otreshkon@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9563-692X>

Теоретична дослідницька програма транскультурності: історія формування, проблеми та перспективи¹

Транскультура — це нове символічне середовище проживання людського роду, яке приблизно так само відноситься до культури в традиційному сенсі, як культура відноситься до природи. Транскультура визначається як розсування кордонів етнічних, професійних, мовних та інших ідентичностей на нових рівнях невизначеності й віртуальності. Вона створює нові ідентичності в зоні розмитості й інтерференції та кидає виклик метафізиці самотності, що є характерною для націй, рас, професій та інших усталених культурних утворень.

В умовах глобального та глокального світу транскультурність ставить під питання традиційні форми культури, у тому числі й української. Дослідження цієї галузі культурології надають змогу проаналізувати суперечливі процеси трансформації сучасної української культури в умовах мультикультуралізму та транскультурності, зробити прогноз подальшого розвитку нових культурних практик, що пристосовані до умов глобального світу. Транскультурність має свій прояв практично в усіх царинах суспільного життя: від етноконвергенції та міжетнічних шлюбів до військових, територіальних і расових конфліктів. Транскультурація є сьогодні незаперечною соціальною реальністю глобального світу, ігнорувати яку тепер не можуть ні прихильники монокультури, ні її против-

1 Статтю підготовлено у перебігу виконання науково-дослідницької роботи Інституту соціології НАН України “Теоретичні дослідницькі програми в сучасній соціології: тренди та потенціал”.

Цитування: Отрешко, Н. (2022). Теоретична дослідницька програма транскультурності: історія формування, проблеми та перспективи. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 143–161, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.04.143>.

ники. Це нове бачення світу, яке потребує фундаментальної наукової аналітики. Безумовно, ця тема перетинається з концепціями мультикультуралізму, але має більш широке науково-практичне трактування.

Дослідження транскультурних практик та пов'язаних з ними конфліктів і латентних протиріч починаються у Латинській Америці наприкінці ХХ століття. Результатом цих досліджень став розвиток мало відомої в Україні карибської екзистенційної філософії другої половини ХХ століття. Зараз у західній науці розроблена ціла низка теорій транскультурності, зокрема теорія Сепіра-Ворфа стосовно концептуалізації «Іншого» в транскультурних просторах, концепція дисемінації Г. Бгаби і Ж. Деріда (діалог з різницею), сучасні концепції національного й постнаціонального у світлі проблеми культурного діалогу, теорія транскультурації Ф. Ортиса.

Крім цього, до досліджень проблематики транскультурності належать критика основних асиміляційних концепцій культурної взаємодії, аналіз проблем культурного перекладу в постсучасну епоху, критика постколоніального дискурсу в працях Б. Мор-Гілберт і Б. Ешкрофта. Головною рисою транскультурних досліджень є їхня міждисциплінарність. До таких міждисциплінарних концепцій можна віднести теорію транскультурного індивіда, у якій відображені головні аспекти проблеми суб'єктності в новому світовому порядку. Також дослідження зміни розуміння естетичного та етичного в часи глобалізації, критичний аналіз і порівняння мультикультурної і транскультурної моделей, різноманіття дискурсів інакшості в сучасній культурній динаміці.

Базові принципи нового транскультурного підходу ґрунтуються на підвищеній рефлексійності щодо «Іншого»: пильна увага до взаємин культури і влади, визнання складності культури, необхідність охоплення всієї повноти культурного розмаїття, виховання смирення, уважного дослідження інших культур, а також взаємного навчання. Транскультуралізм сприяє конструктивній глобальній кооперації, хоча такий підхід, безумовно, не є панацеєю від усіх загроз і поширення конфліктів. Його реалізація вимагає як від теоретиків, так і від практиків подолання безлічі викликів і виходу за межі усталених парадигм та епістем.

Сучасна теорія культури має виступити як критична метатеорія, що виявляє переваги й недоліки наявних концептів і методологічних принципів, і накреслити шлях переходу до нової парадигми в межах соціально-гуманітарного пізнання. Соціологічні та культурологічні теорії нерозривно пов'язані з тією соціокультурною реальністю, у якій вони створюються і є зумовленими контекстом історичної ситуації. Крім критичного аналізу попереднього досвіду побудови теорій культури перед авторами теоретичного знання стоїть нагальне завдання окреслити методологічні основи нової парадигми, більш придатної для аналізу процесів сучасної соціальної та культурної реальності, ніж уже розкритиковані постмодернізмом класичні версії. Етап критики був неминучим, але він вичерпав себе, оскільки ситуація вимагає нехай і неточної, але більш зв'язної картини соціальних процесів, що мають місце на різних рівнях — від макропроцесів світового масштабу до мікропроцесів повсякденності. Через це одним із найістотніших завдань сучасної теорії культури стає визначення нової

категоріальної сітки понять і опис нових методологічних принципів роботи з цими поняттями як на рівні теорії, так і на рівні емпіричних досліджень. На наш погляд, нова теорія культури не повинна стати черговою абстрактною теорією, що дає змогу визначення соціокультурних процесів, виносячи за дужки проблеми емпіричного аналізу реальних фактів. Радше її завданням є обґрунтування понять як робочих концептів, придатних слугувати теоретико-методологічним підґрунтям для збирання та аналізу емпіричних даних у роботі з конструктами сучасного дискурсу культури. Одним із таких сучасних підходів та концептів для аналізу процесів, що глобально впливають на суспільства, можна вважати транскультурність. Саме цей підхід дає змогу дослідникам позбутися субстанціалізму у вивченні феноменів культури. Нові принципи соціально-гуманітарного знання диктують необхідність переосмислення теоретичних основ для формування цілісного бачення соціокультурної реальності, що передбачає насамперед зміну головних теоретичних метафор. Змінюється уявлення про реальність як таку, що складається з окремих об'єктів як субстанційних елементів єдиного цілого. Змінюється також уявлення про мережі обопільних взаємозв'язків, про динамічно відкриту систему, де субстанційні елементи відсутні. Їхнє місце заступають соціальні процеси, як правило, наділені зворотним зв'язком. За аналогією з такою динамічною моделлю соціокультурної реальності будується також її теоретичне бачення як взаємопов'язаної мережі понять і моделей, де відсутня раз і назавжди задана онтологічна основа. У такій динамічній моделі центральне місце посідає принцип самоорганізації культури як складної відкритої системи.

Транскультурність безпосередньо пов'язана з процесами самоорганізації сучасного суспільства. Транскультурність не можна також зрозуміти без використання сучасного поняття складності. Це поняття є загальноновживаним і активно використовується у повсякденності та в рамках загальнонаукової й філософської традиції. Проте ні гуманітарна наука, ні філософія не мають чіткого визначення терміна «складність». Важливість концептуального вираження феномену складності посилюється низкою обставин. По-перше, сучасність повною мірою не може бути задовільно пояснена з позиції класичних редукціоністських підходів. Виникає конфлікт між образом сучасності модерну, що ґрунтується на безлічі загальних, але простих принципів, і образами постмодернізму, що відображають мінливість і невизначеність сучасного світу культури. По-друге, під впливом певних наукових відкриттів змінюються онтологічні та епістемологічні засади сучасної науки. Некласична раціональність по-новому перевизначила той факт, що поняття «складність» не є вторинним наслідком простоти. Складність розглядається як один з аспектів взаємовідносин між стійкістю і мінливістю, частиною і цілим, елементом і системою, хаосом і порядком у людиновимірному бутті і в такому, що бурхливо саморозвивається, бутті. По-третє, пошук міждисциплінарного синтезу стимулює появу комплексу «наук про складне». Підхід до дійсності, що передбачає дроблення її на «аналітичні одиниці», прості абстрактні об'єкти, не може в сучасній науці задовільно описати складні системні об'єкти й окреслити кордони для міждисциплінарного простору. По-четверте, складність починає осмислюватися як філософська

проблема, що має свої онтологію і гносеологію. У рамках класичної філософської метафізики складність розглядається як другорядний наслідок простоти.

«Парадигма простоти» виростає з визнання смислів, простих, але загальних законів, які чекають свого виявлення. Проте за всього прагнення до простих пізнавальних моделей філософська метафізика демонструє складність використовуваних методологічних прийомів. Найбільшим шоком для науки ХХ століття став той факт, що систему не можна зрозуміти суто за допомоги аналізу. Властивості частин не є їхніми внутрішніми властивостями, але можуть бути осмислені лише в контексті більшого цілого. Таким чином, змінилися уявлення про взаємозв'язки частин і цілого. За системного підходу властивості частин можуть бути виведені тільки з організації цілого. Відповідно, системне мислення не зосереджує увагу на основних «цеглинках», але цікавиться основними принципами організації. Контекстуально системне мислення є протилежністю щодо аналітичного мислення. Аналіз означає відділення чого-небудь, з тим щоб зрозуміти його. Системне мислення означає сприйняття окремих частин у більш великому та складному контексті цілого. Транскультурність як новий принцип, а може, і як нова парадигма для наук про культуру задає певну матрицю сприйняття сучасної реальності, що змінює методологічні принципи не лише в науці, а й у сучасній політиці та в етиці.

Генеалогія поняття транскультурності

Історія транскультурності як дослідницької концепції починається з 1940 року, коли етнографічне дослідження «Кубинський контрапункт: тютюн і цукор» (Cuban Counterpoint: Tobacco and Sugar) [Ortiz, 1995], написане антропологом Фернандо Ортісом, було опубліковано зі вступом його знаменитого колеги Броніслава Малиновського, який сам був прибічником діаметрально протилежної теорії акультурації. До речі, Б. Малиновський в останніх своїх працях періоду Другої світової війни звернувся до адекватного трактування транскультурації Ф. Ортіса, усвідомивши свою маргінальність як етнічного поляка, тобто нації, пригнобленої нацизмом, — і власного перебування на перехрестях культур. Ортіс був одним із тих, хто кинув виклик стабільному і статичному визначенню «культури» як стійкої системи цінностей, прив'язаної до певної місцевості.

У своїх поглядах, відстоюючи дослідження динаміки, а не статичності в культурі, він випередив культурний поворот 1970–1980-х років. У монографії представлено критику колоніалізму. За допомоги тематичних досліджень, наприклад виробництва і торгівлі тютюну та цукру, а також трансформацій, викликаних міграцією на Кубу різних народів упродовж століть, розкрито сутність кубинської національної культури. На першій сторінці вступу до своєї книги Ортіс пояснює, чому він відхилив термін «акультурація», який використовується в інших антропологічних дослідженнях, присвячених аналізу політичної та культурної ситуації на Кубі. Замість цього він використовує поняття «транскультурація», яке має відобразити різноманітні явища, які відбулися на Кубі в результаті надзвичайно складних трансмутацій культури, без знання яких неможливо зрозуміти еволюцію кубинського народу, економічні, правові, етичні, релігій-

ні, художні, лінгвістичні, психологічні, сексуальні та інші аспекти його життя. «Справжня історія Куби — це історія переплетених транскультурацій» [Ortiz, 1995: p. 98].

Транскультурне трактування культурних процесів та ідентичності виходить далеко за межі просто описового антропологічного дослідження. Із самого початку транскультурність створювала нову оптику, аналітичну рамку, які можна скоригувати і розширити для аналізу культурного простору сучасності. Вступний розділ «Кубинського контрапункту» ознайомлює читача з «найбільш важливими дійовими особами історії Куби — цукром і тютюном»; в наступному розділі нам повідомляють, що «справжня історія» Куби складається з переплетення переселень представників різних народів [Ortiz, 1995: p. 98]. Читачі дізнаються про цукор і тютюн як об'єкти та суб'єкти історії, як продукти людської діяльності, але також і як агенти, вплив яких, з одного боку, розширював можливості, а з іншого — обмежував поле діяльності людей. Короніл описує метод Ортиса як своєрідну форму «контрфетишизму», завдяки якому стримується «фетишистський вплив» матеріальних товарів за допомогою поетичних аналогій і метафор [Coronil, 1995: pp. XXVII–XXVIII].

Ось як, наприклад, описує Ортис культурне значення двох товарів, цукру і тютюну: «На Кубі протистояння між тютюном і цукром почалося з моменту їх поєднання в умах конкістадорів. Коли на початку XVI століття в країну прийшли іспанці-завойовники і почали насаджувати європейську цивілізацію, вони самі опинилися у полоні цих дивовижних рослин. Одне з них торговці, які прибули з-за океану, шанували як дивне відкриття і дар для втіхи плоті; інше — як диявольську спокусу, послану завойовникам за гріхи, що надавало їм відчуття дива, збуджуючи їхні почуття не гірше алкоголю і, тим самим, втягуючи їх у нові гріхи» [Ortiz, 1995: p. 45]. До того ж протистояння тютюну і цукру постійно знаходило відображення в народній поезії, музиці, танцях, піснях, театрі, що поступово набувало значення діалектичного ставлення до життя. Уважне прочитання цього оповідання, написаного на межі літературного і наукового стилів, справді виявляє те, що лежить в основі сучасних постколоніальних культур «контргуманізму». «Обидві ці рослини, — як пише Ортис, — століттями використовували для того, щоб маніпулювати кубинською історією, використовувати в своїх інтересах її героїв і водночас тримати кубинців у кайданах» [Ortiz, 1995: p. 56]. Ортис критикує культуру колоніальної повсякденності та створює основу для нового напрямку аналізу культури, що долає онтологічні відмінності між суб'єктами і об'єктами на користь дослідження людей і речей як рівноправних агентів, які впливають на формування культурних зразків. Таким чином, Ортис на десятиліття передбачає аргументи акторно-мережевої теорії Бруно Латура [Latour, 1993] і тим самим вказує шлях до розширення контексту поняття «транскультура».

Ортис порівнює культурні трансформації, викликані колоніальними зіткненнями, з процесом народження і виховання дитини. Хоча діти — це нащадки попереднього покоління, вони не стають простою копією батьків. Вони розвивають власну індивідуальність на тлі того, що дізналися і пережили. Підкоряючись у дитинстві батькам, вони завжди самостійні у своїх діях. Нариси Ортиса

про кубинську культуру — це історія нації, що складається з безлічі людських груп, від індіанців до мігрантів «з усіх кінців світу», поневолених або тих, що приїхали з власної волі. Навіть перебуваючи в умовах нестабільності й насильства, вони створювали нові умови життя. Ф. Ортис визначив кубинську ідентичність як динамічне рухливе явище, таке, що не лише засвоює коди домінантної культури, а й перекладає її на свої символи, створюючи не відомі раніше коди нової спільної культури. Найважливішою ознакою транскультурації є те, що «Інший» розглядається не як об'єкт, на який мають бути спрямовані зусилля з переробки його на «Свого», а як незалежний самостійний суб'єкт паритетного діалогу. Трагізм і водночас перспективність такого діалогу як культурної взаємодії полягають у тому, що повний синтез двох культур взагалі неможливий, адже завжди залишаються точки непрозорості, неперекладності, що запобігає повному привласненню «Іншого» як «Свого».

Транскультурація декларує людську різноманітність, плюралізм історії, не погоджується з поглядом на соціальну історію і сучасність як на однорідність абстрактних особистостей, що живуть у гомогенному середовищі єдиних мови, культури, релігії та цінностей. Дослідження Ортиса наукове співтовариство не сприйняло як особливе відкриття, але з часом концепція транскультурності дістала певну реакцію. Потрясіння, що виникали під час кризи ліберальних демократій, руйнування структур та інститутів суспільства, які переконливо постулювали усталений зв'язок між концепціями нації та культури, доводили правильність зроблених висновків науковця. Тому дослідження Ортиса, хоча і не набуло поширення в академічних колах упродовж десятиліть, має теоретичну цінність. Воно надзвичайно сучасне для дослідження мереж влади та формування ідентичності, які створюються людьми, матеріальними об'єктами, медіа та ідеями, що приводять все в рух. Його комплексний «аналіз політичних і культурних кордонів як вивертів влади» [Asad, 1986: p. 234] залишається актуальним для розв'язання багатьох проблем у гуманітарних та соціальних науках. Як зазначалося, потенціал теорії Ортиса не визнавали аж до 1990-х років.

Переломний момент настав із виданням монографії Марі Луїзи Прат «Очі імперії: щоденники подорожей і транскультурація» (Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation), де вона вводить термін «контактна зона». Це відкриття торувало шлях до переосмислення поняття транскультурності [Pratt, 1992]. Подібно до праць Ортиса, дослідження Прат обертаються навколо імперіалізму, колоніальних зіткнень і культурної спадщини, що в підсумку спричинює структурну трансформацію культури. Її цікавлять зміни у «слабших» неєвропейських суспільствах, викликані культурними контактами, й вона зосереджується на «величезній історичній силі, якою володіли європейські ідеології життєвого простору і глобального власництва» [Pratt, 1992: p. 11]. При вивченні дискурсів про «Іншого» в дорожніх нотатках європейців, де автори описували незахідних «Інших», її увагу привертає взаємодія європейської «метрополії» з неєвропейською «периферією». Як і Ортис, Прат звертається до питань формування невизначеної ідентичності та взаємодії зі структурою влади в межах культурного обміну. Дослідниця вважає, що транскультурація відбувається в «контактній зоні», яку вона описує як «простір колоніальних зустрічей, про-

стір, у якому народи географічно й історично розділені і вступають у контакт один з одним, встановлюючи постійні відносини в умовах примусу, радикальної нерівності та нерозв'язного конфлікту» [Pratt, 1992: p. 6]. Своє бачення Прат аргументує неоднорідністю й динамічністю культурного простору, які породжені мобільністю, що виходять за рамки регіональних ідентифікацій і розгалужуються новими засобами сприйняття і виробництва в «контактній перспективі» [Viehbeck, 2017: p. 11].

Цей новий бурхливий світ вимагає від сучасних дослідників і нових концепцій культури. У цьому плані опис «контактної зони» Прат нагадує впливові постколоніальні теорії, написані на початку 1990-х, наприклад Гомі Бгаби про «третій простір». Це концепція, яку він розробив для вивчення міметичних процесів схвалення — пошуку і перекладу, а також щоб продемонструвати процесуальний характер міжкультурної взаємодії та ідентифікації [Bhabha, 1994]. Або концепція Арджуна Аппадурай про різноманітні детериторіальні «ландшафти», які необхідно розрізняти, щоб зрозуміти складність культурних процесів у контексті модернізації та глобальності [Appadurai, 1995]. Як роботи Ортиса і Прат, ці підходи підкреслюють важливість культурного як змістоутворювального і центрального місця для розуміння колонізації чи економічної глобалізації. Вони наголошують передусім динамічний характер культури, а також роль міграції та ЗМІ у виробництві міжрегіональних і транснаціональних ідентифікацій. Транскультурність як поняття «Transkulturalität» у німецькомовних наукових текстах уперше з'являється в статті філософа та культуролога Вольфганга Вельша відразу після закінчення холодної війни [Welsch, 1992], коли були опубліковані й «Очі імперії» Прат.

Центральною проблемою в роботах Вельша [Welsch, 1992, 1996, 1999] залишається його концепція культури. Тому концепт транскультурності було запропоновано в критичному диспуті з німецьким філософом Просвітництва Йоганом Готфридом Гердером. Гердер вважав поняття культури локальним, тобто передбачав тісне поєднання народу і його культури. Він використовував метафору народу як сфери зі стабільною культурою, як гравітаційного центру, що гарантує його внутрішню згуртованість, що також було оформлено як ідентичність і розмежування із зовнішнім світом. Вельш частково деконструє концепцію Гердера, зберігаючи аналогію сфери і, отже, образ обмежених культурних утворень, лише частково релятивізуючи їх однорідність засобами аналізу мульти- і міжкультурних процесів [Welsch, 1999: p. 330]. Таким чином, аналіз взаємодії двох або більше культур, як і раніше, слугує засобом для закріплення сприйняття культурних відмінностей. Слідом за цією критикою транскультурна перспектива має бути зосереджена на самих взаємодіях або, радше, на множинних відмінностях / взаємозв'язках, з урахуванням агентів і їхніх дій. Тому примирення з транскультурністю означає заміну контейнерної сталої концепції культури на концепцію, що враховує культурні процеси у відносинах взаємодії, проміжках і диз'юнкціях. Ця транскультурність є те, що її створює, охороняє і відкриває простір, на якому різні групи можуть спільно розвиватися, входити у взаємні інтеракції та відкривати нові можливості для колективного існування. Її починають розробляти не просто як норму, але й як культурний зразок.

Ця ідея, проте, входить у суперечність з однією зі складових частин класичного концепту культури — гердерівською ідеєю про культуру як індивідуальну та локальну. У своїх працях Вельш виокремлює в класичному «гердерівському» понятті культури «три аксіоматичні положення», які потім оспорує [Welsch, 1992: р. 201].

По-перше, кожна культура розглядається завжди як культура національна, що істотно віддаляє її від іншої національної культури. По-друге, вона гомогенна. Будь-які практики, форми поведінки та способи мислення, що існують у її межах, є певними інваріантами з незначною мінливістю. По-третє, локальна культура в гердерівській концепції як відокремлена від інших монолітна єдність, що може бути описана через метафору локалізованої у культурному просторі «сфери». У межах теорій мультикультуралізму відбувається, по суті, поєднання суперечливих ідей — ідеї культурної множинності та ідеї певної незмінної однорідності відокремленої культури-сфери. У такій концепції множинні культури є самодостатньо цілісними, замкнутими у своїх конвенціях. Зрозуміло, що така внутрішньо суперечлива установка спричинила виокремлення відмінностей, натуралізацію культурних еталонів, стереотипізацію «Іншого», приписування малим групам сутнісних спільних рис і, насамкінець, ще більшу фрагментацію суспільства. Отже, «гердерівське» поняття культури робить дослідників нечутливими до реальної культурної диверсифікації, не дає можливості вивчення випадкових елементів у культурі, міжкультурних запозичень, еволюції культурних ідей або різних їх інтерпретацій залежно від культурного контексту. Згідно з баченням Вельша, ідея монолітних культур-сфер ніколи повністю не відповідала реальності. Звичайно, в часи створення та розвитку європейських національних держав поняття «культура» було одночасно індикатором і чинником розвитку національних культур. Це поняття не лише вказувало на тенденції формування національних культур як замкнутих у собі цілісностей, а й стимулювало їхній розвиток, виступало свого роду утопією, якій, проте, надавалася певна нормативність.

Нині, однак, «старе» поняття культури втратило цю нормативність. У ситуації глобалізації та вторинної модернізації національні культури перетворюються на відкриті культурні простори, виходячи за межі європейського культурного кола й розширюючи Царини свого впливу. Модерн, «маршрути» якого пролягають практично через усі регіони світу, спричинює втрату автентичних характеристик локальних культур. Залежно від наближення до конкретного маршруту модернізації локальні культури, по-різному й у різний спосіб, засвоюють ідеї модерну, такі як: система цивільних прав, народний суверенітет, національне самовизначення, пріоритет соціально-економічного розвитку, нові концепції підприємництва та управління тощо.

Ставлячи під сумнів строго національний характер локальної культури, її гомогенність, інваріантність і відокремленість від «Інших» як монолітної єдності, В. Вельш пропонує «нове» поняття культури, основною характеристикою якого є концепт транскультурності. Для опису цього концепту — та на противагу старій метафорі «сфери» — він вводить метафору «мережі». Сучасний світ є транскультурним, оскільки є «мережевою» культурою, переплетінням різних

ниток, що утворюють культурний «кокон». «Кокони» не є одноманітними. Навпаки, Вельш наполягає на неуніфікованості їх, вводячи поняття «нової різнорідності». Кожен «кокон» унікальний у своїх переплетіннях, хоча витканий іноді майже з тих самих ниток, що й сусідній. Такі «кокони» незамкнені, мають нечіткі розмиті межі та здатні відірватися від свого локусу [Welsch, 1992]. Ці установки поєднуються з власними картинами світу, етносом, нормативними системами, ідеалами та стереотипами культур, що модернізуються, перетворюючи їх на гетерогенні культурні явища. Крім того, медіа, комп'ютерні технології та телекомунікації, збагачуючи роль символічного, дають змогу локальним культурам відірватися від власного локусу й переступити свої межі.

Один з провідних теоретиків процесу глобалізації Арджун Аппадурай вказує на те, що завдяки електронним засобам комунікації у соціальному житті сучасної людини зростає роль уяви. За Аппадурай, «сприйняття технічно відтворених образів мас-медіа не лише уніфікує й “обдурює” людей, про що так багато писали дослідники сучасного суспільства та культури, але й стимулює їхню справжню реакцію, даючи їм нові сценарії» [Appadurai, 2001: p. 156], наративи й можливість вибору життєвого шляху. Аппадурай особливо підкреслює значущість сили уяви у формуванні нових культурних проєктів, у межах яких нова групово (культурна) ідентичність може виходити за межі національної культури й ставати діаспорною, субнаціональною, транснаціональною культурою. Таким чином, зробивши генетичний аналіз поняття культури, необхідно відзначити, що склавшись як концепт у XVIII столітті, поняття неминуче несло в собі дві основні «сміслові напруги» — протиставлення культури й природи та уявлення про локальну культуру як індивідуальну. Переосмислення опозиції «культура–природа» пов'язане насамперед з діяльністю неокантіанців, що вказали на «штучний», «неприродний», символічний характер будь-якої культури.

У середині XX століття цей новий підхід до розуміння культури об'єднався зі «старим» гердерівським розумінням локальної культури, однак як замкнутої у собі «сфери». Суперечливість у сучасному розумінні культури є перешкодою на шляху дослідження сучасної культурної ситуації як ситуації існування багатоскладових гібридних культур. Вельш робить спробу «оновлення» поняття, вказуючи на транскультурність сучасної культури як на основну характеристику й виокремлюючи концепцію транскультурного. Автор вважає цю концепцію найбільш адекватною для опису «загадкової форми сучасних культур», що перебуває на межі з мультикультурністю. Такою була його відповідь на громадських дебатах щодо впливу глобалізації та міграції на національну культуру в Німеччині.

Для Центру транскультурних досліджень в університеті Гайдельберга транскультурна концепція Вельша стала відправною точкою для критичного обговорення інших, більш розроблених концепцій культури. Не випадково загальнофілософський напрям дослідження транскультури запропоновано в німецькій школі сучасної культурології, що бере витоки від неокантіанства. Із переміщенням концепту культури на функціоналістську основу «нове» розуміння символічного «неприродного» характеру культури несуперечливо поєднується зі «старою» гердерівською ідеєю культурної індивідуальності, утворю-

ючи принцип культурного релятивізму як установку на визнання відносності та множинності культурних цінностей. Спираючись на ідею різноманіття систем культурних універсалій, дослідники культури (культур) задаються проблемами: як схарактеризувати цілісності кожної культурної традиції через дослідження її загальників, якогось єдиного для всіх її носіїв «здорового глузду», як виявляти її типові й магістральні лінії розвитку. Наполягаючи на ідеї цілісності традиції, вони розглядають культурну взаємодію як комунікацію певних самостійних сутностей. Це «деевропеезоване» й «демократизоване» поняття культури стає підставою для теорій мультикультуралізму.

Мультикультурність як дослідницьке поняття використовується для характеристики співіснування на єдиному культурному просторі різнорідних груп і є реакцією на ситуацію останніх десятиліть. Незважаючи на те, що культурна диверсифікація була реальністю для багатьох наукових спільнот до середини XX століття, лише в умовах глобалізації вона, втілюючись в образі глобального культурного різноманіття, була піддана необхідній рефлексії. Прихильники різного роду теорій і проєктів мультикультуралізму розглядають його як гетерогенність сучасних суспільств і водночас як багатоскладову і множинну ідентичність. На теоретичному рівні акцент робиться також на необхідності підвищення престижу кожної культури шляхом підкреслення рівності груп і надання їхнім членам можливостей публічного висловлення [Inda, Rosaldo, 2007].

«Спрощення» ідей мультикультуралізму відобразилося в акцентуванні відмінностей на протизагальному відстоюванню прав меншин на політичну самореалізацію і соціально-економічну рівність, в екзотизації інших культур, що спричинило врешті широку маргіналізацію носіїв недомінантної культури. Однак, на наш погляд, «проблеми з мультикультуралізмом» були пов'язані не лише з вихолощенням критичного запалу «первісного» мультикультуралізму, а й із «внутрішньою суперечливістю самого концепту культури в тому вигляді, у якому він склався до середини XX століття» [Hannerz, 1996: p. 32]. У межах концепцій мультикультуралізму виявляється ситуація децентрованої, «ризомної», немонітарної культури, що містить безліч груп з різними конвенціями та власними смисловими універсумами, які перебувають у полілозі між собою, у постійному діалозі дискурсів. Ці дебати впливають на формування нового міждисциплінарного підходу до спільних розвідок у галузі «транскультурних досліджень».

Ідея полягала в тому, щоб по-новому осмислити складні соціальні й культурні явища, реагуючи на парадигматичні зрушення на початку нового тисячоліття. Адже географія економічної й політичної влади змінилася з появою інтернету і глобальних соціальних мереж, що спричинило створення абсолютно нових культурних комунікацій і формування нових систем цінностей. Дослідницька група університету Гайдельберга вважає, що в концепції транскультурності Вельша є кілька дискусійних моментів, що потребують певної корекції. По-перше, транскультурація виявляється навіть у до- і протоісторії. Таким чином ідея про те, що транскультурність, за концепцією Вельша, обмежена тільки сьогоденням та недавнім минулим і пов'язана безпосередньо з теорією глобалізації, не може бути правильною. Як буде доведено в подальшому, транскультурність, по суті, супроводжує всі процеси розвитку людства і в різних історичних епо-

хах може бути різною. По-друге, критичне зауваження стосується недостатньої уваги Вельша до питання європоцентризму класичної концепції культури. Цю проблему, як і проблему європоцентризму західних методологій, було проаналізовано в знаменитій праці Е. Саїда «Орієнталізм» [Said, 1978]. У ній доводилося, що погляд на Схід як на «Іншого» належить суто західному суспільству. Натомість протилежне явище — окциденталізм — так само репрезентує точку зору на Захід з погляду Сходу. Обидва явища обмежені саме асиметрією спрямування культурного контексту.

Дослідники, зокрема М. Тлостанова, вважають цей підхід більш плідним, ніж етноцентризм ізоляціоністського напрямку [Mignolo, Tlostanova, 2006: p. 148]. Контрапунктний транскультурний процес породжує транскультурні ідентичності, що є носіями кількох культур. Повернення до цієї проблематики відбулося лише з виходом книжки Е. Саїда «Культура і імперіалізм», де доводилася неможливість повного розчинення і поглинання підлеглої культури домінантною. Дослідник не тільки показав двоспрямований симетричний процес взаємодії домінантної і підлеглої культур, але й уперше зайняв позицію дослідника не ззовні, а зсередини описуваної культури, як її частина і учасник. Транскультурність спирається на особливі помежові та множинні ідентичності, що протистоять образам інтегрованих культур і цілісних ідентичностей, породженим позитивізмом і прогресизмом уявленням про історію, що спричиняє до розуміння нації — уявленого конструкту — як монокультурності й загальної ідентичності на певній стабільній території. Цю позитивістську ілюзію було розвінчано вже у філософії постмодернізму. Головний елемент, який піддається переосмисленню в транскультурній моделі, залишається в трактуванні різноманітності та відмінності; образ «Іншого» і способи взаємодії різних інакшостей — як створення і врахування мислення «Іншого» та рівноправна взаємодія різних моделей світобудови.

Транскультурність як нова парадигма в науках про культуру

У кожній культурі складається специфічний порядок свідомості, де ці та інші універсалії набувають як загального, так і специфічного вигляду. Це і є основні параметри культурної картини світу. Загальне і особливе тут є універсальними та національними елементами культури. Продовжуючи цю аналогію, картину світу в культурології можна уявити як систему координат, на одній з осей якої містяться культурні універсалії, а на іншій — культурна специфіка. Конфігурація універсалій і неповторні культурні особливості реального вираження кожної з них створюють своєрідну «карту» кожного конкретного культурного простору. Системність і операційний характер моделі світу дають можливість на синхронійному рівні розв'язати проблему тотожності/відмінності інваріантних і варіантних відношень, а на діахронійному рівні визначити залежність між елементами системи та їхніми потенціями історичного розвитку» [Mercer, 1990: p. 404]. Важливо відзначити, що в картину світу входить уся сукупність уявлень про світ, а не тільки найважливіші уявлення про нього. Іншими словами, формування картини світу — це не відбір засадничих для соціального життя певної групи традицій, цінностей, ідей, а моделювання усієї системи традицій загалом,

тобто конструювання інтегрального образу світу, що охоплює всі його істотні характеристики. Але і в цьому підході єдність не відкидає відмінності картин світу, пов'язаних з культурно-національною і часовою специфікою. «Культура зберігається завдяки наявності картини світу, де інтегровані воедино універсальні елементи (знання, уявлення, цінності тощо), спільні для всього людства, але неповторно закладені у свідомості кожного народу» [Pollock, 2016: p. 43].

Процеси глобалізації, що активно відбуваються у сучасному світі, спричинюють уніфікацію культур і нівеляцію унікальності кожної з них. Бачення реальності крізь призму культури — це один з бар'єрів на шляху глобалізації. Ця культура, безперечно, не є однорідною, тому в ній можна вирізняти окремі (і нерідко протилежні) картини світу — символістську, сюрреалістичну, постмодерністську тощо. Порівняно із попередніми періодами ХХ століття було, з одного боку, найбільш культурно диверсифікованим. Проте таке різноманіття ще не означає, що не існувало характеристик, які об'єднують культуру ХХ століття і відокремлюють її від культур інших періодів. Так, основною відмінністю культури ХХ століття від культури ХІХ століття є орієнтація першої на текст. Для ХІХ століття важливим було протиставлення матеріального буття і свідомості, і в цілому культура відповідала на це питання в дусі позитивізму — стверджуючи пріоритет буття, реальності над духом і інтерпретаціями. Для самосвідомості ХХ століття більш важливим виявилось питання про співвідношення тексту і реальності. Для некритично налаштованої буденної свідомості текст (наприклад, ідеологічні конструкти засобів масової інформації) набуває більшої реальності, ніж те, що людина насправді бачить навколо. З іншого боку, велика частина філософських течій і напрямів мистецтва у ХХ столітті порушують кордон між текстом і реальністю у зворотний бік, демонструючи, що багато з того, що ми вважали реальністю, — не більше ніж мовні конструкти (найбільш послідовним у цьому виявився постмодернізм з його вимогою деконструкції). Окрім зазначеного у ХХ столітті пом'якшилося різке протиставлення суб'єкта і об'єкта, характерне для міркувань про світ, щонайменше, з початку Нового часу і міркувань Р. Декарта стосовно методу. Тепер спостерігача і досліджуваний світ почали розглядати у нерозривній єдності. Це, безперечно, серйозно трансформувало картину світу [Sheller, Urry, 2006: p. 54].

Нарешті у ХХ столітті дедалі помітнішу роль у формуванні картини світу стала відігравати культурологія, що заступила місце «теорій середнього рівня», що перебувають між філософією та іншими науками. Будь-яка культура розвивається і відтворюється завдяки картині світу, що включає в себе універсальні ідеї, уявлення, почуття, цінності, єдині для всього людства але переосмислені у свідомості кожного народу й особливим чином виражені в його культурній практиці. Унікальність і неповторність картини світу забезпечується особливою конфігурацією універсалій і унікальними особливостями реального вияву кожної з них. Аналіз безлічі картин світу, створених різними національними культурами та епохами, можна вважати одним з головних завдань культурології. Якщо із раніше йшлося про пошук картини світу, яка б найбільш правильно відображала реальність, то тепер за кожною з безлічі таких картин визнається право на відображення якоїсь частини істини. Культурологія виступає посе-

редником, сполучною ланкою між філософією культури й конкретними дисциплінами мистецтвознавчого або культурно-прикладного плану. З одного боку, вона узагальнює, систематизує, синтезує дані про локальні аспекти розуміння світу, сприяючи формуванню узагальнених (філософських) уявлень про картину світу. З іншого боку, вона є провідником і тлумачем філософських ідей і світоглядних орієнтирів у сфері культурної діяльності.

Однією з головних ознак зміни картини світу в сучасних науках є формулювання принципів неklasичної реальності на підставі дослідження концепцій повсякденності та теорії комунікацій у соціальній феноменології. Якщо вважати, що в сучасній картині світу дедалі більшого значення набуває комунікація між «Своїм та Іншим», то в такому сенсі можна вважати, що головною ознакою культурної реальності сучасності наразі є не культура як стала система цінностей в її класичному розумінні, а саме культурна межа та її постійне долаття. Транскультура — це нове символічне середовище проживання людського роду, яке приблизно так співвідноситься з культурою в традиційному сенсі, як культура співвідноситься з природою. Транскультура визначається як розсування кордонів етнічних, професійних, мовних та інших ідентичностей на нових рівнях невизначеності й віртуальності. Вона створює нові ідентичності в зоні розмитості й інтерференції та кидає виклик метафізиці самотності, характерної для націй, рас, професій та інших усталених культурних утворень. Дослідження транскультурних практик та пов'язаних з ними конфліктів і латентних протиріч розпочалися у Латинській Америці наприкінці ХХ століття. Результатом цих досліджень став розвиток мало відомої в Україні карибської екзистенціальної філософії другої половини ХХ століття. Нині у західній науці розроблено низку теорій транскультурності, таких як теорія Сепіра–Ворфа щодо концептуалізації іншого в транскультурних просторах, концепція дисемінації Г. Гбабі і Ж. Деріда (діалог з відмінністю), сучасні концепції національного й постнаціонального у світлі проблеми культурного діалогу [Marcus, 1997].

Головною ознакою транскультурних досліджень є їхня міждисциплінарність. До таких міждисциплінарних концепцій можна віднести теорію транскультурного індивіда, у якій відображено основні аспекти проблеми суб'єктності в новому світовому порядку. Також здійснено дослідження зміни розуміння естетичного та етичного за часів глобалізації, критичний аналіз і порівняння мультикультурної і транскультурної моделі, різноманіття дискурсів інакшості в сучасній культурній динаміці [Schachtner, 2015]. Однією з принципових тез транскультурних досліджень є те, що «культура» складається з процесів взаємодії, обігу та реконфігурації. Культура постійно змінюється, рухається, адаптується і робить це через контакти та обмін за межами реальних або передбачуваних меж, якщо дивитися на неї з транскультурної перспективи. Акцент на транскультурності як на історично вкоріненому феномені відносності змушує дослідників звертатися до таких наукових проблем, які мають глибокий резонанс з політичними, соціальними та культурними проблемами глобального світу, такими як структурна асиметрія та економічна нерівність, міграція чи соціальна трансформація.

Наприклад, у Гайдельберзькому університеті дослідники виходять із принципу, що всі ситуації та їхні контексти, будь-які дії, події, ідеї чи матеріальні об'єкти можна розглядати як транскультурні. Заступаючи місце культурологічної парадигми, що спиралася на дослідження культури націй, транскультурна парадигма в майбутньому може наблизитися до статусу того, що Джорджіо Агамбен називає урфеноменом [Agamben, 2008], це радше не абстрактна ідея, а конкретна реальність, що поєднує явища і їх концепції. З точки зору Агамбена, такі *urphenomena* відзначені не стільки історичним, скільки парадигматичним і онтологічним змістом як глибинною передумовою пізнання [Agamben, 2008]. Дослідники сучасної Гайдельберзької школи пропонують розглядати транскультурність як парадигму саме в цьому сенсі. Мішель Фуко і Томас Кун визначали парадигми як конкретні історичні кон'юнктури, що розвиваються в якості нормативної та регульовальної сили. Для Куна парадигма була критерієм наукової істини, регулятором, що визначає цінність наукових тверджень і впливає на уявлення про те, що взагалі слід вивчати дослідникові. За словами Куна, зміна парадигм ставить під сумнів ключові поняття та методологію дослідження [Kuhn, 1962]. Тоді як концепція Куна першою чергою була спрямована на опис парадигм у точних науках, Мішель Фуко пропонує інший погляд на епістемологію, застосовний до більш «м'якого» предмета гуманітарних наук. Фуко вказує на силу, навіть на владу ідей, яку вони мають завдяки системі тверджень, зміщення яких може радикально перекроїти кордони того, що можна висловити і що може бути відомо [Foucault, 2002]. На наш погляд, це стосується і транскультурності. Ми вважаємо транскультурацію фундаментальним культурним і соціальним процесом, притаманним не тільки великим соціально-політичним утворенням, а й будь-якій соціокультурній груповій культурі.

Перспектива, створювана цією передумовою, розкриває ризомні патерни [Deleuze, Guattari, 1987: р. 12] культурних утворень різних видів, які пронизують і формують один одного, їхній багатшаровий зв'язок, нелінійні часові відношення і порушення. Транскультурність відкриває універсалістський, цілісний і деконструктивістський погляд на вимірюваний світ. Тому ми стверджуємо, що транскультурна перспектива може (і має) завжди бути частиною евристичного набору, оскільки вона відкриває додатковий вимір бачення, що може кардинально змістити фокус аналізу. Залучення транскультурності як базового принципу дослідження є відповіддю на серію зрушень та поворотів парадигми класичної культурології та подальші міждисциплінарні дебати останніх двох десятиліть. Це стосується і різних зрушень парадигм, які були названі «поворотами» — «культурний поворот» [Bachmann-Medick, 2014], «просторовий поворот» або «поворот мобільності» [Jackson, 2003].

Префікс «транс-» вказує на зміну або розширення поглядів у гуманітарних і соціальних науках та допомагає розглядати, знаходити і відстежувати різні «точки входу» або дослідження культурного обміну та перекладу. В останні десятиліття підходи, що враховують це зростання мобільності, розвивалися як протилежність «однобічному шляху» геофізичних досліджень, картографування націй (методологічний націоналізм) і регіонів (краєзнавство). Вони беруть свій початок від євроцентристських академічних дисциплін і концепцій, побу-

дованих на імперських та колоніальних образах, історіографії та політиці XIX століття. Критичний підхід до цієї концепції статичної моделі культури сформований під впливом постколоніальних досліджень. Вони безперечно відіграли важливу роль у виявленні та зміні підходу до аналізу культурних асиметрій, а також запропонували нові візії для розвитку нових концепцій. Проте транскультурна парадигма відходить від аналізу суто (пост)колоніальних практик і, не останньою чергою, за рахунок розширення фокусу набувають нових орієнтирів для розвитку теорії сучасної культури та виявлення слідів транскультурного за всіх часів і в усіх просторах.

Транскультурний фокус — це процесуальний і багатогранний погляд на культурну практику, наприклад «Географія процесів», що її увів у вжиток Арджун Аппадурай [Appadurai, 2001]. Таким чином, кілька географічно гнучких мереж можуть бути ідентифіковані як такі, що працюють динамічно в різних масштабах, в різноспрямованих просторах і з різною темпоральною швидкістю. Це дає змогу вивчати «глибоку» локальність і глобальність, а також шкідливі впливи та розриви, швидкості та інерції замість того, щоб припускати стійкий плавний потік між географічно закріпленими межами. Зв'язності — це динамічні відносини та процеси, що об'єднують не тільки сучасні національні держави й соціальні інститути, а й також зниклі спільноти, мови, соціальні відносини, ринки, засоби масової інформації тощо. Транскультурний підхід, як ми його розуміємо, має явно фокусуватися на зв'язках і стосунках, розривах і протиріччях, і не тільки між національними державами та їхніми попередниками (королівствами, імперіями), а й серед спільнот та суб'єктів, що не мають громадянства, транснаціональних організацій. Транскультурна парадигма переводить погляд на порожнечі, переходи та обміни і, таким чином, переміщує будь-який вивчений приклад у простір відношень і випадковостей. Ці точки зору увиразнюють заплутаність і взаємозв'язок, а також визнають динаміку протистоянь, прихованих конфліктів і дисонансів.

Транскультурний погляд зосереджується не лише на тому факті, що дві ситуації пов'язані, але й на тому, що з'єднання в культурі завжди передбачає те, що хтось у нього включений, а хтось виключений. При цьому необхідно враховувати зміщення кордонів від глобального на транслокальні взаємини. Можна сказати, що транскультурний підхід потребує більшого розуміння зсуву кордонів, ніж адитивна історія європейських національних держав і культурної спадщини. У контексті «транскультурного повороту» вирішальна роль культурної антропології не може бути переоціненою. Ця дисципліна спричинила нове формулювання питань про проблему культури і створила дослідницьке поле для дискусії. Все це викликало такі драматичні перетворення, як зміна самосприйняття європейської культури і критичні роздуми про інші дисципліни в гуманітарних та соціальних науках, які сьогодні стали ключовими постулатами транскультурних досліджень і вплинули на переосмислення краєзнавства. Одна з причин — самокритичне ставлення до колоніального минулого етнології як дисципліни, що стала інструментом легітимації та аргументації колоніальної й расової ідеології та риторики з 1980-х років. Зокрема, такі культурні дебати, що відомі як «криза репрезентації» [Takeda, 2012], заклали основи для зміни

ролі емпіричних досліджень на підтвердження етнічних і расових стереотипів, культурних відмінностей (як особливостей) і ролі в них наративів сучасності («альтернативних сучасностей»). Під впливом французьких постструктуралістських дискусій про владу більше, ніж під впливом англо-американського дискурсу про постколоніалізм і переважно західноєвропейської концепції взаємодії з постмодерном як кінцем «великих оповідань» (також з точки зору наукової епістемології), антропологи сформували потребу в дослідженні взаємозв'язків [Hannerz, 1996], культурної локальності [Appadurai, 1995], переосмисленні просторової політики деколонізації [Chow, de Kloet, 2014], множинності населених пунктів і проблеми методологічного коригування [Marcus, 1995; Geschiere, Meyer, 1998]. Таким чином, завдяки транскультурності відбулася відмова антропології від дослідження «сучасних», «західних» культур порівняно з «незахідними», «корінними» культурами.

Висновки

Останніми роками історичні дослідження зазнають сильного впливу з боку транскультурної парадигми. Вона надає суттєвих поштовхів до розвитку нових ідей у культурології та допомагає побачити інші аспекти сучасності. Але в цього підходу є багато критиків. Переважно транскультурність засуджують за розмивання дослідницької методології й термінології, а не лише за посилення диференціації. Справді, мета будь-якого транскультурного підходу має полягати в конкретизації методологічної перспективи для того, щоб зробити внесок у дослідження сучасних, складних культурних процесів.

Транскультурність формує трансдисциплінарність розуміння, що може стати підґрунтям будь-якого гуманітарного або соціально-наукового підходу. Щоб розкрити навіть окремі сегменти ризому, сучасна дослідницька практика потребує багатопрофільних і часто багатомовних фахівців. Водночас існує точка зору, що конкретна (і надійна) транскультурна методологія може бути розроблена тільки шляхом адаптації до дисциплінарних рамок. Тому цілком закономірно, що транскультурний підхід, ймовірно, спричинить продукування власних сліпих зон у методології. Наприклад, більше уваги звертатимуть на заплутаність культурних процесів на рівні повсякденності, аніж на аналіз макропроцесів, або ігноруватимуть можливість культурного порівняння. Не можна заперечувати того, що практики дослідження транскультурності мають свої межі, які починаються, наприклад, з величезної потреби в нагромадженні складної інформації, що вимагає багато часу. Ще одна критична лінія — це передбачувана тенденція транскультурності до менш відвертого ставлення до антагоністичних конфліктних відносин, на яких було зосереджено постколоніальну теорію, а саме на проблемах структурного детермінізму в наукових мовах, нерівності меншин стосовно влади та політики виключення. Але замість того, щоб шукати слабкі місця і додавати ще один «гострий, але порожній» термін до «червоного списку» з точки зору неоднозначних академічних «канонів», слід визнати необхідність розкриття дисциплінарних перспектив для подальшого вивчення питань, що постають перед дослідниками сучасності.

Хоча в критиці може бути частка правди, але альтернативні шляхи розв'язання проблеми можуть, у нашому розумінні, бути пристосованими до багатьох точок зору. Таким чином, формування транскультурної парадигми означає свідому зміну поглядів. Транскультурні дослідження потребують епістемологічної відкритості, готовності до критики й готовності ставити під сумнів навіть усталені знання. Отже, незважаючи на те, що транскультурні відносини можна вважати ознакою майбутнього, їх реалізація на практиці вимагає постійного критичного аналізу. Понад те, нерівність сил може створити ситуацію, за якої домінувальні політичні сили зовсім не будуть зацікавлені в просуванні принципів транскультурності, оскільки їм видаватиметься більш вигідним, як і раніше, проводити культурну політику домінування.

З іншого боку, транскультурність може бути використана як опозиційна сила, щоб кинути виклик глобальним елітам. Глобальні еліти, навпаки, можуть бути прихильниками політики прихованої чи явної асиміляції ліберального космополітизму, оскільки така політика більшою мірою обслуговує їхні інтереси. Інші соціальні сили та рухи можуть отримувати емоційне й політичне підживлення від ідеї збереження традицій і розмежування культур у душі сучасної політики мультикультуралізму. Їх прихильники будуть продовжувати наполягати на такому збереженні традицій, що на перший погляд не викликає проблем, і таким чином чинитимуть опір транскультурним принципам у політичній етиці. З огляду на ці потужні сили протидії транскультурності потрібні досвідчені та віддані адвокати, щоб рухатися вперед до реалізації своїх принципів у реальність. Хто і за яких умов зможе стати ефективним прибічником та пропагандистом транскультурного? Хто може стати агентом цієї глобальної переорієнтації в політиці культурного розмаїття для сучасного глобалізованого світу? Різні теорії глобального управління і глобальної демократії позначають по-різному ключового агента змін на часто протилежних ідеологічних полюсах. Наприклад, прихильники традиційних полікультурних підходів стверджують, що будь-які зміни в глобальній політиці мають бути запропоновані міжурядовими інституціями, таким чином припускаючи, що держави (зокрема, більш сильні держави) повинні прийняти політику транскультурності, щоб просувати цю альтернативу. Новітні підходи до глобального управління за участі багатьох зацікавлених сторін припускають, що недержавні суб'єкти (наприклад, громадянське суспільство, ЗМІ, політичні партії) можуть також спробувати вплинути на розвиток транскультурності в глобальних політичних процесах. Прихильники ідеї світового федералізму припускають, що нова культурна політика може бути сформована завдяки новому глобальному уряду та майбутньому глобальному парламенту, хоча такі інституції можна вважати неможливими для реалізації. Проте хоч би яка стратегія реалізації була можливою в сучасному світі, транскультурна альтернатива потребує подальшого вивчення.

Джерела / References

- Agamben, G. (2008). *Homo sacer. Suwerenna władza i nagie życie* / Тлум.: М. Salwa. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Appadurai, A. (Ed.) (2001). *Globalization*. Durham, NC: Duke University Press.

- Asad, T. (1986). The concept of cultural translation in British social anthropology. In: J. Clifford, G. E. Marcus (Eds.), *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Bachmann-Medick, D. (2014). *The Trans/National Study of Culture. A Translational Perspective*. Boston, MA: De Gruyter.
- Bhabha, H. K. (1994). *The Location of Culture*. London, New York: Routledge.
- Deleuze, G., Guattari, F. (1987). *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia* / Trans.: B. Massumi. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Coronil, F., (1995). Introduction to the Duke University Press Edition. Transculturation and the Politics of Theory: Countering the Center, Cuban Counterpoint. In: F. Ortiz, *Cuban Counterpoint: Tobacco and Sugar* (pp. IX–LVI). Durham, London: Duke University Press.
- Foucault, M. (2002 [1969]). *The Archaeology of Knowledge*. London, New York: Routledge.
- Hannerz, U. (1996). Transnational Connections. Culture, People, Places. London: Routledge.
- Inda, J. X., Rosaldo, R. (2007). Tracking global flows. In: J.X. Inda, R. Rosaldo (Eds.), *Anthropology of Globalization* (pp. 26–47). Oxford: Blackwell.
- Kuhn, T. S. (2012 [1962]). *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: Chicago University Press.
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social. An Introduction to ActorNetwork-Theory*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Marcus, G. E. (1995). Ethnography in/of the world system: the emergence of multi-sited ethnography. *Annual Review of Anthropology*, 24, 95–117.
- Mercer, K. (1990). Black art and the burden of representation. *Third Text*, 10(4), 61–78.
- Mignolo, W. D., Tlostanova, M. (2006). Theorizing from the Borders: Shifting to Geo- and Body-Politics of Knowledge. *European Journal of Social Theory*, 9(1), 205–221.
- Ortiz, F. (1995 [1940]). *Cuban Counterpoint. Tobacco and Sugar*. Durham, NC, London: Duke University Press.
- Pollock, S. (2016). Areas, disciplines, and the goals of inquiry. *The Journal of Asian Studies*, 75(4), 913–28.
- Pratt, M. L. (1992). Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation. London: Routledge.
- Said, E. (1978). *Orientalism*. New York: Harmondsworth.
- Schachtner, C. (2015). Transculturality in the internet: culture flows and virtual publics. *Current Sociology*, 63(2): 228–43.
- Sheller, M. (2017). From spatial turn to mobilities turn. *Current Sociology*, 65(4), 623–39.
- Sheller, M., Urry, J. (2006). The new mobilities paradigm. *Environment and Planning*, 38(2), 207–26. Retrieved from: <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1068/a37268>.
- Viehbeck, M. (Ed.) (2017). *Transcultural Encounters in the Himalayan Borderlands*. Kalimpong as “Contact Zone”. Heidelberg: Heidelberg University Publishing
- Welsch, W. (1992). Transkulturalitat — Lebensformen nach der Auflösung der Kulturen. *Information Philosophie*, 2, 5–20.
- Welsch, W. (1996). Transculturality — the form of cultures today. In: K. Bethanien (Ed.), *Le Shuttle: Tunnelrealitäten Paris-London-Berlin* (pp. 15–30). Berlin: Künstlerhaus Bethanien.
- Welsch, W. (1999). Transculturality — the puzzling form of cultures today. In: M. Featherstone, S. Lash (Eds.), *Spaces of Culture: City, Nation, World* (pp. 194–213). London: Sage.

Отримано / Received 22.08.2022

НАТАЛІЯ ОТРЕШКО

Теоретична дослідницька програма транскультурності: історія формування, проблеми та перспективи

У статті досліджено концепцію і практики транскультурності в глобальному світі, її особливості та відмінності від мультикультурних практик розвинених західних країн. Першою

важливою особливістю транскультурності як нової етики є те, що і вчені, і політики усвідомлюють необхідність суто раціональної (прагматичної) форми поєднання цілей і засобів культурного співіснування. Саме у раціональних, прагматичних вимірах сучасні вчені й політики шукають можливі шляхи поєднання відмінних ціннісних і поведінкових правил без загрози для цивілізованого світу. Другий важливий аспект своєрідного змісту новітніх форм транскультурності тісно пов'язаний із суспільною природою людини, за своєю суттю ґрунтованою на ідентифікації себе як особистості тільки крізь призму віддзеркаленого «Іншого». Однією з головних ознак зміни картини світу в сучасних науках є формулювання принципів неklasичної реальності на підставі дослідження концепцій повсякденності та теорії комунікацій у соціальній феноменології. Якщо вважати, що в сучасній картині світу дедалі більшого значення набуває комунікація між «Своїм та Іншим», то в такому сенсі можна вважати, що головною ознакою культурної реальності сучасності стає не культура як стала система цінностей в її класичному розумінні, а саме культурна межа та постійне її перетинання. Транскультура — це нове символічне середовище проживання людського роду, яке приблизно так само співвідноситься з культурою в традиційному сенсі, як культура співвідноситься з природою.

Ключові слова: транскультурність, мультикультуралізм, глобалізація, парадигми наукового пізнання

NATALIA OTRESHKO

Theoretical research program of transculturality: the history of formation, problems and prospects

In the article, there are investigated the concept and practices of transculturalism in the global world, its features and differences from the multicultural practices of developed Western countries. The first important feature of transculturalism as a new ethics is that both scientists and politicians realize the need for a purely rational (pragmatic) form of combining the goals and means of cultural coexistence. It is in rational, pragmatic dimensions that modern scientists and politicians are looking for possible ways of combining excellent value and behavioral rules without threatening the civilized world. The second important aspect of the peculiar content of the latest forms of transculturality is closely related to the social nature of a person, which is inherently based on the identification of oneself as an individual only through the prism of the reflected Other. One of the main signs of the change in the picture of the world in modern sciences is the formulation of the principles of non-classical reality based on the study of the concepts of everyday life and the theory of communications in social phenomenology. If we consider that in the modern picture of the world communication between «Own and Other» is gaining more and more importance, then in this sense it can be considered that the main feature of the cultural reality of today is not the culture as a system of values in its classical sense, but rather the cultural border and its constant crossing. Transculture is a new symbolic habitat for the human race that is about as much about culture in the traditional sense as culture is about nature.

Keywords: transculturality, multiculturalism, globalization, paradigms of scientific knowledge

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, професор, завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

SERHII MAKEIEV,

Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Head of the Department of Social Structures, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

smakeev950@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4418-8741>

Класики німецької та світової соціології у Першій світовій війні

У нульові роки поточного століття Р. Дарендорф опублікував дослідження позицій покоління інтелектуалів, які народилися в десяти роки XX століття, стосовно представленого різновидами тоталітаризму режиму несвободи, що припав на найкращі роки їхнього життя. Тих, хто встояв перед спокусами не-свободи, опирався режиму, він назвав «еразмійцями», послідовниками Еразма Роттердамського, а також визначив «кандидатів до еразмійців», котрі не повною мірою відповідали запровадженню у дослідженні критеріям [Дарендорф, 2021]. Неспокійні, буремні часи, зумовлені екстраординарними подіями, перед усіма висувають непросту проблему вибору — із ким солідаризуватися та які цінності обстоювати. Для інтелектуалів вона має особливе значення.

Війна, безумовно, належить до таких подій, а реакція на неї інтелектуалів не буває уніфікованою. Покоління суспільствознавців, праведно зведене у статус головних і другорядних класиків щойно утворюваної науки соціології, народилося у другій половині позаминулого століття у короткий 20-літній проміжок. А Перша світова сталася вже наприкінці їхньої більш-менш успішної академічної кар'єри, розвівши їх по різні боки збройного конфлікту в Європі і по різних соціально-моральних позиціях. От лише деякі дати та імена американських, італійських, німецьких і французьких дослідників і викладачів: Ф. Тьоніс — 1855, Т. Веблен — 1857, Е. Дюркгайм — 1858, Г. Зимель — 1858, Г. Моска — 1858, В. Зомбарт — 1863, Дж. Мід — 1863, М. Вебер — 1864, Е. Трельч — 1865, Б. Кроче — 1866, А. Вебер — 1868, С. Бугле — 1870, Р. Міхельс — 1876.

Жодного з них сьогодні не назвати переважно соціологом. О. Конта, який вигадав назву новій науці, згадують і вивчають як філософа; Е. Дюркгайма за-

Цитування: Макеєв, С. (2022). Класики німецької та світової соціології у Першій світовій війні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 162–171, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.04.162>.

ведено вважати істориком релігії та антропологом; М. Вебер фігурує в довідниках і енциклопедіях як історик, економіст і соціолог. Г. Зимель, як стверджують знавці його творчості, у працях перед війною вже не так соціолог, як філософ та есеїст. У листі ще 1899 року до С. Бугле він пише про себе, що є радше філософом, ніж соціологом [Pietila, 2011: р. 96]. В. Зомбарт економіст із соціологічним ухилом, а Дж. Мід соціальний психолог і філософ. Інакше кажучи, синкретизм у їхніх дослідницьких практиках є природним для початкового етапу становлення нової навчальної й академічної дисципліни. Однак всі вони представники висококваліфікованої розумової праці, від них очікують зважених реакцій на екстраординарні події та оцінки їх. До того ж їх зобов'язує їхнє становище, заслужена репутація і здобутий публікаціями моральний авторитет.

Після укладання миру в листопаді 1918 року союз переможців визнав Німеччину агресором, винуватцем усеєвропейського болю й скорботи. Але практично ніхто з відомих німецьких учених, філософів, істориків, соціологів, письменників не погодився з таким обвинуваченням, позаяк були переконані, що в тій війні Німеччина захищалася, а не нападала. Не тільки відданість національній належності або згода з аргументами, нібито за широкого трактування будь-яку війну можна подати як оборонну, тут мали значення. Міра опрацювання деяких проблем у рамках соціології також сприяла неприйняттю оголошеної та приписаної переможцями провини й відповідальності.

Х. Йоас у вже давній публікації про класиків соціології та війну [Joas, 1990] небезпідставно запевняв читачів у недостатній увазі соціологів до проблем війни і миру. І Г. Спенсер, і Е. Дюркгайм у концепціях переходу від військового типу суспільства до промислового, від суспільства механічної солідарності до органічної вказували на домінуючу тенденцію соціальної еволюції. Тенденцію до придушення інстинктів і мотивів агресивності, властивих індивідам і державам. До стимулів і мотивів зростання добробуту, до підвищення ефективності праці та розвитку внутрішньої й міжнародної торгівлі. Соціологи, як відомо, від природи чутливі й уважні до панівних трендів суспільного розвитку, мимоволі деактуалізуючи попередні етапи соціальної еволюції. Вони і їхня наука неначе розгорнуті до майбутнього, до прогнозу і передбачення. Якщо індустріалізм заступає місце війни як головного способу організації спільного життя, то Першу світову соціальні вчені зустрічають, скажімо так, методологічно та методично роззброєними. Що не звільняє від необхідності співвідносити себе з війною і включитися в неї.

Розмаїття можливих позицій

Пантеон класиків соціології — втім, не більше як уявний — не є однорідним за їхньою національно-державною належністю, що в багатьох випадках не має значення. Але не тоді, коли йдеться про війну й коли увиразнюються і набувають чинності особливі картини світосприйняття та світопояснення, вкорінені у традиції та цінностях, а рівною мірою стереотипах та упередженнях здорового глузду. Мимоволі чи свідомо вчений у відповідь на тиск і вплив обов'язковості й зумисності, двояких за їхніми витоками мусить: (1) інтерпретувати процеси та явища в контексті певних теоретичних конструкцій і поняттєвих схематизмів

тлумачення і (2) поділяти заклики високої й масової національної культури у вигляді ідеалів, зразків, трюїзмів, утопій і помилок.

Наївно вважати, буцімто обов'язковість і зумисність двох названих впливів рівноважна: за часів війни тиск домінуючого ціннісного комплексу, що забезпечує солідарність у суспільстві й гарантує індивідуальну та громадянську ідентичність, вочевидь превалює. Залишаючи, проте, деякий діапазон особистісного позиціонування — від безумовного прийняття превалювання до байдужого підпорядкування йому з відмовою поважати з певним, не надто великим, розмаїттям у проміжних відтінках поглядів та переконань.

В. Зомбарт і М. Вебер, до прикладу, обидва вважали виживання і прогрес національної держави найвищою безапеляційною цінністю. Перший, відповідно до чи не всезагальної патріотичної ейфорії літа й осені 1914 року в Німеччині, вважав Першу світову війною між одухотвореним німецьким етосом і утилітарно-егоїстичною європейською цивілізацією, посідаючи вкрай націоналістичну позицію. 1915 року вийшла друком книга «Торгаші та герої. Роздуми патріота» [Sombart, 2021], що її автор присвячує німецькій молоді, котра виборює світле майбутнє. Красномовним є й звернений до неї епіграф: «Життя — не найголовніше». Головним є світогляд, і війна точиться між корисливо-розважливим духом західного світу, найповніше втіленим в Англії, і високим духом самопожертви, військової звитяги, великодушності народу Німеччини. Німці захищаються від згубного духу комерції, що підступає із заходу, обстоюють властиву їм відданість не земному і низькому, а трансцендентному і високому. Тому їхня боротьба є праведною і справедливою.

Натомість М. Вебер не бачив резонів трактувати війну в термінах права чи справедливості, оскільки політика є боротьба — завжди і тільки — і найчастіше збройна. У його уявленні соціальна наука аж ніяк не має перейматися добробутом і щастям окремих індивідів, тільки — нації в цілому в її найзагальніших рисах соціально-політичного устрою. У численних публікаціях у пресі він закликав до демократизації й утвердження етики відповідальності політичних еліт, змінюваних через вибори; це націоналізм, причому вельми помірний (докладніше див.: [Макеев, 2019: сс. 162–165]). В. Зомбарт, подібно до більшості своїх колег-сучасників, віддався маренню гарячкової ксенофобії, тоді як М. Вебер вистимував стосовно неї критичну дистанцію [Mitzman, 1987: p. 102].

Р. Міхельс, наймолодший з німецьких за походженням класиків, навчався у Франції та Італії, культивуючи повагу до їхньої культури та науки¹. Через свою одночасну належність до італійської соціалістичної партії і СДПН (то був вибір на підставі моральних переконань) і анархо-синдикалістських поглядів не міг розраховувати на академічну кар'єру в Німеччині. Емігрувавши до Італії, викладав у Туріні, був знайомий із Г. Моска і В. Парето; його та родину там неодноразово відвідував М. Вебер (зокрема, допоміг із працевлаштуванням), і вони вели «довгі розмови». Практично космополітична освіта, критика ліберальної буржуазності із соціалістичних позицій рано привернули увагу М. Вебера до наукової роботи дослідника. Він уважно читає, висловлює зауваження

1 Відомості з: [Mommsen, 1987: pp.121–138; Вебер, 2007; Каубе, 2016].

з приводу прочитаного і публікує статті колеги в *Archiv fur Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*. Сам Р. Міхельс у некролозі 1920 року говорить про дружбу, що пов'язувала його з М. Вебером майже десять років.

В оцінці передвоєнної соціально-політичної ситуації вони не були одностайними: етика переконання, якою керувався Р. Міхельс у критиці наявного стану справ, вимагала, на думку М. Вебера, більш аргументованого раціонального обґрунтування. Неупереджений розгляд праць Р. Міхельса з акцентуванням відмінностей в інтерпретації явищ і процесів не заважали дружбі. Розрив відносин стався після початку війни. Учений, який живе і працює в Італії, залишає редколегію *Archiv fur Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, не може зрозуміти та прийняти ту хвилю ентузіазму і патріотизму, яка здійснюлася в німецькому суспільстві і яку підтримував М. Вебер.

У швейцарській газеті Р. Міхельс публікує статтю «Про одного німця», на котру М. Вебер реагує жорстко: неприпустимо, щоб «якийсь іноземець ображав мою країну». І робить заяву про завершення дружби. Вже у 20-ті роки Р. Міхельс дистанціювався від німецького походження, підписуючи статті ім'ям Роберто Міхельс і підтримуючи політику і практику Муссоліні. Замість сподівання свого старшого колеги на демократію та етику відповідальності він обрав розрахунок на харизматичного лідера і тоталітарний режим. Не можна з упевненістю стверджувати, що війна посприяла такій еволюції, як і цілком виключати гіпотезу про таку спрямованість її впливу. За визначенням Р. Даредорфа, він піддався спокусі несвободою.

У збройному протистоянні про супротивника не заведено говорити з повагою, частіше — зневажливо. І мало хто наважується на визнання чеснот протилежної сторони конфлікту. Ф. Тьоніс у 1917 році опублікував книгу «Держава в Англії та Німеччині», в якій чимало позитивного було сказано про британські способи адміністрування та управління, що, стверджує Х. Йоас, вимагало неабиякої мужності [Joas, 1990: pp. 106–112]. Е. Дюркгайм, цей «переконаний пацифіст» [Joas, 1990: p. 115], за співчутливі висловлення про німецьку філософську і соціальну науку був запідозрений у колабораціонізмі. Р. Арон, згадуючи у своїй автобіографії тридцять років, дивувався з приводу шаленої антинімецької пропаганди, якою вирізнявся А. Бергсон, наполягаючи — що більшою мірою личить інтелектуалові — на пошуку причин і пояснень, а не виявленні агресивної нетерпимості [Aron, 1990: pp. 28–31]. Такою є (втім, пізніша) оцінка того, хто не був сучасником події й належав до іншого покоління з особливим баченням минулої війни.

Перед обличчям війни громадянинові природно і навіть безпечно бути патріотом. Натомість від дослідника або викладача вищої кваліфікації вимагаються куди більші й часом неабиякі зусилля. Утриматися, скажімо, від спокуси впасти в шовінізм і агресивне неприйняття «іншого як ворога»; залишитися вірним руйнованим / девальвованим ідеалам і цінностям свободи, права, демократії. А також позбутися ілюзії, ніби війна є доречним способом реформування соціальних інститутів, відносин, настанов. Або визнати недосажною надію примирити етичні імперативи крові та ґрунту із правилами наукового методу не на шкоду обом. Неоднорідність інтелектуальної та поведінкової реакції кла-

сиків соціології свідчить — неможливо встояти на території чистої науки під впливом сум'яття і хаосу, продуковуваних екстраординарним соціальним катаклізмом.

Георг Зимель і його помірний патріотизм

Безперечно патріотичній налаштованості Г. Зимеля явно бракувало шовіністичного ферменту, тож у 1915 році військова влада угледіла антинімецькі настрої в його статтях, опублікованих у газетах. Не віддаватися війні цілковито всім духом, тримати інтелектуальну дистанцію — то була аж ніяк не найпоширеніша позиція, однією лишень помірністю збуджуючи підозри в недостатній державній лояльності. Слідом за Х. Йоасом Л. Піетіла приймає диференціацію ставлення соціологів до війни, представленого В. Зомбартом, М. Вебером і Г. Зимелем, котрий у такому уявному спектрі патріотичного ентузіазму виявлявся найбільш помірним [Pietila, 2011: pp. 92–93].

Продиктовані та добровільно прийняті пропагандистські обов'язки — Німецька соціологічна асоціація підтримала вступ Німеччини у війну — Г. Зимель, як і личить професорові, виконує лекціями перед вітчизняною та іноземною аудиторією в найбільших університетах і військових училищах, а також статтями в газетах. У газеті *Strassburger Post* 14 листопада 1914 року публікує статтю «Бергсон і німецький цинізм», в якій роз'яснює читачам, що А. Бергсон і Е. Дюркгайм, котрі звинувачують німців у цинізмі та варварстві, нічого не розуміють у тому, в якій ситуації перебуває Німеччина і за що бореться.

Роз'яснити смисл, цілі, наслідки війни, а стійкість і самопожертву підносити як найважливіші громадянські чесноти — от чим займалися соціологи протиборчих сторін. Але Г. Зимель поступово позбавляється шовіністичного навіювання відкритого листа «До культурного світу», опублікованого 4 жовтня 1914 року і підписаного 93 фізиками, хіміками, філософами, істориками, мистецтвознавцями. Звинувачуючи ворогів Німеччини в широкомасштабній брехні стосовно позиції та дій їхньої країни, вони завершили листа словами про те, що вестимуть боротьбу до переможного кінця, зберігаючи відданість ідеалам Гете, Бетговена, Канта, в чому запорукою «є їхнє ім'я і честь».

Відчутна для Г. Зимеля несвобода від суцільної атмосфери націоналістичної солідарності ставала для нього тягарем. В одному листі у березні 1915 року він писав своєму кореспондентові, що все наукове життя відчував себе європейцем і добрим німцем, а тепер Європа лежить в руїнах і частина роботи його життя «перетворилася на ніщо» [Harrington, 2005: p. 64]. Сучасні дослідники поведінки Г. Зимеля в роки війни в один голос говорять про низьку комунікативну ефективність його спілкування зі слухачами, іменуючи його пропагандистські зусилля «нефункціональними». Аудиторію тільки спантеличували філософські міркування про взаємовідносини особистості та суспільства.

Військова влада й організатори заходів, навпаки, дійшли висновку — і на прикладі Г. Зимеля в тому числі — про відсутність користі від соціологів, оскільки виступи не давали позитивного ефекту, хоча їх і не можна було вважати шкідливими. Нездоланний і невинуватий ідеалістично-професорський етос їхніх промов і статей не дозволяв їм виступати з осудженням війни в цілому, але

деяких утримував від її звеличення. Така позиція в розумінні тих, хто zorganizовував ідеологічний вплив і очікував прийнятних наслідків, хоча й не могла бути підмогою для пацифістських настроїв, але й не відповідала утвердженню національного духу і солідарності в мілітаристській настанові [Pietila, 2011: pp. 94–95].

Те, що думав Г.Зимель про війну, викладено у праці 1917 року «Війна і наші духовні рішення. Промови та есеї». Остання видана за його життя книга була швидко розпродана і невдовзі вийшла другим виданням. До неї увійшли чотири фрагменти. 1. «Внутрішня трансформація Німеччини», промова у Страсбурзі 7 листопада 1914 року; 2. «Діалектика німецького духу», стаття в газеті *Der Tag* 28 вересня 1916 року; 3. «Криза культури», промова у Відні в січні 1916 року, опублікована в газеті *Frankfurter Zeitung* 13 лютого 1916 року; 4. «Ідея Європи», стаття в газеті *Das Berliner Tagblatt* 7 березня 1915 року, перекладена англійською 1976 року. Однак військових публікацій було більше, особливо в газетах Страсбурга, куди він переїхав працювати за півроку до початку війни [Watier, 1991]. Промови та статті, схоже, були спробою знайти компроміс між прагненням бути європейцем, залишаючись «добрим німцем».

Воєнний час, час «внутрішньої трансформації», постає як повернення від органічної солідарності на підставі поділу праці та взаємодії різних за статусом і вартістю індивідів до механічної солідарності з домінантним відношенням «індивід — нація». Тут індивід втрачає всі надбані соціалізацією та освітою характеристики, він виключається з усіх раніше значущих спільнот, а нації він цікавий як об'єкт мобілізації, беззастережно готовий заради неї бути вбитим, залучившись до головної спільноти — військового підрозділу. Ніщо — ані цінності, ані історія, ані етика, ані речі, ані здоров'я — не мають значення, лишень ціле, лише країна і готовність віддати себе в її розпорядження. Деякі сучасні інтерпретатори воєнної белетристики соціолога схильні вбачати в його трактуванні війни як тотального феномену і настільки ж тотального наслідку війни — у вигляді синтезу особистості з надіндивідуальним цілим — прелюдію ідеології тоталітаризму [Watier, 1991: p. 230]. Відповідно до Г. Зимеля у такій ситуації зникає суспільство і як сукупність взаємозалежних і взаємодійових спільнот і співтовариств, і як предмет соціології. Коли багато хто жертвував багатом, він, здається, пожертував тим уявленням про дисципліну, яке розробляв раніше.

Г. Зимель не виключав, що майбутній, імовірно, квазіорганічний стан, буде новою соціально-культурною формою під впливом «ідеї Європи», локусу духовних цінностей, що не зобов'язує відмовлятися від національної самобутності. Як інтуїтивно осягнута інтелектуальна сутність ідея Європи не проста для засвоєння, запрошуючи до нелегкої роботи із прагнення універсальних смислів і значимостей спільного існування, до практик взаємодії та обміну знаннями, компетенціями, речами [Harrington, 2005: p. 66]. У лекціях він переважно теоретичний, явно і завуальовано апелюючи до своїх праць, опублікованих на початку століття, де трактуються відношення «форм» і реального життя. Він розмірковує про загальну кризу культури, про діалектику німецького духу, що примиряє антагоністичні дихотомії повсякденності (добро і зло, смерть і життя, чоловіче і жіноче). Говорить про позитивний ефект війни — у перебігу її нім-

ці стають спільністю і тотальністю, взаємозалежною цілісністю. Адже участь індивіда у війні не стільки й не тільки наперед визначена почуттям патріотизму та обов'язком перед батьківщиною, але є єдино правильним способом відчуття й усвідомити високу значущість духовної єдності нації. Не дивно, що такий науковий діалект погано сприймався слухачами, особливо майбутніми офіцерами. Мабуть, тому, що зв'язок поданої в ньому абстрактної реальності з конкретністю повсякденних подій, обговорюваних в офіційних повідомленнях і приватних розмовах, був важким для розпізнавання.

Вітальність германізму — переконаний, вочевидь, Г. Зимель — підживлювалася європоцентризмом, хоч би як намагалася ідеологізована офіційна пропаганда протиставити Німеччині Європу. З війни країна має вийти новою — міцнішою і більш європейською [Cotesta, 2017: p. 440]. Інакше кажучи, відкритість стосовно уявлюваного наднаціонального депозитарію ідеалів і зразків стає непорушною умовою соціальної реанімації й подальшої модернізації внутрішніх інституціональних і стратифікованих порядків. І, навпаки, закритість обтяжена стагнацією та руйнуванням соціальності. Контекст такого судження для когось розгадується досить легко, а для когось — із зусиллям: мислити глобально тоді, коли таким великим є примус віддавати всього себе локальному, непереборний в компетенції інтелектуала, бо є відмітною характеристикою типу, іменованого Р. Дарендорфом «єразмійським».

Утім, Г. Зимель усвідомлює утопічність «ідеї Європи» в сучасних йому умовах. 4 липня 1915 року в газеті *Das Berliner Tagblatt* він публікує статтю «Європа й Америка у світовій історії», переведену англійською у 2005 році [Harrington, 2005: pp. 69–72]. Війна руйнує сторони протиборства, причому такою мірою, що зникають як «суспільства», так і сама ідея Європи. Здійснюване через війну самогубство Європи означає поворотний пункт у світовій історії. У найближчій перспективі життєва сила, авторитет і влада переходять до Америки, годинник еволюції людства відтепер заводиться саме там [Harrington, 2005: p. 70].

Війні не виповнилося ще й року, а Г. Зимель майже неприховано закликає покласти їй край — не з пацифістських міркувань, а з необхідності перешкодити піднесенню США, зберігши за Європою місце центру світової політики та культури. Рятувати слід не кожен окрему країну, а континент загалом. Легко переконатися, що антигерманізм і антиамериканізм у статті дуже м'які, однак влада, попри те, запідозрила автора у нелояльності [Goodstein, 2017: pp. 337–338], і йому довелося виправдуватися. Отже, передвіщуваний війною занепад Європи був на слуху й у межах передбачення, а імовірна світова гегемонія Америки непокоїла і М. Вебера [Cotesta, 2017: p. 436]. Руйнування Європи пророкувало ймовірність іншого світового порядку, а соціологи прагнули розгледіти його можливий контур. В одному із приватних листів Г. Зимель зізнався, що війна знаменує початок деякого нового етапу в розвитку людства, але майбутнє майже не проглядається, а сам він весь належить минулому [Goodstein, 2017: pp. 338–339].

* * *

Б. Расел, згадуючи в автобіографії 1914 рік, був уражений ентузіазмом, що охопив європейські суспільства, і публічним святкуванням на вулицях і площах європейських столиць — нібито людям випав воістину щасливий шанс пригостити своїм країнам і реалізувати життєве призначення через самозречення життя. Але чим довше тривала війна, тим частіше і наполегливіше давалися ознаки страждання і біль, завдані загибеллю людей і руйнуванням духовної та матеріальної культури. Гарячковий патріотизм природно остигав, гостріше відчувалася необхідність у раціональному осмисленні ситуації та умов переходу до миру на прийнятних умовах. Але класики соціології в такій справі успіху не досягли. Е. Дюркгайм і Г. Зимель, під час війни запідозрені в недостатньо палкій відданості батьківщині, померли ще до закінчення війни. Експертно-аналітичні послуги М. Вебера, котрі він наполегливо пропонував владі, так і не були запитані.

Міжнародні справи, відносини, речі упорядковувалися без їхньої участі, що давало змогу новому поколінню суспільствознавців зрозуміти те, що відбувалося на початку минулого століття, віддаляючи або наближаючи обрії передбачуваного. І нікому з них уже не досягти певності в тому, що досягнуте розуміння здатне стати взірцем поведінки політичних еліт. У першій третині ХХІ століття омріяна Г. Зимелем єдність континенту, оформлена нині юридично й організаційно-бюрократично в Європейський Союз, і досі залишається сумнівною, не убезпечуючи від розбіжностей і незгод між державами, що утворили Союз. Як і раніше, компетенція інтелектуалів / соціальних учених випробовується новими подіями і новими війнами, змушуючи їхніх носіїв локалізувати себе у просторі думок і оцінок. Нещодавні приклади — полеміка навколо опублікованої навесні 2022 року в газеті *Suddeutsche Zeitung* статті Ю. Габермаса «Війна й обурення» про агресію Росії проти України та ймовірні наслідки її завершення чи ескалації, а також стаття про війну в Україні президента Міжнародної соціологічної асоціації (2018–2023) С. Ганафі [Hanafi, 2022].

Джерела

Вебер, М. (2007). *Жизнь и творчество Макса Вебера*. Перевод с нем. М.И. Левиной. Москва: РОССПЭН.

Дарендорф, Р. (2021). *Соблазны несвободы. Интеллектуалы во времена испытаний*. Москва: Новое литературное обозрение.

Каубе, Ю. (2016). *Макс Вебер. Жизнь на рубеже эпох*. Пер. с нем. И. Кушнарева, И. Чубарова. Москва: Издательский дом «Дело».

Макеев, С. (2019). Інтелектуали: три взірці ставлення до війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 158–177.

Aron, R. (1990). *Memoirs: Fifty Years of Political Reflection*. Holmes & Meier.

Cotesta, V. (2017). Classical Sociology and the First World War: Weber, Durkheim, Simmel and Scheler in the Trenches. *History*, 102, 351, 432–449.

Goodstein, E.S. (2017). *Georg Simmel and the Disciplinary Imaginary*. Stanford: Stanford University Press.

Hanafi, S. (2022). Ukraine, Putin's Imperial Paradigm and Euro-America. *Global Dialog*, 12, 2, 8–9.

Harrington, A. (2005). Introduction to Georg Simmel's Essay «Europe and America in World History». *European Journal of Social Theory*, 8, 1, 63–72.

Ioas, H. (1990). The Classics of Sociology and the First World War. *Thesis Eleven*, 27, 101–124.

Mitzman, A. (1987). Personal Conflict and Ideological Options in Sombart and Veber. In: W.J. Mommsen, J. Osterhammel (Eds.), *Max Weber and his Contemporaries*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

Mommsen, W.J. (1987). Robert Michels and Max Veber: Moral Conviction versus the Politics of Responsibility. In: W.J. Mommsen, J. Osterhammel (Eds.), *Max Weber and his Contemporaries*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

Pietilä, K. (2011). *Reason of Sociology. George Simmel and Beyond*. London: SAGE Publications Ltd.

Sombart, V. (2021). *Traders and Heroes. Patriotic Reflection*. London: Arctos.

Watier, P. (1991). The War Writings of Georg Simmel. *Theory, Culture & Society*, 8, 219–233.

Отримано 10.08.2022

References

Aron, R. (1990). *Memoirs: Fifty Years of Political Reflection*. Holmes & Meier.

Cotesta, V. (2017). Classical Sociology and the First World War: Weber, Durkheim, Simmel and Scheler in the Trenches. *History*, 102, 351, 432–449.

Dahrendorf, R. (2021). *Temptations of unfreedom. Intellectuals in Times of Trials*. [In Russian]. Moscow: New Literary Review. [=Дарендорф 2021]

Goodstein, E.S. (2017). *Georg Simmel and the Disciplinary Imaginary*. Stanford: Stanford University Press.

Hanafi, S. (2022). Ukraine, Putin's Imperial Paradigm and Euro-America. *Global Dialog*, 12, 2, 8–9.

Harrington, A. (2005). Introduction to Georg Simmel's Essay «Europe and America in World History». *European Journal of Social Theory*, 8, 1, 63–72.

Ioas, H. (1990). The Classics of Sociology and the First World War. *Thesis Eleven*, 27, 101–124.

Kaube, J. (2016). *Max Weber. Life at the turn of the eras*. Tr. from Germ. by I. Kushnareva, I. Chubarova. [In Russian]. Moscow: Publishing House Delo. [=Кайбе 2016]

Makeiev S. (2019). Intellectuals: Three patterns of the attitude towards war. [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 4, 158–177. [=Макеев 2019].

Mitzman, A. (1987). Personal Conflict and Ideological Options in Sombart and Veber. In: W.J. Mommsen, J. Osterhammel (Eds.), *Max Weber and his Contemporaries*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

Mommsen, W.J. (1987). Robert Michels and Max Veber: Moral Conviction versus the Politics of Responsibility. In: W.J. Mommsen, J. Osterhammel (Eds.), *Max Weber and his Contemporaries*. London, New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

Pietilä, K. (2011). *Reason of Sociology. George Simmel and Beyond*. London: SAGE Publications Ltd.

Sombart, V. (2021). *Traders and Heroes. Patriotic Reflection*. London: Arctos.

Watier, P. (1991). The War Writings of Georg Simmel. *Theory, Culture & Society*, 8, 219–233.

Weber, M. (2007). *The life and work of Max Weber*. [In Russian]. Tr. by M.I. Levina. Moscow: ROSSPEN. [=Беев 2007]

Received 10.08.2022

СЕРГІЙ МАКЕЄВ

Класики німецької та світової соціології у Першій світовій війні

Ставлення до Першої світової війни німецьких соціологів, яких сьогодні беззапечно залічують до класичної традиції, не було однозначним. Усі вони поділяли переконання, викладені у відкритому листі 93 німецьких учених, філософів, істориків, мистецтвознавців «До культурного світу», в якому виправдовувалася участь Німеччини у війні. Але модальність патріотизму соціологів варіювала в доволі широких межах. Крайню націоналістичну позицію посідав та висловлював В. Зомбарт. М. Вебер вважав за необхідне пошук раціональних і реалістичних умов перемир'я, прийнятних для усіх учасників конфлікту. Г. Зимель дотримувався найбільш поміркованих думок, у своїх лекціях та статтях пропагуючи європоцентризм з точки зору життєвих інтересів Німеччини. Р. Міхельс, який до і під час війни жив і працював в Італії, не приховував своїх антинімецьких поглядів і настроїв.

Ключові слова: соціологія, війна, Вебер, Зимель, Зомбарт, Міхельс

SERHII MAKEIEV

Classics of German and World Sociology in World War I

The attitude of German sociologists to the First World War, which today is unconditionally included in the classical tradition, was not unambiguous. All of them shared the convictions set forth in the open letter of 93 German scientists, philosophers, historians, art critics «Toward a Cultural World», which justified Germany's participation in the war. But the modality of sociologists' patriotism varied within fairly wide limits. The extreme nationalist position was occupied and expressed by W. Sombart. M. Weber considered it necessary to find rational and realistic conditions for a truce acceptable to all participants in the conflict. G. Simmel adhered to the most moderate opinions, in his lectures and articles promoting Eurocentrism from the point of view of the vital interests of Germany. R. Michels, who lived and worked in Italy before and during the war, did not hide his anti-German views and sentiments.

Keywords: sociology, war, Weber, Simmel, Sombart, Michels

Громадська думка за часів війни

У цьому номері ми публікуємо мовою оригіналу міркування Джорджа Гелапа “Наскільки важливою є громадська думка у воєнний час?”. Цей невеличкий матеріал є доповіддю Гелапа, презентованою 25 квітня 1942 року на зборах Американського філософського товариства у період розпалу Другої світової війни і вступу до неї США від 7 грудня 1941 року. Дж. Гелап як соціолог, директор створеного ним у 1935 році Інституту громадської думки доводить необхідність опитувань та значущість громадської думки у воєнний час. На його переконання, громадська думка не перестає бути “пульсом демократії” і за умов війни. І хоча пересічні громадяни не є експертами з військової стратегії, мало хто з них досконало знається на різних видах озброєнь, на особливостях його виробництва і на тактиці ведення військових дій, учений вважає, що думка громадян важлива як для рішень уряду та місцевих адміністрацій, так і для дій військового командування. Оперуючи результатами довоєнних опитувань у США, Гелап показує, що вже 1935 року, попри “стурбовану” економіку країни цього періоду, переважна більшість пересічних американців розуміли небезпеку приходу Гітлера до влади у Німеччині й підтримували позицію щодо посилення могутності власної армії та флоту і нарощування потужності військової авіації. У 1940-му громадська думка США на чотири місяці випередила й рішення Конгресу щодо воєнного призову, а у період війни більшість американців підтримували жорсткі заходи в економічній політиці країни, зокрема щодо заборони страйків на підприємствах воєнного виробництва.

Водночас Гелап не фетишизує громадську думку, розуміючи, що пересічні громадяни можуть помилятися, й тому сферою застосування громадської думки у періоди війни та миру, на його погляд, можуть бути радше широкі питання та напрями державної політики. А те, що стосується технічних та конкретних аспектів її реалізації, має бути справою більш підготовлених експертів.

Не менш актуальним для вітчизняних реалій та соціології, і не лише воєнного часу, є важливе нагадування Гелапа про те, що громадська думка, аби бути компетентною та розумною має ґрунтуватися на фактах. А єдиним джерелом фактів для мислячих людей у демократичних країнах є вільна преса.

Звичайно, історичні реалії та обставини періоду формування та підйому технологій опитування громадської думки від 1930-х років у США, з одного боку, і сьогоднішня суспільна реальність, зокрема вітчизняна, — з іншого, великою мірою різняться. Але корисні й важливі паралелі щодо значущості соціології та опитувань громадської думки під час війни у США 1942 року і в Україні 2022-го, а відтак – актуальність проблематики цього тексту і його головного, винесеного у назву питання є для вітчизняної соціології у цей період цілком очевидними.

ВІКТОР СТЕПАНЕНКО, головний редактор

Цитування: Степаненко В. (2022). Громадська думка за часів війни (передмова). G. Gallup (2022). How important is public opinion in time of war? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 172.

GEORGE GALLUP

*Director of the American Institute of Public Opinion
(Read, April 25, 1942)*

How important is public opinion in time of war?*

To what extent should Democracies be guided by public opinion in time of war?

The arguments against following public opinion in such a period have been recited often. The citizens of a country know little about military strategy; therefore, their views about the conduct of the war have little significance. They know little about military needs; therefore, their views about production for war have little value. They do not appreciate the complexity of problems of organizing man power and natural resources. What is to be gained, therefore, in listening to their views on this score? The people do not understand problems of world politics. These problems and others should be left in the hands of the experts and leaders.

We are told that only a united nation can prosecute a war successfully. The constant quarreling over domestic matters, coupled with criticism of those in power can have only one effect: to destroy the public's morale; to divide the nation; and to invite defeat. Since unity is all-important, so the plea goes, discussion should be limited and criticism avoided.

These arguments come naturally and sincerely from the leaders of a nation in every war period.

The time has now come when we can challenge these beliefs; when we can establish the value of the free and open discussion of all affairs of government, military as well as administrative; and decide whether or not public opinion is worth listening to in time of war as in time of peace.

When I speak of public opinion I refer to majority opinion, which must not be confused with the noisy outbursts of minority groups and of individuals who usually get the headlines but seldom represent the collective judgment of the citizens of the country.

Fortunately, today we have developed a technique and a machinery to sound the opinions of all the people of the nation – both those who shout and those who whisper. In recent years public opinion has been ascertained on almost every policy bearing on the war, not only in this country but in our sister democracy, England, as well.

From the great mass of material that has been gathered here and in England, and, more recently, in Canada and Australia, we are in a good position to judge the quality of public opinion on war time issues. On the basis of a great volume of evidence, we can answer the question of whether public opinion should be listened to as eagerly in time of war as in time of peace.

* George Gallup. How Important Is Public Opinion in Time of War? Proceedings of the American Philosophical Society Vol. 85, No. 5 (Sep. 30, 1942), pp. 440-444. Published by: American Philosophical Society. Публікується з дозволу Американського філософського товариства.

* * *

First, may I record the views of the American people on war issues and on issues which arose just prior to our entrance into the war? I think you will agree that it is a record which time and again confirms the sound judgment and foresight of the common people.

On most of the important issues people have been ahead of their own political leaders. In fact the evidence is such as to raise the real question as to whether the leaders are leading the people or whether the people are leading the leaders. Let me cite some instances to show what I mean.

In November 1935, more than six years ago, our studies of public opinion found that more than 70 per cent of the people in the country were in favor of building a bigger army and navy. An even greater percentage (80 per cent) were in favor of building a larger air force. You may recall that this was in a period when the public was economy-minded; but, in the case of appropriations for the Army and Navy, the public was in favor of increasing, rather than decreasing these expenditures.

You will recall that 1935 was just two years after Hitler came to power. Each time that Hitler took over another country in Europe, the proportion of voters in the United States who wanted to increase the size of our Army, Navy and Air force rose sharply. By 1939 and the outbreak of the war, we were finding an overwhelming demand for substantial increases in the size of our Army and Navy and a still greater demand for a strong Air force.

All during the period of the 1930's military experts themselves were disagreed as to the importance of air power in modern warfare; but the people, who were not military experts, saw with a kind of common, salty, judgment the part that air power would play in the next war. The tragic story of Wake Island, defended first by four airplanes and then by two airplanes and finally by one, might have read quite differently if the views of the common people had been listened to six years ago.

Even as of today the people go farther than the experts in their belief in air power. Today the vast majority of the common people of the country believe that air power will be *the deciding factor* in winning the war for the United Nations.

* * *

As soon as the war broke out in Europe Congress was called into special session to consider changes in the Neutrality Act. The President proposed to change this Act to permit the shipment of airplanes and military equipment to the Allies. But months before, the Institute had conducted a series of studies which revealed the public in favor of repealing the embargo provisions of the Neutrality Act. As early as March 1939, the public was in favor of lifting the embargo. Congress actually revised the Neutrality Act in October.

* * *

Public opinion was ahead of Congress by at least four months on the Selective Service Draft. In fact in June of 1940, a majority of nearly two to one was calling for conscription. At that time no leader in either party had ever publicly stated his views on this issue, and to my knowledge only one political writer, Walter Lippmann, had as much as considered the possibility of peace-time conscription.

For many years the military leaders of the country had considered the problem of conscripting manpower. They had made elaborate plans for campaigns to put over conscription in the event of war. In Canada for over two years now the leaders have been debating the issue of conscription for overseas service.

Canada will decide that issue on Monday of this coming week, when the entire nation goes to the polls in the second plebiscite in the history of the Dominion. Even now the issue of overseas service is not being put bluntly to the people in simple language which all can understand. The issue on which the people of Canada will vote Monday is:

“Are you in favor of releasing the Government from any obligations arising out of any past commitments restricting the methods of raising men for military service?”

If the predictions of the newly organized Canadian Institute of Public Opinion are as good as we expect them to be, Canada will vote “Yes” on this issue by a very substantial majority.¹

The interesting side of this problem to one engaged in the study of public opinion is that a referendum or plebiscite by sampling techniques could have told Canada at any time during the last two years how the country stood on this issue. Months of useless debate – and about two million dollars – could have been saved.

Not only is it possible to say with a high degree of accuracy how Canada will vote on Monday on the plebiscite, but what is more important, it is possible to know how the people of Canada would vote if those in authority had seen fit to put on the ballot the very simple question: “Should the Government have the right to conscript men for overseas duty?” On this issue the majority of all voters of Canada would also turn in a substantial “Yes” vote.

* * *

In addition to conscription, the people of this country have been ahead of their political leaders on virtually all other important war-time issues.

The public was in favor of convoying ships to England months before this part of the Neutrality Act was revised to make this legal.

Military commentators widely credit the Lend-Lease Act of 1941 with having pulled the Allied military cause out of imminent peril; in fact some claim that except for Lend-Lease, Hitler would have won the war last year.

It is interesting to note that the public was never satisfied with the amount of aid given to Britain up to the time the Lend-Lease Bill was passed. Weeks before the Bill was introduced in Congress, studies of public opinion found the people voting for greater aid to Britain by the overwhelming majority of nine to one. In short, legislation increasing our aid to England was desired by the voters long in advance of the passage of the Bill by Congress.

The policy of appeasing Japan was never in line with public thinking. The Chinese-Japanese war had been in progress only two years when an overwhelming majority of voters, 82 per cent, wanted a strict embargo placed on the shipment of war ma-

1 The Canadian Institute predicted that 68 per cent of all votes cast in the plebiscite would be “Yes,” 32 per cent “No.” The results show this prediction accurate within 3.5 per cent. The vote in every province also was correctly predicted.

terials to Japan. By October, 1940, embargo sentiment had increased to 90 per cent. It wasn't until ten months later that the United States Government froze Japanese credit and put a strict embargo into effect.

* * *

So much for issues which directly affect our part in the war with the Axis. What is the record of domestic issues which likewise have an important bearing upon our total war effort?

Here again the common people of the country have time and again taken a position which proves the soundness of the collective judgment of the masses. Congress has hesitated to broaden the income tax base. If the people could write income tax legislation, they would have begun months ago to require every family except those on relief to pay at least something in the form of an income tax. The public has never accepted the "soak the rich" theory, and although they believe that people in the higher income brackets should pay proportionately higher taxes, they have been fair-minded enough to believe that everyone should pay at least a few dollars to help the government pay for the war.

Over a year ago the American public was willing to accept drastic wage-price control. In this respect the public would go much farther than the Government in fixing ceilings not only on prices but on wages. The farmers of the nation who are made to look like a greedy sector of our population by farm leaders who are always crying for special privilege, are themselves willing to have farm prices fixed, contrary to what their leaders would have the country believe.

The public is in favor of putting in many extra hours to speed the war effort and they look with disfavor on labor leaders who seem to the majority of people to be more interested in preserving the rights and gains of labor than they are in winning the war.

The public wants laws to forbid strikes in war industries on the one hand and to regulate war profits on the other. The public would have time and one-half pay start at forty-eight hours instead of forty.

The people, as I have said, are not only of the belief that others should make sacrifices in furthering the war effort, they are willing to do their share whether this means contributing free time to Civilian Defense, moving to another part of the country to take work in a war industry, or having their employers deduct ten per cent of their wages to buy Defense Bonds.

So marked is this desire to do something to help the country win the war that the American Institute of Public Opinion has estimated that with proper organization the Government could make use of many millions of man hours of work without cost. In fact the amount of this help is equivalent to twelve million men working every day. This is a Niagara of power which has yet to be fully utilized.

Early in February the Institute was interested in finding out when the people of this country would be willing to accept total mobilization – when would the people of the country reach a point in their thinking when they would say that every person in the country over eighteen years of age should be required to register and to do his part in the total war effort.

When we undertook this first study we were frankly thinking merely of establishing a point for the measurement of future trends. You can imagine our great surprise when we discovered that the people even at that time were willing to accept total mobilization. The people were willing to abandon the voluntary system for what they believed to be a fairer system and a more efficient one. Today there are many plans afoot to bring about total mobilization. Our Government, in this respect, has moved much faster than England, where only a few days ago the *London Evening Standard* complained in an editorial: "We have had enough of appeals to self sacrifice. What this country needs is not appeals but orders."

* * *

It would be folly to assume that the people are always right at all times and places. And it would be folly to assume that no problem is too technical for laymen to solve. But there are obviously many areas where public opinion has a right to be heard in war time as in peace time. Generally speaking these are the areas which involve broad questions of policy. How these policies should be carried out – the means – is a matter to be settled by the experts.

* * *

Another all-important factor must be taken into account. To be intelligent, public opinion must be based upon facts – the facts which only a free press can give the people.

Even if it were possible to poll the people of Germany today one could hardly expect an intelligent judgment. Why? Simply because the people have only heard those facts which the propaganda ministry has wanted them to hear. Before Hitler took over, this was certainly not true. Perhaps one reason why der Fuehrer refers to the common people of a Democracy as "mere ballot cattle" is the fact that in the last free election in Germany – the one in which Hiller himself came into power – he received only 36 per cent of the total vote cast!

The people of England were undoubtedly asleep during the years from 1933 to 1937. They were asleep because the then Government of England kept from the people the full facts about the German rearmament program. Only Churchill had the courage to tell the people the bitter truth. Those in power did everything they could to discredit his statements as coming from a slightly unbalanced person. I'm sure that if all the facts about German war preparations had been known to the British people from the very beginning, the people would have exerted so much pressure on the Government that England at the time of Munich would have been sufficiently armed to chill the ardor of the Nazis for another war.

Last fall, the British Institute of Public Opinion found from a survey of workers in defense industries, that these factories were producing far less than their capacity. Results of this study aroused so much criticism that the Government felt called upon to answer it in Parliament. In the course of the debate over this issue Mr. Churchill said "you couldn't run a government by a Gallup Poll!" – a statement with which I thoroughly agree. But the important point was that the criticism brought action; and the war industries of England are today probably turning out more goods because the people spoke up.

When the Russians signed the peace pact with Germany at the beginning of the war, leaders in France and in England – and in this country, for that matter – were prone to look upon Russia as an enemy no less than Germany. But the common people of England never lost faith in the Russians, and never ceased calling for attempts to establish closer relations. Their belief that Russia was more friend than foe was proved to the satisfaction of the world on the night of June 21, 1941, when Hitler's hordes marched across the Russian borders.

Today the British people realize the debt they owe the Russians; today it is the British people who are demanding the establishment of a second front in order to help the Russians, and to contribute their full share to defeat Germany. I do not know whether from a military point of view an invasion of the continent is possible or not; but I for one am willing to let history pass upon the rightness of this opinion of the common people of England.

If public opinion in a Democracy is so important, you may well ask, why was France so badly governed? Why was France so poorly prepared to meet the Germans?

The answer is simple. Public opinion in France never had a full opportunity to be heard, or to be felt. The party system in France, prior to its fall, was so complex, government machinery so cumbersome, and the leadership in many respects so corrupt, that public opinion constituted but a still, small voice which nobody bothered to hear.

Public opinion can't be blamed when it has no opportunity to help guide the destiny of a nation.

And, strange as this may seem, all these points do not lead up to a final argument that Gallup Polls should speak for the people of all Democracies.

Any systematic effort to get at the views of the common people which any of you here might devise, would likely tell the same story. The job is simple – it doesn't require great statisticians with great organizations. All that is necessary is a great deal of patience, and an honest desire to learn what the *common people* are thinking.

* * *

Seventy-eight years ago, a man with such a desire did the job in his own way. That man was Abraham Lincoln. Twice each week, all during the hectic years of the *Civil War*. Lincoln set aside a period of his busy time during which he received at his desk anyone who wanted to see him. There was a long procession, a never-ending scramble of plain people, some of them querulous, dirty and unkempt. As told by Carl Sandburg, Lincoln heard each one out. When a major in the War Department protested that this was inefficient, that the President was wasting his valuable time, Lincoln replied:

"No hours of my day are better employed than those which bring me again within the direct contact and atmosphere of the average of our whole people. Men moving only in an official circle apt to become merely official – not to say arbitrary in their ideas. ...

"I tell you, Major, I tell you that I call these receptions my public opinion baths ... and the effect, as a whole, is renovating and invigorating."

Gentlemen and Ladies – I say to you with all sincerity that what many of our men in official circles need today *is a public opinion bath!*

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

НАТАЛІЯ КОВАЛІСКО (упорядниця),

доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка (79000, Львів, вул. Університетська, 1)

NATALIA KOVALISKO (compiler),

Doctor of Sciences in Sociology, Professor at the Department of Sociology, Faculty of History, Ivan Franko National University of Lviv (1, Universytetska St, Lviv, 79000)

kovalisko@mail.lviv.ua

<https://orcid.org/0000-0002-1466-6132>

ЛЮДМИЛА СОКУРЯНСЬКА (упорядниця),

доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (61022, пл. Свободи, 4, Харків)

LIUDMYLA SOKURYANSKA (compiler),

Doctor of Sciences in Sociology, Professor, Head of the Department of Sociology, V.N. Karazin National University of Kharkiv (4, Svobody Sq, Kharkiv, 61022)

sokuryanska@karazin.ua

<http://orcid.org/0000-0002-4097-952X>

Круглий стіл

«Українське суспільство після перемоги»

5 липня 2022 року було проведено круглий стіл, присвячений повоєнним перспективам українського суспільства. Організаторами круглого столу були Соціологічна асоціація України та Інститут соціології Національної академії наук України. Модерували його засідання **Віль Бакіров** — Президент Соціологічної асоціації України (САУ), академік НАНУ та **Євген Головаха** — директор Інституту соціології НАН України, член-кореспондент НАНУ. Учасниками круглого столу стали відомі вітчизняні соціологи, які представляли провідні академічні та освітні установи нашої країни.

Ідея проведення круглого столу «**Українське суспільство після перемоги**» належить Президенту САУ академіку Вілю Бакірову, його назву запропонував директор Інституту соціології член-кореспондент НАНУ Євген Головаха. Обговорюючи можливу тематику круглого столу, члени робочої групи з його організації виходили з того, що українські соціологи повинні вже сьогодні створювати чітке бачення по-

Цитування: Круглий стіл «Українське суспільство після перемоги» (2022). Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 4, 179–192.

воєнного розвитку нашого суспільства, здійснювати системний аналіз імовірності різних сценаріїв цього процесу та всього спектру чинників їх реалізації. На думку організаторів круглого столу, відбудова України після війни має бути не просто відродженням довоєнного стану. Величезний духовний і моральний потенціал, мобілізований у героїчному протистоянні російській агресії, має бути запорукою сутнісної демократизації політичного життя, державного управління, створення справедливої та ефективної судової системи, правоохоронних органів, максимального розширення економічної свободи, створення умов вільного розвитку освіти та науки, забезпечення невіддільних прав і свобод громадян, суттєвої трансформації ціннісних засад суспільної згуртованості, формування української політичної нації. Саме на цих питаннях і було сконцентровано увагу спікерів круглого столу. Але перспективи повоєнного розвитку України можуть бути визначені, зокрема та перш за все, з урахуванням тих змін, які вже привнесла в життя українського суспільства війна з РФ. З огляду на це засідання круглого столу *«Українське суспільство після перемоги»* розпочалося з доповідей про сьогодинішній стан нашої країни, про ті зміни практично в усіх сферах її життєдіяльності, що спровоковані війною. Цей блок проблематики круглого столу представляли кандидатка соціологічних наук доцентка **Олександра Дейнеко** (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), **Олексій Антипович** (Соціологічна група «Рейтинг») та доктор соціологічних наук **Сергій Дембіцький** (Інститут соціології НАН України).

* * *

У своєму виступі *«Як війна змінює українське суспільство»* **Олександра Дейнеко** акцентувала увагу на інституційному рівні змін, що відбуваються в Україні, зокрема на рівні політики та економіки. Вона підкреслила, що на *рівні політики* спостерігається об'єднання зусиль представників різних політичних сил для досягнення спільної мети — Перемоги України; їхній відхід від критики до взаємодопомоги; узгодженість роботи Парламенту в умовах воєнного стану, а також найвищий рівень підтримки Президента України — 93% (за даними Соціологічної групи «Рейтинг», 1 березня 2022 року). Що стосується *економіки*, то доповідачка навела такі приклади змін, як безкоштовна евакуація й розміщення внутрішньо переміщених осіб; надання їм фінансової та гуманітарної допомоги; податкові пільги та спеціальні програми підтримки бізнесу; виплата пенсій і стипендій. Надзвичайно важливим показником соціокультурних змін у нашому суспільстві є значне підвищення рівня громадянської ідентичності українців: у серпні 2021 року 75% опитаних ідентифікували себе як громадяни України, у квітні 2022 року — 98% (за даними «Рейтингу»).

Війна зумовила *нову якість* таких соціальних феноменів, як *міжрегіональна взаємодія та згуртованість*, що призводить до стирання міжрегіональних відмінностей з акцентом на загальнонаціональній єдності (спільна загроза та спільна мета); *міжособистісні зв'язки* (люди стали ближчими один до одного, більше довіряють одне одному тощо); *волонтерство*, яке перетворилось на практику спротиву, засіб подолання травматичного досвіду та відтворення «звичної» повсякденності.

Акцентуючи на змінах, викликаних війною, О. Дейнеко наголосила на тому, що ідея Перемоги України у війні з РФ стає важливим чинником націєтворення, а інтенсивна співпраця нашої країни з міжнародною спільнотою суттєво посилили її соціальний капітал на світовій арені, наблизивши членство в ЄС.

Продовжуючи аналіз впливу війни на трансформацію українського суспільства, керівник Соціологічної групи «Рейтинг» **Олексій Антипович** побудував свій виступ на викладенні основних результатів досліджень, проведених очолюваною ним компанією протягом кількох останніх років, у тому числі під час повномасштабного воєнного вторгнення РФ. Порівнюючи результати цих досліджень, доповідач об'єднав їх у шість блоків.

Перший блок **«Загальні настрої українців»**. Ось деякі результати порівняльного аналізу, здійсненого О. Антиповичем. Якщо серед опитаних у січні 2022 року впевнених у тому, що Україна зможе відбити напад Росії, було 56%, то вже 26 лютого 2022 року, тобто через день після початку воєнної агресії РФ, таких респондентів було 70%, а в червні цього року — 93%. Вражають відмінності у відповідях респондентів на запитання, чи у правильному напрямі йдуть справи в Україні. У січні 2022 року вважали цей напрям правильним 23% опитаних (відповідно, неправильним — 70%); у червні — 75% і 13%, відповідно. Почуття гордості за Україну в серпні 2021 року відчували 34%, у квітні 2022 року — 80% опитаних. Порівняно із країнами Європи, 8% опитаних у січні 2022 року вважали нашу країну лідером; у березні 2022 року — 34%. Порівняно з колишніми республіками СРСР, вважали Україну лідером у січні 2022 року 28% опитаних, у березні цього року — 63%.

Наступний блок висвітлював питання **самоідентифікації** українців. Результати проведених досліджень засвідчили, що рівень громадянської ідентичності опитаних у серпні 2021 року становив 7,9 бала (середнє за шкалою від 1 до 10), у квітні 2022 року — 9,8 бала. Що стосується європейської ідентичності, то зростання її рівня було вражаючим: з 3,6 бала у серпні 2021 року до 6,4 бала у квітні 2022 року. Це відбулося за рахунок західного регіону, де європейська ідентичність сягнула 7,1 бала, та за рахунок молоді (6,6 бала). Що ж до радянської ідентичності, яка все ще притаманна деяким нашим співвітчизникам, то її рівень у серпні 2021 року становив 2,9 бала, у квітні 2022 року — 1,1 бала.

За даними, які були представлені у третьому блоці **«Єднання»**, із січня до березня 2022 року майже вдвічі знизився індекс загрози розколу українського суспільства: з 2,4 бала (середнє за шкалою від 1 до 5) до 1,3 бала. Про об'єднання українців у боротьбі з агресором свідчать дані про різноманітні форми їхньої допомоги нашій державі, її збройним силам, територіальній обороні, громадянам, які постраждали від російських окупантів. Найпоширенішими з них виявилися фінансова допомога (у березні 2022 року її здійснювали 30% опитаних, у квітні — 45%) та волонтерство (у березні 2022 року в цьому русі брали участь 37% респондентів, у квітні — 35%).

Четвертий блок О. Антипович назвав **«Росія — ворог»**. Він зазначив, що в березні 2022 року 95% опитаних сприймали Росію як ворога України № 1. Нашими головними союзниками вони назвали Польщу, Литву, Велику Британію та США. Головною метою вторгнення РФ в Україну 56% респондентів визначили її прагнення повного знищення нашого народу. Обираючи терміни, які характеризують політичний режим у РФ, вони позначили такі: диктатура — 41%, фашизм — 37%, нацизм — 10%. Із тезою про те, що росіяни та українці — це один народ, у липні 2021 року погоджувалися 41% опитаних, у квітні 2022 року — 8%. На думку 64% респондентів квітневого опитування, відновлення дружніх відносин українців з росіянами неможливе.

Щодо проблематики п'ятого блоку **«Мовне питання»**, то серед опитаних у березні 2022 року лише 8% вважали можливим надання російській мові статусу дер-

жавної. З погляду 83% респондентів, єдиною державною мовою в нашій країні має бути українська.

У контексті останнього блоку **«Радянська ідеологія»** О. Антипович прокоментував два запитання. Перше із них стосувалося ностальгійних настроїв українців через розпад СРСР. В опитуванні квітня 2022 року такі настрої були притаманні 11% опитаних (найбільше жалкують щодо цього у Східному регіоні — 18%, найменше — у Західному — 4%). Суттєві відмінності виявлені у відповідях респондентів на запитання про те, як має відзначатися 9 травня: радше як День перемоги чи як День пам'яті жертв Другої світової війни. Якщо у квітні 2012 року святкування Дня перемоги підтримували 74% опитаних, то 10 років по тому, у квітні 2022 року, — лишень 15%. У підсумку за відзначення Дня пам'яті жертв Другої світової війни висловилися 18% та 80% відповідно.

Про результати ще одного опитування Соціологічної групи «Рейтинг» розповів у своїй доповіді **«Індивідуальні та соціетальні цінності населення України під час війни»** **Сергій Дембіцький**, за авторською методологією якого у червні 2022 року було здійснено зазначене дослідження.

Презентуючи отримані дані, С. Дембіцький наголосив, що війна актуалізувала такі *індивідуальні* вітальні цінності, як *фізичне здоров'я* (85,1% опитаних позначили цю цінність як найважливішу, 1-ше рангове місце) та *психологічний комфорт* (відповідно, 71,1%, 2-ге рангове місце), 3-тє рангове місце посіла така цінність як *міжособистісні стосунки* (68,9%), 4-тє — *особиста свобода* (64,3%), 5-е — *моральність* (58,7%), 6-тє — *домашній комфорт* (57,5%). Така висока ціннісна значущість перелічених життєвих благ не викликає питань, адже під час війни люди передовсім прагнуть зберегти фізичне та психологічне здоров'я, свій дім, мати надійне оточення, яке завжди прийде на допомогу в скрутних обставинах. Найменшу значущість для опитаних українців мають такі *індивідуальні* цінності, як *влада* (20,1%, останнє 12–13-тє рангове місце), *статусні позиції* (20,1%, 12–13-тє рангове місце), *дозвілля* (34,1%, 11-тє місце), *зовнішня привабливість* (35,5%, 10-тє місце). Серединні позиції у ціннісній ієрархії українського населення в умовах війни займають *орієнтації на самореалізацію* (42,4%, 9-тє місце), *багатство* (44%, 8-ме місце) та *знання (отримання важливої інформації)* (48,2%, 7-ме місце).

Щодо *соціетальних* цінностей, то абсолютна більшість респондентів до п'ятірки лідерів віднесла такі, як *безпека* (80,5%, 1-ше місце), *сила держави* (63,8%, 2-ге місце), *порядок* (61,3%, 3-тє місце), *нормативність (дотримання законів)* (58,9%, 4-тє місце) та *рівність громадян* (53,6%, 5-тє місце). Дещо менш важливими для опитаних виявились такі соціетальні цінності, як *свобода (мінімізація втручання держави в життя суспільства)* (48,4%, 6-тє місце) та *стабільність* (44%, 7-ме місце). Нарешті, найнижчі позиції в ієрархії соціетальних цінностей респондентів посіли *самостійність держави* (37,4%, 8-е місце), *науковий та технічний розвиток суспільства* (35%, 9-е місце), *політичне, культурне, в тому числі релігійне, різноманіття* (34%, 10-е місце) та *селективність (розподіл позицій у державних структурах, виходячи з кваліфікації, досвіду й репутації претендентів)* (32%, 11-тє місце).

Спікерами наступного тематичного блоку круглого столу **«Соціальна стратифікація, мобільність та структурні нерівності у поствоєнній Україні»** були **Ольга Куценко** (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) та **Наталія Коваліско** (Львівський національний університет імені Івана Франка).

Свою доповідь «**Соціоструктурні зміни в суспільстві під час війни: можливості, загрози, дилеми**» докторка соціологічних наук професорка **О. Куценко** розпочала з *абетки соціоструктурного аналізу*, акцентуючи увагу на тому, що соціальні структури постійно конструюються, відтворюються і змінюються в соціальних практиках та укорінюються в культурі. Говорячи про деякі *принципові соціоструктурні зміни в Україні напередодні війни*, вона зазначила, що попри збереження високо ієрархізованої структури суспільства, за даними досліджень О. Симончук і Л. Малиш, відбулися зміни у сприйнятті населенням стратифікаційного профілю нашого суспільства від пірамідального у 2009 році до наближеного до ромба у 2019-му; порівняно із 2009 роком, у 2019-му висхідна мобільність у структурних ієрархіях переважала над низхідною як серед чоловіків, так і серед жінок; підвищився рівень оптимістичного сприйняття найближчого майбутнього; збільшилась кількість громадян, які ідентифікували себе із середнім класом: 59% у 2019-му проти 51% у 2009-му; зменшився рівень орієнтацій на редистрибутивну політику; актуалізувалися дієві стратегії адаптації до суспільної нестабільності.

Зміни, що відбулися в класовій структурі, викликали до життя гіпотезу про вихід на сцену українського суспільства *цивільного класу* як нового середнього класу інформаційно-цифрової епохи, що сформувався під впливом експансії вищої освіти, глобалізації та просторової мобільності, поширення технологічних навичок; зростання можливостей свободи вибору, самовираження, комунікації та громадянського залучення. Представники цього класу мають подібний (середній) рівень соціально-економічного та культурного добробуту; проявляють себе в множинних формах громадянського/публічного активізму під час війни з РФ; мають специфічний культурний капітал (сучасна вища освіта, інформаційно-цифрові вміння, здатність до соціально-мережових взаємодій, володіння технологіями алгоритмізування, постмодерністські цінності незалежності та самовираження, соціальної відповідальності та контролю за власним життям). Клас формується з більш освічених міських соціальних категорій, які представляють «креативних професіоналів» (R. Florida), професійні категорії, пов'язані з технологіями, наукою, дослідженнями, медіа, освітою, що залучені до бізнесу, експертизи, виробництва і поширення знання, культури і технологій. Представники цього класу є творцями і промоутерами нового суспільного порядку та деліберативної демократії.

До надзвичайно важливої та сензитивної проблеми сучасного українського суспільства звернулася в своєму виступі «**Сучасний стан вимушених міграційних процесів та перспективи їхнього розвитку у поствоєнній Україні**» докторка соціологічних наук професорка **Наталія Коваліско**. Вона зазначила, що масштаби міграційних процесів унаслідок війни з РФ поставили перед Україною гуманітарний виклик, з яким вона ніколи ще не стикалася у своїй історії. Із початком російського повномасштабного вторгнення своє місце проживання, за приблизними оцінками, змінило понад 10 млн українців, частина з яких виїхала за кордон, інша частина (понад 6,27 млн, за даними Міжнародної організації з міграції (МОМ)) — стала внутрішньо переміщеними особами, переїхавши до умовно безпечних регіонів в Україні.

За даними агенції ООН у справах біженців, від початку російського вторгнення було зафіксовано 9 млн 136 тис. перетинів кордону на виїзд з України. Близько 1,6 млн з них в'їхали до Росії. Понад 4,6 млн в'їхали до Польщі (водночас близько 2,5 млн повернулися в Україну). Найбільше біженців зі статусом тимчасового захисту

в Польщі (1 млн 169,5 тис.), далі йдуть Німеччина та Чехія (відповідно, 641,39 тис. та 373,82 тис.), Іспанія (119,74 тис.), Франція (87,97 тис.), Словаччина (78,11 тис.), Австрія (71,83 тис.), Велика Британія (70,5 тис.), Нідерланди (64,48 тис.) та Швейцарія (55,92 тис.).

За результатами дослідження МОМ, більшість ВПО планують після закінчення війни (або принаймні по завершенні активних бойових дій у рідних регіонах) повернутись до постійного місця проживання: 75,2% точно планують, 13,8% радше повернуться, ніж залишатися. Для багатьох актуальними є питання, чи буде куди повертатися, в якому стані перебуває їхнє житло. Певна частина ВПО, особливо з територій, де точаться активні бойові дії, наразі готується до тривалого перебування в інших регіонах, а можливо, й до еміграції. Так, 61% опитаних допускають, що можуть залишитися за кордоном, якщо війна затягнеться. Серед *причин повернення* називалися такі: безпечна ситуація у рідному місті (селі), возз'єднання з родиною, труднощі із пошуком житла або роботи.

Як зазначила професорка Н. Коваліско, за результатами опитування Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, 20% респондентів поверталися в Україну на короткий термін. *Причинами короткострокового повернення* є потреба забрати речі, вивезти близьких людей або домашніх тварин, перевірити цілість житла, побачитися з родичами тощо.

Не повернуться в Україну, найімовірніше, родини з дітьми, які підуть до школи або вступають до вишу за кордоном; ті, хто має вищу освіту, володіє іноземними мовами, добре забезпечений матеріально та є більш мобільним; люди, які до початку повномасштабної війни планували виїхати з України; ті, хто сезонно або постійно працював за кордоном; люди з інвалідністю, які отримують кращу соціальну та медичну допомогу за кордоном.

Міграційними викликами для України можуть бути: продовження бойових дій та воєнного стану в довготерміновій перспективі, що суттєво погіршить соціально-економічну й демографічну ситуацію в нашій країні; зростання рівня безробіття і навантаження на держбюджет, зумовлене необхідністю надання матеріальної допомоги як безробітним, так і іншим групам населення, в тому числі тим, хто втратив своє житло.

Завершуючи свій виступ, професорка Н. Коваліско наголосила, що вимушені внутрішні і зовнішні міграційні процеси актуалізують питання інституційної спроможності держави розв'язувати проблеми в цій сфері, застосовуючи комплексний підхід до розв'язання їх. Сьогодні в Україні має бути переглянута відповідність задекларованої політики у сфері міграції реальному стану речей. Важливим завданням нашої влади у повоєнний час має стати розроблення ефективної короткострокової й довгострокової соціальної політики щодо міграційних процесів, яка, зокрема, передбачатиме дієві заходи держави та місцевих громад, спрямовані на якомога скоріше повернення українських мігрантів/емігрантів у рідні домівки.

Безпосередньо дотичним до попереднього тематичного блоку круглого столу був виступ доктора соціологічних наук професора **Володимира Паніотто** (Київський міжнародний інститут соціології) **«Нові виміри соціальної диференціації і соціальне напруження»**.

Доповідач наголосив, що джерелами соціального напруження та конфліктів в Україні в умовах війни з РФ та після її закінчення можуть бути: ставлення до російської культури (класика, пам'ятники, найменування вулиць); російська опозиція

владі («хорошие русские»); російська мова в Україні; статус «де був і що робив під час війни» та мігранти з менш розвинених країн.

У поствоєнній Україні, на думку В. Паніотто, може актуалізуватися ризик виникнення (як після Другої світової війни) суперечностей і нової соціальної диференціації за статусом «де був і що робив під час війни»: воював, став інвалідом; був в Україні; виїхав з України, був на окупованій території. Уже сьогодні в соціальних мережах і ЗМІ побутують звинувачення тих біженців, хто поїхав за кордон, у відсутності патріотизму; тих, хто на окупованій території, що вони вчасно не виїхали; тих, хто у безпеці, в розвагах і «нормальному» житті під час війни. Зазначені звинувачення корелюють із даними досліджень Соціологічної групи «Рейтинг», згідно з якими 59% опитаних українців вважають за необхідне суттєво обмежувати себе у розвагах і покупках; для 62% неприйнятно ходити в ресторани, ще для 62% неприйнятно купувати дорогі продукти, одяг.

Професор В. Паніотто вважає, що Україні в будь-якому разі загрожує неповернення біженців, їхнє таврування може тільки погіршити ситуацію, наближаючи нашу країну до демографічної трагедії. Якби Україна не переживала постійні катастрофи та еміграцію, її населення у 1990 році становило б не 51,6 млн, а 87,2 млн осіб. Доповідач навів невтішні висновки щодо демографічних перспектив України, яких дійшли автори дослідження, профінансованого Радою ЄС. Вони вважають, що населення нашої країни може скоротитися на 24–33% залежно від тривалості війни. Ефект буде особливо помітним для дітей та населення продуктивного віку. За несприятливих умов населення України може скоротитися до 25 млн.

Розмірковуючи про можливі причини соціального напруження у повоєнній Україні, професор В. Паніотто акцентує на дефіциті робочої сили, який значною мірою буде компенсуватися міграцією з менш розвинених країн, імовірно мусульманських, як це відбувається сьогодні у багатьох інших країнах, у тому числі європейських. Україна до цього поки не готова, і це одне з імовірних джерел конфліктів. Важливо, щоб соціологи передбачали можливі конфлікти, що порушують єдність країни, і розробляли рекомендації стосовно усунення чи пом'якшення їх.

«Проблемам трансформації політичних та правових інститутів післявоєнної України» був присвячений виступ доктора соціологічних наук професора *Ігоря Рушченка* (Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна).

Визначаючи вірогідні тренди розвитку політичної системи України по завершенню російсько-української війни, він наголосив, що соціальні зміни завжди відбуваються з урахуванням як суб'єктивних, так і об'єктивних обставин. На поточний момент, з погляду професора І. Рушченка, маємо три очевидні опори для подальшої трансформації політичних інститутів: 1) українська ціннісно-ментальна традиція, 2) власний досвід демократичного розвитку останніх десятиліть та 3) поточний європейський імператив. Останнє означає, що, набувши статус кандидата на вступ до Європейського Союзу, Україна добровільно взяла на себе обов'язок відповідати Копенгагенським критеріям, у тому числі демонструвати стабільність установ, що гарантують демократію, верховенство права, забезпечення прав людини і захист меншин. Доповідач зазначив, що нині у політичних колах України існує «план перезапуску держави», який зводиться до структурних змін у системі державного управління, зокрема скорочення кількості міністерств з 20 до 12 та відповідне зменшення чисельності бюрократичного апарату. На його думку, Україна потребує також якісних змін у системі політичних відносин; існує нагальна необхідність усунути

суперечності між формою та змістом політичних інституцій, за сучасним фасадом яких криються архаїчні практики, непотизм, східні методи утримання влади через придушення опозиції, корупція в державному апараті і суто кримінальні практики.

Аналізуючи український досвід демократичних перетворень, професор І. Рущенко навів такі приклади, як регулярні перевибори президента та вільні вибори до органів влади. Проте, як він зауважив, час від часу виникали авторитарні загрози, які й спровокували дві демократичні революції (2004–2005 та 2013–2014 років). Це сформувало модерну демократичну традицію всередині держави.

Як зазначив доповідач, українці завжди були європейцями з огляду на їхній менталітет, що є важливим підґрунтям для подальших політичних змін та вступу до ЄС.

У найближчій перспективі, на переконання І. Руценка, в нашій країні буде посилюватися роль безпекових інституцій, які стають чи не домінантними в умовах боротьби за виживання українського народу. Він наголосив, що війна не тільки руйнує, а й дає імпульси для розвитку через мобілізацію сил нації. Маємо шанс для «перезапуску» політичних інституцій та закріплення нових структур, народжених війною. Треба звернути увагу на інститут національного спротиву, який через рух територіальної оборони і добровольчий рух призвів до ситуації соціальної фільтрації. У результаті викристалізувалися прошарки людей, для яких суспільне благо є вищим, ніж егоїстичні інтереси. Важливо після війни не втратити енергію мас і використати патріотичний рух для розбудови політичних і правових інституцій. Що стосується соціологів, то вони мають змінити тематику досліджень, спрямувавши їх на розв'язання проблем національної безпеки, які стосуються масових процесів. Маємо, зокрема, зосередитися на політичних практиках та сприяти очищенню їх від архаїчних неєвропейських нашарувань, котрі вихолощують будь-які політичні реформи і трансформації політичних інституцій.

Проблеми і перспективи формування української політичної нації були розглянуті у виступах докторки соціологічних наук професорки **Наталії Черниш** (Львівський національний університет імені Івана Франка) та доктора філософських наук члена-кореспондента НАНУ **Євгена Головахи** (Інститут соціології НАН України).

Так, професорка Н. Черниш у своїй доповіді **«Формування української політичної нації»** акцентувала увагу як на проблемі термінології (зокрема на визначенні понять «нація», «етнічна нація», «політична нація») та спробах емпіричного вимірювання досліджуваного нею процесу, так і, спираючись на дані сучасних соціологічних досліджень, на стані сформованості української політичної нації в період гострої фази російсько-української війни.

За визначенням Н. Черниш, політична нація — це політична спільнота, котра об'єднує всіх рівних перед законом громадян незалежно від етнічного та соціального походження, культурно-мовних, конфесійних особливостей, соціального й економічного статусу; це громадянська спільнота, що має свою територію і державу, де держава виступає засобом досягнення спільних національних цілей. На думку доповідачки, принциповим моментом є те, що політична нація вбачає в державі лише інструмент реалізації і гарантії права на своє самовизначення. Доповідачка наголосила, що формування української політичної нації є доволі тривалим процесом, який затягнувся на третину століття. Утім, сучасну Україну можна вважати політичною нацією, оскільки вона здобула незалежність і сформувала власну державу.

Серед емпіричних досліджень проблем формування української політичної нації, які здійснювались протягом останніх 20–25 років як вітчизняними, так і закордонними соціологами, Н. Черниш приділила особливу увагу тривалому (1994–2015) трендовому проекту, в реалізації якого взяли участь українські (в тому числі доповідачка) та американські науковці. Проект стосувався проблем становлення громадянської ідентичності мешканців України як стрижня української політичної нації. Цей процес до початку першої фази російсько-української війни був успішним, але повільним; він набув радикального пришвидшення внаслідок російської агресії.

Спираючись на дані низки українських соціологічних інституцій та думку провідних учених країни, Н. Черниш навела аргументи на користь тези про сформованість української політичної нації і водночас про перебіг цього процесу, ґрунтований на необхідності збройного захисту суверенітету і незалежності України. Найважливішим із них вона вважає однастайність думок мешканців різних регіонів нашої країни щодо проголошення незалежності України, її приєднання до ЄС, вступу до НАТО, ставлення до Росії.

Свій виступ **«Війна і формування політичної нації в Україні» Євген Головаха** розпочав з тези про те, що війна і загальнонаціональний спротив російській агресії суттєво прискорили довготривалий історичний процес формування політичної нації в Україні. І саме політична нація, що почала поступово складатися в Україні, є головною метою російської агресії. Не традиційна етнокультурна атрибутка, яку навіть радянська влада не забороняла в обмін на політичне мовчання мас і слухняність місцевих еліт, а саме прояви політичної нації, що народжується, викликають ненависть російських неоімперців.

Доповідач зазначив, що, за результатами соціологічних досліджень, зокрема моніторингу суспільних змін, котрий проводять співробітники Інституту соціології НАН України, після розвалу Радянського Союзу українці кілька десятиліть жили переважно у стані політичної амбівалентності, невизначеності, соціально-політичної апатії. Війна призвела до стрімкої зміни цих рис масової політичної свідомості на протилежні, що, на думку Є. Головахи, сприятиме створенню суттєво оновленої політичної нації. Після початку активної фази українсько-російської війни масова політична свідомість в Україні змінилася більше, ніж за 30 років до цього, про що свідчать соціологічні дослідження, здійснені після 24 лютого 2022 року такими дослідницькими центрами, як Соціологічна група «Рейтинг», Київський міжнародний інститут соціології, Центр Разумкова, Інститут соціології НАНУ та ін.

Оцінюючи їхні результати, Є. Головаха доходить висновку, що сьогодні в Україні принципово змінилося ставлення громадян до своєї держави. Українці, нарешті, прийняли свою державу як таку, що заслуговує на повагу й високу оцінку. Розмірковуючи над питанням, як саме буде змінюватися українська політична нація після перемоги, доповідач зазначив, що має з'явитися нова ідея «українськості», яка буде формуватися на засадах сучасної європейської політичної культури та деліберативної демократії. Щодо проросійських сил, то вони, на думку Є. Головахи, залишаться маргінальним явищем. В оглядній історичній перспективі Україні доведеться жити у перманентному військово-політичному напруженні, але при цьому навчитися підтримувати умови для повноцінного життя і поступової розбудови сучасної європейської політичної нації.

Наступний тематичний блок круглого столу **«Проблеми політичної та культурної євроінтеграції України»** був представлений доповідями двох спікерів — док-

тора соціологічних наук професора **Павла Федорченка-Кутуєва** (Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського») та доктора соціологічних наук професора **Віктора Степаненка** (Інститут соціології НАН України).

Професор **П. Федорченко-Кутуєв** у своїй доповіді **«Проблеми політичної та культурної євроінтеграції України у контексті її повоєнного відновлення»** зазначив, що тематика європейської інтеграції для українського суспільства є, з одного боку, надзвичайно актуальною, з іншого — вона неймовірно безмежна. Це зумовлено конче важливим питанням «цивілізаційного вибору» українського суспільства та молодій українській державі. Як відповідь на це питання доповідач навів результати досліджень, здійснених Соціологічною групою «Рейтинг». Так, згідно з опитуванням, що було проведено 22 лютого 2022 року, вступ України до ЄС підтримали 68% респондентів, були проти — 24%. 30 березня цього ж року вступ нашої країни до ЄС підтримали вже 91% опитаних, були проти — 4%. Водночас підтримка українцями вступу до НАТО зросла із 62% до 76% з 22 лютого по 1 березня; відповідно, частка тих, хто не підтримує вступ України до НАТО, зменшилася з 30% до 9%. Ці цифри яскраво демонструють консолідацію українського суспільства після широкомасштабного вторгнення РФ на користь вибору нашими співвітчизниками європейського вектора розвитку. Професор П. Федорченко-Кутуєв зазначив, що цей вибір зумовлений, у тому числі, географічно, оскільки Україна розташована між Російською Федерацією, країною-агресором, і Європейським Союзом. Тут вибір є чітким: або бути знищеними, або приєднуватися до Європейського Союзу і до євроатлантичних інституцій, аби зберегти себе і дати українському суспільству шанс на модернізацію в мирний час. Для реалізації цього шансу, зазначив доповідач, нам потрібна держава, що сприятиме розвитку, тобто автономна, сильна, яка водночас веде постійний діалог із суспільством; держава, яка орієнтується на розбудову демократичної, а не деспотичної політичної інфраструктури; держава, яка існує у політичному середовищі демократії і не просто толерує це середовище, а всіляко його культивує і підтримує. З погляду професора, неймовірно велику роль у розбудові такої держави відіграє громадянське суспільство, здатність українців до самостійних дій, агентність українського суспільства, волонтерський рух. Величезний сплеск суспільної енергетики, зумовлений війною з РФ, необхідно зберігати і культивувати в мирний час. Це допомагатиме Україні рухатися в бік Європи політично, культурно, інтелектуально, що неможливо без реформування зазначених сфер суспільного життя.

Завершуючи свій виступ, професор П. Федорченко-Кутуєв наголосив, що приєднання України до Європейського Союзу може бути каталізатором певного оновлення й модернізації самої цієї інституції. Що ж до України, то на шляху до ЄС нашої державі та суспільству потрібно культивувати здатність до критичного мислення, бути уважними до соціальних проблем та конфліктів і здатними розв'язувати їх. Героїзм українського народу в захисті від агресії РФ демонструє, що ми можемо досягти успіху на шляху європейської інтеграції, яку шановний доповідач інтерпретує як шлях до модерну, як успішну модернізацію, яка не повинна закінчуватися — *open ended process*.

В. Степаненко у своєму виступі наголосив, що набуття нашою країною статусу кандидата на членство в ЄС 23 червня 2022 року є важливим офіційним визнанням європейської історичної долі й тривалих євроінтеграційних прагнень українського

народу. Особлива суспільно-політична значущість цього визнання полягає в тому, що Євросоюз уперше в історії ухвалив рішення щодо євроінтеграції країни, де йде війна, а частина її територій тимчасово окупована. Можна сказати, що російсько-українська війна стала певним каталізатором реалізації євроінтеграційних прагнень для України. Водночас це є результатом сталої динаміки розвитку самого українського суспільства від часу проголошення державної незалежності 1991 року. Дані соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України показують, що вже у 2000-му більшість респондентів (56%) позитивно сприймали перспективу вступу України до Європейського Союзу. Щоправда, у тому самому опитуванні чимала частка респондентів (41%) також позитивно сприймали й ідею приєднання України до союзу Росії та Білорусі. У ситуації такої геополітичної амбівалентності масової свідомості від кінця 1990-х років можна припускати, що позитивне сприйняття європейської перспективи для багатьох людей здебільшого асоціювалося з привабливістю суспільного становища країн Європи, зокрема їхнього високого економічного розвитку порівняно з Україною. Проте події, що розгорнулися восени 2013 року, а саме Євромайдан, Революція Гідності, окупація Криму та частини Донбасу з боку РФ і війна проти України, яка розпочалася навесні 2014 року, виявилися переломними для формування однозначності проєвропейського вибору українського суспільства. При цьому в контексті російсько-української війни можна стверджувати, що наразі вже йдеться і про усвідомлений ціннісний та цивілізаційний вибір для більшості українського суспільства.

Разом з тим найпроблемнішим аспектом європейської інтеграції України залишається правова царина — правова культура, питання справедливості та судочинства. Утвердження верховенства права з його передумовою рівності всіх громадян перед законом, дієвість по-справжньому незалежної судової гілки влади, ефективність інститутів правопорядку та судочинства у відстоюванні прав і свобод громадян, а також широкий доступ громадян до справедливості й нині належать до найактуальніших викликів у процесах євроінтеграції та демократичної трансформації в Україні, започаткованих із проголошенням державної незалежності країни 1991 року.

У цьому сенсі українське громадянське суспільство, на думку доповідача, значно випереджає у своєму європейському розвитку державну бюрократію і так звані політичні еліти. Останні є фрагментованими, незрідка безвідповідальними й у своїй перманентній політичній конкуренції все ще не здатними виробити єдиний раціональний консенсус щодо безособових та усталених правил гри, тривких інститутів і верховенства права як для самих себе, так і для суспільства в цілому. Як правило, після чергової перемоги на виборах певної політичної сили її представники діють радше за сценарієм «своїм та друзям — усе, а іншим та політичним ворогам — закон», аніж за формулою «закон — один для всіх». Водночас вся система права підлаштовується під нову владу і використовується нею. Цим, наприклад, пояснюється те, що гостра критика та невдоволення судовою системою з боку політичної опозиції часто зникає, коли вона сама приходить до влади й коли їй стає вигідним використовувати суди у своїх інтересах: у новітній українській історії найбільш показові кейси політичної ангажованості судів стосуються, приміром, Печерського районного та Окружного адміністративного судів у місті Києві. Такі еліти, зорієнтовані на отримання різних видів ренти від свого владного становища, зацікавлені у збереженні нинішніх, здебільшого фасадних інститутів (навіть за всієї їхньої неефектив-

ності) та неформальних правил гри. Відтак коли принаймні частина вітчизняних провладних еліт та державної бюрократії не зацікавлена у справжніх реформах, у тому числі європейських модернізаційних, зберігаються великі й цілком реальні ризики імітації чи саботажу таких реформ, а отже, й самих євроінтеграційних процесів. Єдиною протиположністю цьому у поствоєнній перспективі є активна проєвропейська позиція вітчизняного громадянського суспільства, відповідальних громадян та міжнародних демократичних партнерів України.

У межах останнього тематичного блоку круглого столу **«Ціннісні зрушення у післявоєнній Україні: можливі напрями та суб'єкти»** своє бачення розвитку цього процесу представив академік НАНУ **Віль Бакіров**.

Аналізуючи стан ціннісної свідомості українців у довоєнний період, доповідач звернувся до даних соціологічних досліджень, здійснених провідними соціологічними установами країни: ІС НАН України, Центром «Соціальний моніторинг», Соціологічною групою «Рейтинг», КМІСом та ін. Якщо виходити з концепції американського соціолога Р. Інглгарта про тренд від «матеріалістичних» до «постматеріалістичних» цінностей, то результати досліджень цих установ свідчать, що українці перед війною залишалися переважно в зоні «матеріалістичних» цінностей. Серед дорослого населення України лишень 5% були постматеріалістами, тобто українці значно більше були зорієнтовані на «самовиживання», ніж на «самореалізацію». Упродовж 30 років синдром безпеки незмінно домінував. Проте ціннісні орієнтації українців суттєво відрізнялися у різних вікових групах, регіонах, соціальних верствах. Ця гетерогенність виявлялася також у ціннісному виборі на користь західної чи «антизахідної» цивілізації. Після подій 2014 року, зазначив академік В. Бакіров, суспільство обрало прозахідний цивілізаційний вектор.

Російська агресія виявилася страшним випробуванням для України. Такого масштабу катаклізми, наголосив доповідач, не можуть не позначатися на світосприйнятті людей, їхніх цінностях. Уже зараз можна впевнено говорити, що ціннісна свідомість українців буде набагато більш гомогенною, передусім щодо її цивілізаційного виміру; відбудеться ціннісна консолідація навколо європейського вибору, у ставленні до Росії; зменшиться значущість патерналістських цінностей, підвищиться вимогливість до владних еліт, зросте цінність участі в управлінні державою і громадою, нетерпимість до корупції, зловживань владою, нехтувань правами людей. Водночас може з'явитися загроза зменшення цінності толерантності як такої, зростання радикальної нетерпимості до політичного інакомислення, інших культурних, конфесійних, етнічних позицій та ідентичностей.

На думку академіка В. Бакірова, війна зруйнує чимало родинних, дружніх, суспільських стосунків. Тому набуде більшої ваги ціннісний синдром «соціального комфорту», безумовний пріоритет збережеться за ціннісним синдромом «безпеки». Марно очікувати, що одразу після війни актуалізуються духовні потреби, потреби самовдосконалення; у свідомості більшості людей домінуватимуть «матеріалістичні» цінності. Усе це може уповільнити модернізацію країни та її відновлення. Соціологи мають ідентифікувати й досліджувати ці наслідки війни, пропонувати програми і технології відповідної протидії.

Долучаючись до дискусії з приводу питань, що обговорювалися учасниками круглого столу, докторка соціологічних наук професорка **Алла Лобанова** (Криворізький державний педагогічний університет) говорила про **«Запит на соціологічну рефлексію у післявоєнний час»**.

Вона наголосила, що соціологи, яким властиве прогнозне мислення, як ніхто інший, розуміють, що український народ, згуртувавшись перед російською агресією, захистить свою незалежність і право на самостійний вибір європейського шляху. У зв'язку з цим у суспільстві зростатиме запит на соціологічну рефлексію. З огляду на це перед українськими соціологами сьогодні постають нові завдання, які можуть бути розв'язані завдяки:

по-перше, систематичному моніторингу громадської думки щодо різноманітних проблем життєдіяльності українського суспільства;

по-друге, підвищенню уваги до *історії соціології*, зокрема до української соціологічної спадщини, яка недостатньо досліджена вітчизняними соціологами й практично не адаптована до сучасних проблем українського суспільства. При цьому професорка А. Лобанова акцентувала увагу на творчих доробках Богдана Кістяківського, В'ячеслава Липинського, Сергія Подолинського, Михайла Грушевського, Івана Франка та інших вітчизняних науковців та письменників. Вона згадала пророцтва Микити Шаповала, котрий ще на початку минулого століття передбачав неминучість російської агресії;

по-третє, подальшому розвитку *соціології війни*. Після анексії Криму та тимчасової окупації частини Луганської та Донецької областей Росією у цій галузі соціологічного знання активно працювали такі українські дослідники, як Світлана Хобта, Ігор Рущенко, Ілля Кононов та інші. Між тим нові реалії, а саме повномасштабне вторгнення РФ на територію України, поставили нові проблемні питання, відповіді на які може дати соціологія війни;

по-четверте, активізації уваги до *інвайронментальної соціології*. Масштабних соціологічних досліджень потребують проблеми виживання населення в умовах екоциду і відтворення соціально-екологічного балансу в умовах екологічної катастрофи, яка є наслідком російської агресії в Україні. У цьому контексті актуалізуються дослідження у царині *соціології міста*, адже руйнація міської інфраструктури, здійснена російськими загарбниками, потребує принципово нових підходів до містобудування, конфігурації міського простору з урахуванням можливих у майбутньому агресивних військових дій сусідньої країни;

по-п'яте, розвитку соціологічної освіти, її методологічного та методичного забезпечення. Необхідно сформувати новий освітній соціологічний контент, який інтегруватиметься в європейські наукові цінності і буде відокремлений від радянської та російської наукової традиції. Такий підхід потребує нових підручників, навчально-методичних посібників із соціології, зорієнтованих на підготовку критично мислячих фахівців-соціологів, чия громадянська позиція ґрунтована на загальнолюдських цінностях.

Завершуючи короткий виклад змісту доповідей та виступів учасників круглого столу **«Українське суспільство після перемоги»**, зазначимо, що повний текст цих доповідей буде опубліковано у форматі наукових статей у фаховому виданні *«Український соціологічний журнал»* за 2022 рік.

Маємо наголосити, що круглий стіл, який відбувся 5 липня 2022 року, лише започаткував експертне обговорення можливого стану соціальних, політичних, культурних, соціально-психологічних параметрів українського суспільства у поствоєнний час. Продовження обговорення цих та інших проблем життєдіяльності українського соціуму після перемоги планується здійснити на засіданнях секцій,

круглих столів, дискусійних панелей XXII Міжнародної наукової конференції **«Харківські соціологічні читання»**, яка запланована на 3–4 листопада 2022 року. Організаторами конференції є Харківське відділення Соціологічної асоціації України та соціологічний факультет Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Темою конференції обрано: **«Соціологія на війні: місія та соціальна відповідальність науки»**.

Отримано 23.09.2022

*Короткий звіт про круглий стіл
«Достовірність соціологічного знання: теоретико-методологічний,
емпіричний та дискурсивний аспекти»*

21–22 жовтня 2022 року в Інституті соціології Національної академії наук України проходив круглий стіл під назвою «Достовірність соціологічного знання: теоретико-методологічний, емпіричний та дискурсивний аспекти». Захід був присвячений пам'яті В.М. Ворони, академіка НАН України, директора Інституту соціології з 1992-го до 2021 року, лауреата Державної премії в галузі науки і техніки. Подія відбувалася в онлайн-режимі. Обговорювалися такі питання: а) теоретичні засади, методологічні принципи та емпіричні критерії достовірності; б) підходи до оцінювання достовірності та застосовувані інструменти; в) чинники, що впливають на достовірність даних дослідження; г) проблеми достовірності даних та обґрунтованості висновків у кількісних та якісних дослідженнях; д) виклики для масових соціологічних опитувань в Україні в умовах війни та ін.

Було заслухано та переглянуто близько 15 доповідей і презентацій. Учасники круглого столу представляли Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (факультети соціології та психології), Національний університет «Києво-Могилянська академія», Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Національний університет «Одеська політехніка», Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, соціологічну службу Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, Університет Масарика (Чеська Республіка) та незалежну соціологічну спільноту «Extreme Scan». Інтерес до заходу також виявили працівники Інституту цифровізації освіти Національної академії педагогічних наук України, Національного центру «Мала академія наук України» та члени Черкаського регіонального відділення Соціологічної асоціації України. Модерували захід Ольга Максименко (Інститут соціології НАН України), Олена Князева (соціологічний інформаційно-дослідницький центр «Пульс») та Максим Касянчук (Євразійська коаліція зі здоров'я, прав, гендерного та сексуального різноманіття).

Виступи більшості учасників супроводжувалися запитаннями, коментарями та дискусією. Технічну підтримку заходу впродовж двох днів надавав заступник директора Інституту соціології НАН України Сергій Дембіцький.

Як щойно зазначалося, круглий стіл було присвячено пам'яті Валерія Михайловича Ворони, котрий, серед іншого, був ініціатором масштабного дослідницького проекту, відомого під назвою «Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві. Соціологічний моніторинг». Задум цього дослідження, за словами Валерія Михайловича, полягав у тому, щоби мати вичерпну й об'єктивну картину українського суспільства та відстежувати її динаміку. Об'єктивність же, як відомо, є однією з ключових вимог до якості інформації, зокрема соціологічної, та підґрунтям її достовірності.

Цитування: Максименко, О. (2022). Короткий звіт про круглий стіл «Достовірність соціологічного знання: теоретико- методологічний, емпіричний та дискурсивний аспекти». Соціологія: теорія, методи, маркетинг, 4, 193–196.

Український соціолог, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка Володимир Волович тлумачив об'єктивність як визначальну характеристику інформації, що передбачає віддзеркалення справжніх властивостей та зв'язків об'єкта, його сутності. А достовірність він розглядав у парі з протилежною їй категорією імовірності. На думку В. Воловича, окреме висловлювання, концепцію чи теорію можна вважати достовірними, якщо є достатні підстави стверджувати, що їхня істинність остаточно встановлена. Таке знання не потребує доведень. Натомість імовірне знання потребує подальших доведень, оскільки є сумніви в його істинності.

За такого підходу достовірність асоціюється з обґрунтованістю, доказовістю, беззаперечністю наукового знання та довірою до нього (як із боку експертів, так і широкої публіки).

Професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» Володимир Паніотто свого часу зауважував, що достовірність результату дослідження залежить від «якості первинної емпіричної інформації та якості методів її аналізу». У цьому разі достовірність знання є результативним показником, який вказує на обґрунтованість кожного етапу дослідження та кроків, що здійснюються в його межах.

Російський психолог, автор книги «Основи психодіагностики» Олександр Шмельов визначав достовірність як можливість і/або бажання респондента повідомити інформацію, що цікавить дослідника.

Зважаючи на вищенаведені тлумачення достовірності, перед дослідниками в царині соціальних наук постає доволі складне завдання: не тільки професійно, з дотриманням усіх організаційних, методологічних і методичних вимог провести дослідження, зібрати, обробити та проаналізувати дані, а й донести результати своєї роботи належним чином до широкої публіки. Додає цьому завданню складності ще й сама природа інформації, яку одержують соціологи, досліджуючи те чи те суспільне явище, — суб'єктивні думки чи оцінки респондентів, котрі можуть бути упередженими або нещирими.

Принагідно варто зазначити, що навіть щирі й неупереджені респонденти не завжди можуть бути джерелом достовірної та якісної інформації. Істотну роль відіграє й низка інших чинників, як-от зацікавленість респондента та його готовність до співпраці, правильність розуміння поставлених запитань, здатність зосередитися на виконанні завдання, абстрагуватися від перешкод і впливу оточення. Усі ці чинники є складниками суб'єктивної надійності респондента, для вимірювання якої фахівцями відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України (під керівництвом Євгена Головахи) було розроблено спеціальну методику. Про цю методику (під назвою «Індекс суб'єктивної надійності», або ІСН) розповіла *Тетяна Любива*, науковий співробітник зазначеного відділу, додавши, що надійність та валідність ІСН також перевірялася із застосуванням МТММ-експерименту. МТММ, або мультиознаково-мультиметодова матриця — це підхід для оцінювання конструктивної валідності набору вимірювань (автори — Д. Кемпбел та Д. Фіске).

Тему МТММ-експерименту продовжила *Руслана Москотіна*, фахівець 1-ї категорії лабораторії прикладних соціологічних досліджень факультету соціології КНУ імені Тараса Шевченка. Цей підхід розглядався доповідачкою передовсім як метод оцінювання якості запитань опитування.

Доцент кафедри місцевого самоврядування та розвитку територій Інституту публічної служби та управління Національного університету «Одеська політехніка» *Олена Князева* підготувала дві презентації. У першій йшлося про оцінювання якості масового опитування в складних реаліях сьогодення. Окрему увагу було приділено таким питанням: географічний зсув вибірки, аналіз масиву відмов та розрахунок показника досяжності респондентів (на прикладі загальнонаціонального опитування). У другій презентації порушувалася проблема об'єктивності якісних досліджень та пропонувалося розробити низку стандартів для оцінювання таких досліджень в Україні.

Провідний соціолог відділу методології та методів соціології Інституту соціології НАН України *Ольга Максименко* коротко окреслила критерії, що застосовуються для оцінювання достовірності кількісних та якісних досліджень. Це, зокрема, внутрішня та зовнішня валідність, надійність та об'єктивність (для першої групи соціологічних досліджень), а також правдоподібність, трансферабельність (або «переносуваність») результатів та підтверджуваність (для другої групи). Доповідачка посилалася на праці відомих західних соціологів: Алана Браймана, Еми Бел, Івони Лінкольн, Егона Губи, Нормана Дензина та Вільяма Трочима. Також була використана публікація професорки Мюнхенської школи бізнесу Еви Штумпфегер під назвою «Достовірність дослідження».

Надзвичайно змістовними та захопливими були виступи генерального директора Київського міжнародного інституту соціології *Володимира Паніотто* («Виклики для масових соціологічних опитувань в Україні в умовах війни»), професора кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології КНУ імені Тараса Шевченка *Андрія Горбачика* («Можливі підходи до вимірювання достовірності результатів емпіричного соціального дослідження та відповідні інструменти») та професора цієї ж кафедри *Юрія Савельєва* («Достовірність результатів соціологічних досліджень — валідність, надійність і проблеми розуміння репрезентативності»). Зацікавлення викликала й доповідь доцента кафедри соціальної психології факультету психології КНУ імені Тараса Шевченка *Олександра Виноградова* («Достовірність, валідність, надійність: оберіть зайве»), в якій він, серед іншого, наводив різні варіанти перекладу на англійську мову терміна «достовірність».

Бурхливе обговорення викликала презентація під назвою «Пошуки достовірності в умовах війни: досвід з-за «стіни», підготована російською соціологинею, засновницею незалежної соціологічної спільноти “Extreme Scan” *Оленою Конєвою*. Основний зміст презентації становили результати серії опитувань громадян Російської Федерації щодо їхнього ставлення до російсько-української війни (в російському офіційному дискурсі — «спецоперації») та підтримки мобілізації.

Докладніша інформація про зазначений захід разом з доповідями учасників буде опублікована в наступному номері часопису.

Назви доповідей решти учасників круглого столу

Достовірність інформації та її найпростіша структура (*Микола Чурилов, Інститут соціології НАН України*)

Дискурсивні маркери достовірності емпіричного соціологічного знання (*Олександр Стегній, Інститут соціології НАН України*)

Методологічні підходи до підвищення надійності результатів вибірових обстежень населення (*Володимир Саріогло, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи*)

Проблеми повноти та достовірності у стратегічній інформації стосовно уразливих до ВІЛ соціальних груп у країнах Східної Європи й Центральної Азії (Максим Касянчук, Євразійська коаліція зі здоров'я, прав, гендерного та сексуального різноманіття)

Особистої думки не існує — є лише громадська (Михайло Мищенко, соціологічна служба Центру Разумкова)

Важливість урахування часового параметра в онлайн-опитуваннях під час війни (Надія Коритнікова, соціологічний факультет Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; Руслана Москотіна, факультет соціології КНУ імені Тараса Шевченка)

Вимірювання культурного консенсусу та оцінювання якості даних у дослідженнях спільного колективного знання (Катерина Мальцева, Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Соціологія та соціографія — особливості вимог до достовірності знання (Любов Бевзенко, Інститут соціології НАН України)

Причинно-наслідкові зв'язки як індикатор достовірності соціологічних даних (Ірина Мариніч, Інститут соціології НАН України)

Культурна та соціальна системологія в дослідженнях соціальних систем (Юрій Романенко, Інститут міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка)

Візуальні символи в українських епічних творах у контексті проблематики соціології мистецтва (Євген Корень, факультет лінгвістики та соціальних комунікацій Національного авіаційного університету)

Громада і війна: кроки до перемоги (Наталя Глебова, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького)

Звіт підготовано Ольгою Максименко

Отримано 04.01.2023

Показник статей, опублікованих у часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» 2022 року

Лист головного редактора..... 1 5

СТАТТІ

Бевзенко Л. (Київ). Парадигма складності в соціологічному теоретизуванні та культура метамодерну — контури взаємної легітимації 1 45

Бурова О. (Київ). Популізм: драйвери, вимірювання та запобіжники 4 46

У пам'ять Валерія Михайловича Ворони (1940–2022) 4 5

Ворона В. (Київ). Соціологія як наукова дисципліна: постпозитивістська концепція Дж. Александера та П. Коломі..... 4 7

Гетман Ю. (Київ). Диджиталізація публічної сфери як підґрунтя інституціалізації громадсько-політичної активності онлайн..... 4 90

Гуменюк В. (Київ). Агентність учнів у контексті інноваційного навчального середовища: концептуалізація та теоретичні засади..... 1 144

Дембіцький С. (Київ), Сидоров М. (Київ). Цінність самореалізації у структурі індивідуальної життєдіяльності..... 1 6

Дембіцький С. (Київ). Загальні установки щодо держави загального добробуту: концепт та особливості вимірювання..... 3 5

Іваненко О. (Київ), Корегін О. (Київ). Соціологія і демографія: про ролі, зв'язки та призначення наук..... 1 165

Іваненко О. (Київ). Ринок праці і зайнятість під час війни: стан та перспективи..... 4 56

Казаков В. (Київ). Микола Кондратьєв: теоретико-методологічні основи дослідження суспільства..... 2 93

Касянчук М. (Київ). Мова ворожнечі щодо ЛГБТ в українських онлайн-медіях 2 138

Касянчук М. (Таллінн), Лециньський Є. (Макіївка), Трофименко О. (Київ). Між публічним та приватним: гомо- та бісексуальні чоловіки міських агломерацій Донецької області як локальна домодерна спільнота 1 124

Козлова І. (Львів). Культурна спадщина Львівщини: (візії експертних середовищ)..... 4 76

Кононов І. (Полтава). Політична гегемонія і духовне виробництво на світовій напівпериферії (Внесок у сучасну соціологію школи професора Томаша Зарицького)..... 3 186

Коржов Г. (Київ), Єнін М. (Київ). Соціологічні виміри кібербулінгу: сутність, наслідки, стратегії подолання..... 4 103

Костенко Н. (Київ). Всередині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни 2 5

Куrowsька Г. (Київ). Застосування засад акторно-мережевого підходу в соціології професій 1 196

Лавріненко Н. (Київ). Готовність населення України прийняти прогресивну систему оподаткування 1 29

Мажак І. (Київ). Соціальні нерівності у здоров'ї: головні підходи до вивчення..... 1 106

Макеев С. (Київ). Інституційні стани: норма, патологія, надзвичайність..... 2 22

Макеев С. (Київ). Класики німецької та світової соціології у Першій світовій війні 4 162

Малиш Л. (Київ). Поколінні відмінності у сприйнятті соціальної ситуації..... 3 105

Мищенко М. (Київ). Громадська думка існує, але чи завжди її можна виявити? 3 149

Москотіна Р. (Київ). Побудова індексу на підставі індикаторів методики GSR-5 із використанням моделі градуїованих відповідей..... 3 25

Отрешко Н. (Київ). Теоретична дослідницька програма транскультурності: історія формування, проблеми та перспективи..... 4 143

Паращевін М. (Київ). Динаміка підтримки соціальних змін в Україні та конфесійна належність: чи є зв'язок?..... 2 113

Пилипенко В. (Київ). Постпозитивізм у мультипарадигмальному просторі соціальних та поведінкових наук..... 4 121

Прибиткова І. (Київ). Україна в демографічному вимірі: кризові явища у сфері відтворення населення (1991–2021) 3 81

Рахманов О. (Київ). Феномен популізму у розвинених та перехідних суспільствах: особливості проявів та детермінанти 2 59

Рахманов О. (Київ). Феномен олігархізації політичної влади в Україні: від піднесення до занепаду 4 30

Резнік В. (Київ). Ідеї постпозитивізму у соціології: рецепція Дж. Бергера, М. Зелдича мол. та Д. Вагнера 3 161

Резнік О. (Київ), Козловський О. (Київ). Особливості вимірювання популістських орієнтацій громадян у соціальних науках..... 2 40

Резнік О. (Київ). Популізм у суспільстві з надлишком викликів: загроза демократії чи можливість її коригування? 3 65

Середя П. (Київ), Мальцева К. (Київ). Роль культурного та соціального капіталів у суб'єктивній оцінці здоров'я 1 83

Стегній О. (Київ). Дискурсивний аспект достовірності емпіричного соціологічного знання 2 74

Степаненко В. (Київ). Концепція громадянського суспільства як дослідницька програма 3 40

Ченурко Г. (Київ). Ринок праці України: сучасні виклики та ризики 3 121

Maltseva K. (Kyiv). Stress perception: A pathway from socio-economic status to health 2 162

ДИСКУСІЇ

Круглий стіл «Освіта: царина для соціологічних досліджень та запорука виживання суспільства в надзвичайних умовах» 2 187

СОЦІОГРАФІЯ/SOCIOGRAPHY

Shapovalov S. (Kyiv). The Day of Ukrainian Writing and Language — 2021: Is the use of Ukrainian as an official language in the public sphere increasing?..... 1 207

Sharapov K. (Glasgow, Edinburgh, the United Kingdom), Anderson D. (Edinburgh, the United Kingdom), Burova O. (Kyiv), Nazarenko V. (Kyiv), Polishchuk O. (Kyiv). The impact of the COVID-19 pandemic on people with disabilities in Ukraine: Perspectives of the organisations of persons with disabilities 2 177

ДЕПАРТАМЕНТ АТЕСТАЦІЇ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ МОН

УКРАЇНИ ІНФОРМУЄ..... 1 216

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Круглий стіл «Українське суспільство після перемоги» 4 179

Максименко О. (Київ). «Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство». XV Міжнародні соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної та Валерія Хмелька..... 1 218

Максименко О. (Київ). Короткий звіт про круглий стіл «Достовірність соціоло-

гічного знання: теоретико-методологічний, емпіричний та дискурсивний аспекти» 4 193

ACADEMIC LIFE

Maksymenko O. (Kyiv), Marchuk N. (Poltava oblast), Zemliana T. (Odesa).
Teaching and learning in the first days and weeks of the war between Russia and Ukraine: A presentation at the TASA Social Sciences Week 2022 3 210

СОЦІОЛОГІЧНА ПУБЛІЦИСТИКА

Степаненко В. (Київ). Громадська думка за часів війни (передмова) 4 172

George Gallup, Director of the American Institute of Public Opinion (Read, April 25, 1942). How important is public opinion in time of war? 4 173

Показчик статей, опублікованих у часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» 2022 року 4 197

Нагадуємо!

Журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”
розповсюджується тільки за передплатою.

Передплату можна оформити за
Каталогом видань України “Преса поштою” на 2023 рік:

- на сайті ДП “Преса” www.presa.ua
- на сайті АТ “Укрпошта” www.ukrposhta.ua
- у відділеннях поштового зв’язку
- в операційних залах поштамтів
- у пунктах приймання передплати

Передплатний індекс
за Каталогом періодичних видань України 2023 року — **74276.**